

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

- SCHEIN GÁBOR verse 113
KRUSOVSZKY DÉNES versei 118
FEDERICO GARCÍA LORCA verse 120
JOY HARJO versei 125
TURI TÍMEA versei 128
GELLÉN-MIKLÓS GÁBOR versei 130
BÁN ZSÓFIA: Elmélkedések a tűz mozgatóerejéről, avagy Sadi Carnot
álma (*novella*) 131
KISS TIBOR NOÉ: Ez nem beszéd, ez nem élet (*regényrészlet*) 135
MILBACHER RÓBERT: Rigor mortis (*regényrészlet*) 140
TÁBOR ÁDÁM: Út és/vagy utazás Firenze fénytörésében (*esszé*) 151

*

- BÍRÓ-BALOGH TAMÁS: „Egyebekben tökéletesen megfelel a valóságnak”
(*Egy Tömörkény-anekdota és ami mögötte van*) 160
NAGY IMRE: A Batsányi János Társaság a pécsi bölcsészkaron... (*és a Társaság
utóélete: Fejtő Ferenc, Kováts József és Kardos Tibor*) (*Három újabb íróportré*) 171
WEISS JÁNOS: A rendszerváltás irodalmi reprezentációi (*tanulmány*) 206

*

- REICHERT GÁBOR: Rokonsági közös emlékezet (*Závada Pál: Hajó a ködben*) 213
MEKIS D. JÁNOS: Pillantás-poétika, cselekvő retorika (*Seres Lili Hanna:
Várunk*) 217
VISY BEATRIX: Ki akar jobb jegyet nyelvjárásstanból? (*Mucha Dorka: Puncs*) 221
THOMKA BEÁTA: Egy barátság. Záró akkordok (*Elena Ferrante: Az elvesztett
gyerek története. Érett kor – Öregkor. Nápolyi regények 4.*) 225
GYÜRKY KATALIN: Írógép helyett varrógép (*Levan Berdzenisovi: Szent sötétség.
A Gulag utolsó napjai*) 229

2020

FEBRUÁR

JELENKOR

LXIII. ÉVFOLYAM

2. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Szerkesztő
GÖRFÖL BALÁZS, MOHÁCSI BALÁZS, PÁLFY ESZTER

Tördelőszerkesztő
KISS TIBOR NOÉ

Szerkesztőségi titkár
KOZMA GYÖNGYI

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

CSUHAI ISTVÁN, HAVASRÉTI JÓZSEF, KERESZTESI JÓZSEF,
NAGY BOGLÁRKA, PARTI NAGY LAJOS, PINCZEHELYI SÁNDOR,
SZOLLÁTH DÁVID, TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ,
VÁRKONYI GYÖRGY

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7–8.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673, 215-305, 510-752, 510-753.
A szerkesztőség e-mail címe: jelenkor58@gmail.com

Arra kérjük a folyóiratunkban még nem publikált szerzőket, hogy közlésre szánt műveiket kinyomtatva, postai úton juttassák el a szerkesztőség címére.
Az elfogadott kéziratok szerzőit a küldeményhez mellékelte válaszböjtékben vagy a megadott e-mail címen értesítjük. Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 7–8. Telefon: 72/310-673),
a Nemzeti Erőforrás Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap és
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata támogatásával.
Felelős kiadó: a Jelenkor Alapítvány kuratóriumának elnöke.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél, www.posta.hu
WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen,
telefonon 06-1-767-8262 számon, levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu WEBSHOP-ban
(<https://eshop.posta.hu/storefront/>), 1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Belföldi előfizetési díjak: előfizetési díj félévre 5940,- Ft, egy évre belföldre: 10 890,- Ft;
a Magyar Posta Zrt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.

Lapunk előfizethető közvetlenül a szerkesztőségen keresztül is.

Számlaszámunk: Takarékbank Zrt. 50800111-11164573

Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.

Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

FÉLSZÉP. Parti Nagy Lajos új kötetét január 16-án mutatták be a pécsi Művészetek és Irodalom Házában. A szerzővel *Ágoston Zoltán* beszélgetett.

*

MÉSZÖLY MIKLÓS születésének évfordulója alkalmából idén is emléknapot szerveztek január 17-én Szekszárdon. A rendezvényen előadást tartott *Darida Veronika* és *Márton László*, valamint levetítették a 2019. évi Mészöly Miklós-díjas *Szvooren Edináról* készült portréfilmet. Az idei díjat *Csabai László* kapta a *Vidék lelke* című novelláskötetért. A Mészöly Miklós-emlékplakettet *Szolláth Dávid*, lapunk szerkesztőbizottságának tagja, a Jelenkor Kiadó által gondozott Mészöly Miklós művei sorozat szerkesztője vehette át.

*

PÁKOLITZ ISTVÁN újonnan megjelent *Ki-olvasó* című verseskötetét mutatták be a magyar kultúra napja alkalmából január 23-án

a pécsi Tudásközpontban. A beszélgetés résztvevői a Pákolitz István életművét is bemutató *Ágoston Zoltán* és *Véryné Pákolitz Éva* voltak, a kötetből *Frank Ildikó* színművész olvasott fel verseket.

*

ZÁVADA PÁL volt a Pécsi Zsidó Szabadegyetem vendége január 23-án. Az író az *Egy piaci nap* és a *Hajó a ködben* című regényeiről *Neichl Nóra* kérdezte.

*

BAUMGARTEN-DÍJ. Először adták át a közösségi finanszírozással létrejött Baumgarten-emlékdíjakat. A díj ötletgazdája és kurátora *Kukorelly Endre*, aki mellett három tanácsadó működik, *Kemény István*, *Margócsy István* és *Nemes Z. Márió*. A díjjal *Marno Jánost*, *Márton Lászlót*, *Pintér Bélát*, *St. Turba Tamást* és *Christina Viraghot* tüntették ki, jutalmat kapott *Bán Zoltán András*, *Bartók Imre*, *Csehy Zoltán*, *Kulcsár-Szabó Zoltán*, *Peer Krisztián*, valamint *Szilágyi Zsófia*.

Szerzőink

Schein Gábor (1969) – költő, író, esszéista, irodalomtörténész, Budapesten él.

Krusovszky Dénes (1982) – költő, író, Budapesten és Bécsben él.

Federico García Lorca (1898–1936) – spanyol költő, drámaíró.

Imreh András (1966) – költő, műfordító, Budapesten él.

Joy Harjo (1951) – krík indián költő.

Gyukics Gábor (1958) – költő, Szegeden él.

Turi Tímea (1984) – költő, kritikus, szerkesztő, Budapesten él.

Gellén-Miklós Gábor (1973) – költő, Székesfehérváron él.

Bán Zsófia (1957) – író, irodalomtörténész, irodalomkritikus, Budapesten él.

Kiss Tibor Noé (1976) – író, a *Jelenkor* és a *Színház* tördelőszerkesztője, Pécsen él.

Milbacher Róbert (1971) – irodalomtörténész, író, Kővágószőlősen él.

Tábor Ádám (1947) – költő, esszéista, kritikus, Budapesten él.

Bíró-Balogh Tamás (1975) – író, irodalomtörténész, Szegeden él.

Nagy Imre (1940) – irodalomtörténész, kritikus, Pécsen él.

Weiss János (1957) – filozófiatörténész, kritikus, fordító, Pécsen és Szűrön él.

Reichert Gábor (1987) – szerkesztő, kritikus, Tatabányán él.

Mekis D. János (1970) – irodalomtörténész, Pécsen él.

Visy Beatrix (1974) – irodalomtörténész, kritikus, Budapesten él.

Thomka Beáta (1949) – irodalomtörténész, kritikus, Pécsen él.

Gyürky Katalin (1976) – kritikus, műfordító, Debrecenben él.

---

*Folyóiratunk az Emberi Erőforrások Minisztériuma, a Nemzeti Kulturális Alap
és Pécs Város Önkormányzata támogatásával jelenik meg.
Köszönjük a Molnár Nyomda Kft. támogatását.*

A Jelenkor a LAPKER újságospavilonjain kívül a
következő könyvesboltokban is megvásárolható:

PÉCSETT: PTE Bölcsészkar, Ifjúság útja 6. –
Művészetek és Irodalom Háza, Széchenyi tér
7–8. – Líra Könyvesbolt, Széchenyi tér 7. – Kimé-
ra Antikvárium, Váradi Antal u. 5.

BUDAPESTEN: Írók Boltja, 1061 Bp., Andrassy út
45. – Ludwig Múzeum, 1095 Bp., Komor Marcell
u. 1. – Magvető Café, 1074 Bp., Dohány u. 13. –
Babérliget Könyvesbolt, 1073 Bp., Kertész u. 29

A LIBRI budapesti és vidéki könyvesboltjaiban:
Allee Könyvesbolt
Árkád Könyvesbolt, 1. emelet
Campona Könyvesbolt
Csepel Plaza Könyvesbolt
Duna Plaza Könyvesbolt, 1. emelet
Könyvpalota

Mammut Könyvesbolt
Oktogon Könyvesbolt
Stop.Shop. Könyvesbolt
Pólus Center Könyvesbolt
Sugár Könyvesbolt

Budaörs Könyvesbolt
Debrecen Könyvesbolt
Győr Könyvesbolt
Győr Plaza Könyvesbolt
Kaposvár Plaza Könyvesbolt
Miskolc Könyvesbolt
Nyír Plaza Könyvesbolt
Pécs Könyvesbolt
Szeged Plaza Könyvesbolt
Szolnok Plaza Könyvesbolt
Zala Plaza Könyvesbolt

www.jelenkor.net

990,- Ft

JELENKOR

917704471642002

20002

Ó, rinocérosz

44.

A rinocérosz, mely 1570-ben érkezett második Fülöp udvarába, sokkal féltelenebb volt, mint elődje. Széttépett egy őrt, és egy elefánttal is rövid tusában végzett. Nagy volt az üdvrivalgás. Végre egy igazi rinocérosz! Nem zümmögő ananász, hanem egy rém! Ezután még jó harminc évet élhetett tisztelettől övezve Lisszabonban. Egyik győzelem a másik után, vér és vér és vér, mindig a másoké. Teljesen vakon lehelte ki a lelkét 1603-ban. A szarvára és a csontjaira már alig vártak második Rudolf ügynökei. Megvásárolták és Prágába küldték megbízójuknak. Habókos örült, minek ül az ilyen trónra! Avagy nem eleven bizonyítéka-e Isten közel sem mindenható voltának. Esetleg annak, hogy sajnós mégis kockajátékos. Vagy gonosz. Vagy nincs. Mindenesetre van humora, és remélhetőleg jól mulat. A csontok később elkallódtak, amikor a svédek 1648-ban kifosztották a bizarr ritkaságok császári gyűjteményét.

45.

*Zöld erdőben, sík mezőben rinocérosz jár.
Kék a lába, zöld a szarva, engem odavár.
De mióta csak vár?
Tűhegyen megáll.
Híva engem a halálból,
lelkem ott száll, mint madártoll,
várj, rino, várj, te csak mindig várj.
Ha az Isten néked rendelt, tied leszek már.*

46.

*Amikor az elefánt és a rinocérosz egymásra meredt,
az elefánt előrecapta a fülét, a rinocérosz pedig
toppantott a bal hátsó lábával. A két állat csakhamar*

egymásnak rontott, de a rinocérosz hirtelen kitért. Az elefántot meglepte ez a mozdulat, és oldalról védtelenül hagyta a hasát. A rinocérosz belédöfte a szarvát. A halálosan megsebzett elefánt ráomlott a gyilkosára. A rinocérosz megpróbált szabadulni, de az elefánt vére a szemébe csöppent, és megvakult. A hegynyi súly alatt kínlódva lassan elapadt az ereje, és megadván magát szerencsétlenségének feladta a küzdelmet. Így mindkét állat kiszenvedett. Akkor egy hatalmas madár mindkettejüket holt tetemét csőrével fölemelte, magával vitte őket a fészkébe, hogy fiókái falatozzanak a húsból, és erősödjenek.

47.

Mi lesz, hölgyeim és uraim, ha ezek egyszer megindulnak? Ugye tudják, kikre gondolok? Megindulnak, hogy bosszút álljanak, hölgyeim és uraim. Megindulnak mind, hogy behorpad alattuk a földgolyó. Egyszer minden gaztettünkért bosszút fognak állni, ez végtére is méltányos. Tudják-e, hölgyeim és uraim, hogy Jemenben most is félpercenként hal meg egy gyerek. Mi öljük meg őket, hölgyeim és uraim. Önök persze vigyáznak a gyerekeikre, és ezt nagyon jól teszik. Mégis halálos veszélynek teszik ki őket a saját otthonukban, ami nem lesz többé otthonuk? Mi lesz akkor, hölgyeim és uraim? A rinocérosz egy filozófus hangját utánozta. Csakhogy a politikában, hölgyeim és uraim, mindenkinek megvan a maga igazsága, és csak az erő múlik, melyik győzedelmeskedik. Az erő pedig a múlt ereje. Fatálisan téved, hölgyeim és uraim, süvöltötte a rinocérosz egy filozófus hangján, aki háborúk, járványok és természeti katasztrófák elől menekülők allegóriáit fejté meg ott is, ahol egész városnegyedeket veszít el ellenségeinek javára. Önök fatálisan tévednek. Az a baj önökkel, hölgyeim és uraim, mondta még a rinocérosz gúnyos mosollyal, hogy nem hisznek a politikai cselekvésben. De hiszen önök semmiben sem hisznek. Magukban sem, hölgyeim és uraim. Önök dekadensek. Önök halálra vannak ítélve. Mondta a rinocérosz, és kivágtatott a konferenciának otthont adó kastély tükrökkel telepakolt nagyterméből.

48.

Oly mértékben szennyes a világ önzéssel, léhasággal, góggal, szívtelenséggel, kegyetlenséggel és hamissággal, hogy a rinocérosznak, aki többszörös csigolyatörés után kórházban lábadozott, nem volt kedve többé élni. Miért akar mindenáron meggyógyítani, kérdezte orvosát. Hát nem tudja, hogy én magamra veszek minden megfosztottságot, nyomorúságot, és naponta belehalok látásába? Félek, hamarosan eljön a nap, amikor a világ sivársága láttán nem marad bennem mákszemnyi hit sem, és arra kényszerülök, hogy a méltóság jeleitől megfosztva, hit nélkül pusztuljak el.

49.

Rinocérosz atyám! Rinocérosz atyám atyja! Ez így nem mehet tovább. Hallod, ez így nem! Hát miért nem teszel valamit, hogy ne így menjen? Itt vagy egyáltalán? Tudom, azt kérdezed, miért nem teszek én. Nem bírok, érted, nem bírok, annyira sötét ez az egész. Kvá, kvá, kvá, kvá.

50.

Albrecht Dürer soha nem látott rinocéroszt. Sem élve, sem holtan. Ezért a látvány zavaró közvetítése nélkül törhettek át metszetén a rinocérosz tiszta eszméjétől felkavart érzelmek és képi energiák. Van valami bennünk, amit nem hagy nyugodni a rinocérosz szédítő idegensége. Mintha meglovagolnánk ezt a páncélos, emberszemű szörnyet, amely nyomban rohanni kezd, vadul elragad bennünket, majd álomszerű hirtelenséggel megtorpan valóságos létünk szakadékának meredélyén. És mi, épp csak egy ostobaság áldozatai, elvégre miért is kellett nekünk meglovagolni egy szelídíthetetlen őslényt, egy életen át fejfel zuhanunk a világ ismeretlen mélységébe.

51.

A rinocérosz menthetetlenül kettévált. Az egyik békésen tekintgetett kifelé a szobája ablakán a szakadó esőbe. Gondolatban titkos szerelmének üzent. Látom az arcod, mondta, holott távol vagy.

*Látom a lelked, mondta, nincs szükség köztünk
se tükörrre, se viaszszoborra, se festményre.
Az érzések elmondhatatlanok, mondta a saját
hangján, míg a másik felével hánykolódott a hajó,
a fület teletömte a tenger, a bőrét sebesre horzsolták
a deszkák, gyulladtra marta a sós víz. A hajóúrbé
épített karámban a szerelmet pecsétként viselte.*

52.

*A rinocérosz nem tud ugrani. Akkor sem tud ugrani,
ha nincs lekötözve. Nem tud elszakadni attól, ami van.
Egyetlen pillanatra sem tud. Attól. Ami van. A rinocérosz
nem tud az íróról, a rinocérosz csak a vonalról tud.
A rinocérosz négykézlábra állva szaglássza a földet,
szaglássza a levegőt, az elveszett nyomok után kutat.
A rinocérosz nem tud imádkozni. Imádkozik, de nem tud.
A rinocérosz ezért nem lehet más, mint rinocérosz.
Ugrások és ívek nélkül várja, hogy levadásszák.*

53.

*Évek, mérhetetlen mélységű évek óta vándorolok
csalóka távlatok után, jegyezte föl a rinocérosz,
megnyílik egy, és én elindulok, és csak évek, mérhetetlen
mélységű évek múlva lesz világos, hogy tévedtem,
ez nem vezet sehová. Kezdődik egy újabb mérhetetlen
mélységű év, jegyezte föl, de kinek, és újból rátalálok
egy újabb távlatra, és újra elhiszem, írta magának,
mintha bármikor olvasója kívánt volna lenni saját
feljegyzéseinek, hogy ez a távlat az igazi, és elindulok
megint e távlat mutatta irány szerint, de ez sem
vezet sehová, csak az úgynevezett végtelenbe. Csakhogy
én gyűlölöm, ami végtelen, jegyezte föl a rinocérosz,
kimondhatatlanul gyűlölöm, és még egyszer, utoljára
megpróbálta magát elszakítani a földtől, minden erejével
ugrani próbált, egy pillanatra fenn akart maradni
a levegőben, de képtelen volt, térdig süppedt a földbe.*

54.

*Néhány agyagos, sófoltos földhalom, aztán végelethatatlan
sztyeppe. Egy mozdulatlan karvaly köröz fölötte.*

Mozdulatlan és néma a hatalmas fényben. Gondolj arra, hogy a földre nyújtóztatva, meztelenül, vérrel-sebvel borítottan, fájdalmas halált kell halnod. A rinocéroszt a karóaly röpte egy láthatatlan céltábla közepére szögezte. Lélegzése tiszta, visszhangtalan volt, összekapcsolódva ezernyi más hanggal, mint akit táncra kértek.

55.

Puha és kemény mozdulatok. Várakozás a középpont körül. Sürgető vágy, hogy történjék valami. Mintha a markomba akarnám szorítani egy villám erejét, mintha ismeretlen állatokat próbálnék magam köré gyűjteni. Nem tudom, jegyezte föl a rinocérosz, mihez kell ez az erő, nem tudom, mi az, ami hív, csak a vágyat érzem, hogy írjak az üres lapra, mint aki mindjárt megfullad. Az üres lap a teremtés előtti vagy a halál utáni világ magányát őrzi. Mik a szavak, és léteznek-e egyáltalán, olyanok, melyeket ez a magány elvisel, jegyezte föl a rinocérosz. Hisz magam is levegőből vagyok. Furcsa formájú felhő a tavaszi égen. Siessen, aki látni akar. Nem vagyok a Föld fia.

56.

Tisztelt Vásárlók! Kérjük, ne kössenek az ajtó elé zsiráfot, oroszlánfókát, rinocéroszt, vándorsólymot, gyereket, pingvint vagy biciklit. Akadályozzák a közlekedést. Köszönettel: a bolt dolgozói.

57.

A vízből menekült isten nevetése szikrát hasított a grafithegyekből. A föld sosem lesz megbízható tanútok, mondta, és cigánykereket hányt a parton. Mindent, ami történni fog, fáradtsággal kell kiásnotok, a múlt és a jövő nyomait, a félig rejtett nyomokat. Magától semmit sem árul el, és örökké hazudik. A nevetés megőriztette a fákat, a madarakat. Sosem születtek egészen a földre, rikoltotta a szemközti hegyről, örökké álmokban és beszélgetésekben fogtok élni, miközben lábatok körül megposhad a víz, fejetek körül fémesre fagy a levegő.

*Egy jelre vártam,
hogy elinduljak,
de nem történt semmi,
így hát elindultam.*

Nem énekesmadár

*Az ember nem énekesmadár,
a legszörnyűbb hangokat hallatja
folyton, és nem akar vele semmit,
csak csend ne legyen,
vagy valami más, de ne,
ülünk egy göcsörtös ágon
és ordítunk, így telik közben,
merthogy mást nem nagyon tehet.*

Augusztus

*Annyira röhejes az egész,
mégsem nevetünk,
a felperzselt pázsiton
egy beszakadt nyugágy
vár valamire, vagy így menekül,
szemhéjunkon megül a por,
miközben egymást bámuljuk
rezzenetlenül, álmomban
megint hallottam a sakálok
vonyítását a kert alól, mondd végül,
amire szelíden biccentek egyet,
hiszen én zárom oda őket
minden éjjel.*

Ragyogunk

*Ha a megérzéseinkre hallgattunk
volna, most összegörnyedve
vonaglanánk a földön,
ez lenne az emberiség felemelkedése,
mint egy hányingerig fokozott
fejfájás, ami alól olykor mégis
szerelmes szavak evickélnek elő,
van, aki szénbányákon szeret
gondolkodni egyedül,
van, aki ha magára marad,
zokogva kaparja arcáról
a csillámport, ami nincs is ott,
de hát nem így ragyogunk
mindannyian?*

Szüntelen motyogás

*Fantasztikus lehetőségeink
voltak, hogy nem éltünk
velük, nem foghatjuk másra már,
most nem a történelemről
beszélek, hanem a délutánokról,
amikor a fény hínárja
a bokánkra tekeredett,
mégsem fuldokoltunk,
vagy lehet, hogy erre is
rosszul emlékszem, mindenesetre
a szűk terek nagyszabású sarkaiból
a tágasság zugaiba vonultunk át végül,
ez is tévedés volt nyilván,
ha felnézek, már nem felhőket
látok, hanem az ég hibáit,
először voltak a dalok,
aztán lett belőlük az ordítás,
végül pedig ez a szüntelen motyogás,
ha beszél hozzánk a világ,
így beszél, közelebb hajolok,
és nem értek belőle semmit.*

Ima

*Ha a vers valóban
ima volna,
semmi szükség
nem lenne rá.*

FEDERICO GARCÍA LORCA

Szvit

A visszatérés

*Visszajövök
a szárnyamért.*

Engedjete!

*Hajnal legyen majd,
amikor elmegyek!*

*Tegnapra virradóra
halott legyek!*

*Visszajövök
a szárnyamért.*

Hagyjatok!

*Haljak meg úgy,
hogy forrás vagyok.*

*Apály legyen majd,
amikor meghalok.*

Folyó

*Aki sétál,
összezavarodik.*

*A folyó fölött
az ég csillagtalan.*

*Aki sétál,
jelene nincs, múltja van.*

*Aki megáll,
az álmodik.*

Vissza...

*Gyere,
szívem!
Gyere.*

*A szerelem erdejében
nem találsz embereket.
Csak tiszta forrásokat.
Járod a réteket,
ott nő az öröklét óriás
rózsája neked.*

*És azt mondod: Jaj, szerelmem!
S nem csukódik össze
a sebed.*

*Gyere
vissza, szívem!
Gyere.*

Kanyar

*Visszamennék kiskoromba,
kiskoromból az árnyékba.*

*Elszállsz, csalogányka?
Menj csak.*

*Visszamennék az árnyékba,
az árnyékról a virágra.*

*Illat, elillansz?
Menj csak.*

*Visszamennék a virágra,
a virágról a szívembe,
lennék szívembe zárva.*

*Szerelem, itt hagysz magamra?
Isten veled!
(Szívem, te árva.)*

Búcsú

*A válaszótnál
elbúcsúzó,
megyek a lelkemhez
vezető úton.
Rossz emlékek avarát
felkavarom,
kertkapumhoz érek,
virágzik fehér dalom,
és reszketek, mint a csillag
egy hajnalon.*

Majdnem-elégia

*Folyton csak élni.
Minek?
Unalmas az ösvény,
és szeretetből nincs elég.*

*Folyton rohanni.
Minek?
Gyorsjáratú hajón
a kikötőben vesztegelni.
Gyerünk vissza, barátaim!
A forráshoz térjete vissza!
Ne öntsétek ki lelketek
poharába
a Halálnak.*

Szellökés

*Most ment el a kislány,
de nagyon szépen járt!
Fodrozta a szél
a gyolcsruháját.
Markában egy lepke
porolta szárnyát.*

*Fiú, menj utána,
szaladj, érd utol hát!
Ha mélnézni látod,
vagy könny lepi arcát,*

*tűzpiros festékkal
a szívét pingáld át,*

*mondd, hogy ne sirassa
magányát.*

IMREH ANDRÁS fordítása

Fordítói jegyzet

Lorca kéziratainak története elég kalandos. Bár egész életében a haláltól rettegett, Franco gyilkosai készületlenül érték. Kötetterveit, ahogy drámáinak szövegeit is, számtalan változatban hagyta hátra. Halála után hazájában minden népszerűsége ellenére – vagy inkább épp azért – hosszú ideig tiltott költő volt. Kéziratait barátai, Spanyolországból kicsempészve, Mexikóban, Argentínában, Kubában, az Egyesült Államokban jelentették meg, sokszor szerkesztetlenül, szöveggondozás nélkül, gyakran még akkor is kifejezetten Lorca intencióinak ellenére, amikor ilyenek – levelezésben, feljegyzésekben – fennmaradtak.

A fenti okokból még az olyan kötetek is, amelyeket Lorca gyakorlatilag véglegesített formában hagyott hátra, romlott szöveggel jelentek meg. A *Költő New Yorkban* kéziratának utolsó változatából például a költő, halála előtt néhány nappal, kiemelt egy verset, és barátjának ajándékozta. Ráadásul a tengerentúlon megjelent kötet nem is a végleges verzióból indult ki.

Még mostohább volt a sorsa az olyan kéziratoknak, amelyeket maga Lorca nem állított össze, szándékukra csak itt-ott elejtett megjegyzésekből következtethettek a kutatók. A *Szvitet* 1983-ban adta ki André Belamich, a posztumusz *Suites* című kötetben. A szvitnek egy része még Lorca életében megjelent (és így a költő 1967-ben magyarul napvilágot látott, kétkötetes *Összes műveibe* is bekerült), de a döntő többsége kéziratban maradt. Azt nem lehet biztosan tudni, hogy Lorca tervezett-e ilyesfajta „műfaji” kötetet, de az biztos, hogy nem állt tőle távol az efféle szerkesztés (lásd elsősorban a *Cigányrománcokat*, de kü-

lön ciklusban szerepelnek a kászidák és a gázelek is). És az is egyértelmű, hogy Lorcát, akinek a költészete amúgy is egyértelműen zenei indíttatású, aránylag korán elkezdte érdekelni a szvit, mint kötetlenül, motivikus alapon kapcsolódó rövid darabok sorozata. Lorca szvitjeiről a magyar olvasónak óhatatlanul Weöres szimfóniai jutnak eszébe.

Hangvételüket tekintve a szvitnek a *Cigányrománcok* népi szürrealizmusára emlékeztetnek, amit megjelenésük idején igencsak kárhoztattak barátai (elsősorban Dalí és Buñuel), és amit olyannyira szeretett a közönség. Ugyanakkor formájuk némileg oldottabb, mint a románcoké.

Az itt szereplő, eredetileg Buñuelnek ajánlott szvitnek Lorca nem adott címet. Az utókor legtöbbször *A visszatérés szvitje* címen említi, Belamich feltehetőleg azért maradt a semlegesebb variánsnál, mert a „visszatérés” szó lexikálisan túlságosan is a sorozat első darabjához kapcsolná. Ez a vers is több változatban maradt fenn, maga Lorca például az első két részt – némileg átdolgozva – belekomponálta a *Ha elmúlik öt év* című drámájába, amely jelenleg is szerepel a budapesti Katona József Színház programján.

Imreh András

Amerikai napkelte

(An American Sunrise)

A kifulladásig rohantunk, hogy találkozzunk magunkkal. Így bukkantunk fel őseink harcának peremén, csapásra készen. Nehéz úgy eltölteni az időt az indián kocsmában, ha nem iszol. Úgy könnyű, ha biliárdozol és iszol, hogy ne felejts el felejteni. Azt terveztük, hogy profik leszünk – így is lett. Néhányunk énekelt, mi pedig feldoboltunk egy tüzes ösvényt a szikrázó csillagokig. A búnt és a sátánt a keresztények találták fel, énekeltük. Mi pogányok voltunk, és minket kellett megvédeni tőlük – ugyan már. Tudtuk, hogy ebben a történetben egymásra vagyunk utalva, egy pohárka gin megvilágosítja a sötétséget és táncra késztet. Végül is volt némi közünk a blues és a dzsessz keletkezéséhez, mondtam egy puebló indiánnak, miközben tízcentesekkel tömtem a zenegépet júniusban, negyven évvel később, és mi még mindig igazságot akarunk. Még mindig mi vagyunk Amerika. Ismerjük a pusztulásunkról szóló híreszteléseket. Kiköpjük mind. Hamarosan végük.

Napéjegyenlőség

(Equinox)

Vissza kell fognom magam, hogy ne törjek be erőszakkal a történetbe, mert ha betörök, kezemben harcibuzogánnyal találom magam, a szomorúság füstje a nap felé imbolyog, melletted pedig ott a néped holtan.

Megyek inkább tovább, bár örökkévalóságnak tűnik, miközben minden vércseppből

---

Joy Harjo (1951) a krík nemzethez tartozó muszkogi törzsből származó amerikai indián költő, egyetemi tanár és zenész. Több rangos irodalmi és zenei díj kitüntette. Versei elsősorban az indián hagyományokra épülnek, de merítenek az amerikai és európai költészetből is, és ennek megfelelően találnak maguknak helyet a világ költészetében. 2019 és 2021 között az Amerikai Egyesült Államok babérkoszorús költője.

*fiak és lányok, fák bújnak elő,
a fájdalmak, a dalok hegye.*

*Egy apró, északi város alkonyatából mondom ezt neked,
nem messze az autók és az ipar szülőhelyétől.
A ludak visszatérnek párzani, és a sáfrányok
áttörik a fagyott földet.*

*Nemsokára eljönnek értem és kiállok a sors esküdtszéke elé.
Igen, válaszolni fogok az új világ zajából.
Háborútól és vágyakozástól való függésemet megtörtem.
Igen, válaszolom, eltemettem a halottakat,*

és dalokat szereztem vérből és csontvelőből.

Lehet, hogy a világnak itt lesz vége

(Perhaps the World Ends Here)

A világ a konyhaasztalnál kezdődik. Akárhogyan is, de ennünk kell, hogy éljünk.

*A föld ajándékát elhozták, elkészítették és az asztalra tették. Így van ez a teremtés
óta, és továbbra is így lesz.*

*Elkergetjük az asztaltól a tyúkokat és a kutyákat. A babák a sarokban fogzanak.
Lehorzsolják a térdüket.*

*Itt tanítjuk meg a gyermekeknek, hogy mit jelent embernek lenni. Férfiakat,
nőket készítünk.*

*Ennél az asztalnál pletykálunk, ellenségeinkre és szerelmeink szellemeire
emlékezünk.*

*Álmaink együtt kávéznak velünk, miközben átölelik gyermekeinket. Együtt
nevetnek velünk rozoga polcaink mellett, miközben az asztalnál ismét
összeszedjük magunkat.*

Ez az asztal a ház az esőben, az ernyő napsütésakor.

Háborúk kezdődtek és végződtek ennél az asztalnál. Ezt a helyet kell elrejteti a rettegés árnyékában. Ez az a hely, ahol megünnepeljük az iszonyatos győzelmet.

Ezen az asztalon szültünk, és ezen ravataloztuk fel szüleinket.

Ennél az asztalnál énekelünk vidáman s bánatosan. Imádkozzuk a szenvedés és a bűnbánat imáját. Köszönetet mondunk.

Lehet, hogy a világnak itt lesz vége, ennél a konyhaasztalnál, miközben nevetünk, sírunk és megesszük az utolsó édes falatot.

Megtartható

(For Keeps)

*A napfény megújítja a napot.
Apró zöld növények bújnak ki a földből.
A madarak dalukkal helyreteszik az eget.
Sehol máshol nem akarok lenni, csak itt.
Nekidőlök szíved ritmusának, hogy lássam merre visz minket tovább.
A meleg déli szél felé vágózunk.
Lábamat összekulcsolom a tieddel, és együtt vágózunk
Rokonaink ősi táborhelye felé.
Hol voltatok? – kérdezik.
Mi tartott ilyen soká?
Éjszaka, az evés, éneklés és táncolás után
együtt fekszünk a csillagok alatt.
Tudjuk, hogy részei vagyunk a misztériumnak.
Kimondhatatlan.
Örökkévaló.
Megtartható.*

GYUKICS GÁBOR fordításai

#maganelet

*Korszerű nő vagyok:
védem, ami zöld,
és gyűlölöm a férfit.*

Megosztok és uralkodom.

*Magánéletem
nem látja senki,
bár szeretném magam megmutatni.*

*De a nyilvánosság
százkarú, százhasú szörny,
amely egyszerre emészt és okád.*

*Ellenségeid
szemből támadnak, bár bekötött szemmel,
és mögötted annyira jóindulatúak.*

Tőlem függetlenül létezem.

Köztisztelet és közutálat

*Nem szeretnék elnök lenni.
Egy stábbal élni úgy, hogy nincsen főnököm.
Hogy rólam szóljon minden szalagcím,
miközben rettegek az újságot kinyitni.
Ki sem nyitom. Ha útnak indulok,
nem is tudom, milyen dugóban állni
vagy végighajtani az úton
a csatornák biztosítása nélkül.
Nem, nem szeretnék.
Túl nagy az ár, és hosszan kell fizetni,
a győzelem öröme oly rövid.
A köszönőbeszéd alatt már torkom fojtogatja*

*a köztisztelet és közutálat között fennálló
feszültség.*

*Én nem szeretnék elnök lenni,
inkább a villamoson a kisember,
aki nem tud A-ból B-be jutni,
mert egy szalagcím miatt lezárták a várost.*

A tisztaság ígérete

*Egy kockacukor az asztalon,
lehetne viszonyítási pont
egy jövőbeli zavaros szituációban,
amelyről még semmit nem tudok.
Élein finoman megcsúszik a lámpafény.
Fehérsége a tisztaság ígérete.
Hogy jövök én ahhoz, hogy
gondolataim keserű kávéját
bármivel is megédesítsem?
Miért kavarjam fel újra és újra
a zaccot, a sűrűt, az ihatatlant?*

Arrébb, távolabb

*Párás tekintet, nem rád néz,
néhány méterrel arrébb, távolabb,
bús düledéket figyel így az ember,
házat, mely sosem volt menedék,
megkínálnád cigarettával, de tűz
már nincsen, gyufátlan lett a világ,
se lángja, se fénye, még
mindig téged néz, de nem kérdez semmit,
hallgatsz te is, mit is mondhatnál.*

A puszta tél

*Ősszegyűródik a szíoben január.
Papírgalacsín a szerelem.
A szavak hóviharában vesztegel az ember.
A világ fűtetlen váróterem.*

Elmélkedések a tűz mozgatóerejéről, avagy Sadi Carnot álma

1823. november 23-ának fagyos éjjelén Sadi Carnot felriadt álmából. Már megint ugyanazt álmodta. Hétről hétre, mindig ugyanazt, ki tudja, hányadszor. Reggelre soha nem emlékezett az álomra, csak tudta, érezte, hogy ugyanaz. A teste emlékezett, de az elméje üres volt. Reszketett, fulladt, szeretett volna szabadulni ettől a fojtogató, kísérteties élménytől, csak azt nem tudta, hogyan. Odakint Párizs ájultan hevert, még fél három sem volt, csak a péksegédek mocoogtak nyugtalanul, nekik mindjárt fel kellett kelni. Sadi csatagos hálóinge hozzátapadt sovány férfitestéhez. Sovány férfiteste még sohasem tapadt női testhez, noha már huszonhét éves volt. A vágy azonban minden éjjel meglepte, végigsöpört rajta, mint valami pusztító tűzvész. Ekkor hirtelen beléhasított. Ez volt az, ezt álmodtam! És ahogy hangosan kimondta, a szavakkal már ömlöttek is a képek. Zuhogtak rá kíméletlenül, szakadatlanul. Sadi tágra zárt szemekkel, megkövülten bámulta a pergő, éles képsort.

Sadi teljes neve Nicolas Léonard Sadi Carnot. De mindenki csak Sadinak hívja. Sadi csodálkozik, vagy inkább titkon bosszankodik, hogy apja, a híres matematikus, a zseniális mérnök, a forradalmi csapatok rettenthetetlen vezére és a direktórium tagja, éppen egy tizenharmadik századi perzsa költő nevét adta fiának. Egy perzsa költő? Miért nem egy hadvezér, miért nem egy tudós vagy filozófus? Mit tudhatott ez a perzsa, töprengett Sadi, ami az apjának ennyire fontos volt. Keresgélt, kutatott apja könyvtárában, felforgatta a Petit Palais minden zúgát, de a perzsa költő műveit nem és nem találta. Az Enciklopédiában is csak ennyi állt: „tizenharmadik századi perzsa költő, a Beszéd Mestereként szólították (kiegészítendő szócikk)”. Mit tehetett, belenyugodott. De amikor tizenhat évesen, az École Polytechnique-ben, a tanév első napján valaki elkottyantotta ezt a titkolt nevét (mindig ez van), és learabozták, Sadi felhördült, és az egyik fiúnak, mi tagadás, bemosott egyet. Ezt később szégyellte, ünnepélyesen bocsánatot kért, de a tekintélyét azonnal kivívta, noha barátja nem akadt. Egy patrióta, a forradalom gyermeke, legyen tágkeblű, legyen nagyvonalú, gondolta Sadi. A név rajta ragadt. Ebben maradtak.

Ahogy a tűz kíméletlen élességgel feltoluló képsorai fokozatosan halványulni kezdtek, Sadi hirtelen elhatározásra jutott. Kiugrott az ágyból, a porcelán, delfti-

---

Bán Zsófia képviseli Magyarországot a Hay Festival Europa28 projektben, amelynek keretében a 28 EU-s tagállamból egy-egy női művész, író, tudós és vállalkozó a 2020. március 19-én megjelenő antológiában osztja meg a jövőre vonatkozó elképzeléseit, valamint az idén első alkalommal megrendezendő fesztiválon vesz részt Rijikában.

mintás mosdótáliból jeges vizet loccsantott a képére, megtörülközött, majd az íróasztalához lépett, papírt és pennát ragadott, és sietve leírta, amit álmában látott. Ezt írta:

„A Notre-Dame előtt álltunk. Minden tekintet a templom tetejére fordult. Rendkívüli látvány tárult elébünk. A legfölső galériából, a középső nagy ablakrőzsa fölött hatalmas láng csapott fel, szikraörvényt hányva a két torony közé; a szilaj, zabolátlan, hatalmas láng foszlányait a füsttel együtt el-elkapta a szél. A láng tövében, a sötét mellvéd alatt, amelynek lóhereívei tűzvörösre gyúltak, két szörnyopofájú vízköpő okádta szakadatlanul ezt az égő patakot, amelynek zuhataga ezüstösen vált ki az alsó homlokzat sötét háttéréből. Minél közelebb ért a földhöz, annál szélesebb kérébe nyílt ez a két folyékony ólomsugár, akár az öntözőrőzsa ezernyi nyílásából permetező víz. A láng fölött nyersen és élesen vált ki a két roppant torony egy-egy oldala, koromfeketén az egyik, tűzvörösén a másik; maguk a tornyok még óriásabbnak látszottak attól a végtelen árnyéktól, amelyet az égbe vetettek. A kőbe faragott, megszámlálhatatlan ördög- és sárkányfej vészjóslo kifejezést öltött, szinte életre kelve a nyugtalanul lobogó tűzben. Sárkánykigyók nevettek, vízköpő kutyák csaholtak, szalamandrák fújtak a lángba, szörnyfejek prüszköltek a füstbe. És e rémalakok közül, amelyeket kőálmukból életre keltett a lobogás és a ropogás, az egyik még talpra is állt, és időnként elhaladt az égő máglya előtt, mintha denevér suhanna el a gyertya lángja előtt.”

Amikor ehhez a részhez ért, megborzongott, fázósan húzta össze magán a hálókabátját. Hirtelen úgy érezte, mintha a képzeletével – de vajon valóban a képzelete munkált-e? –, ahelyett hogy csitítaná, inkább tovább táplálja az álmában rátörő, réműletes tüzet. Sem az álmot, sem az álom utóhatását nem tudta mire vélni. Úgy érezte, mintha a tűzvészből, a tűz által leadott hőből valamiféle erő keletkezne, amely egyenesen az ő pennáját mozgatja. Leírta. Mintha valamiféle titokzatos energia mozgatná. Ezt is leírta, aztán megrettent. Nem, ezt így nem szabad, réműldözött Sadi. Az École Polytechnique volt diákja, a reáلتudományok kiváló elkötelezettje ezt nem engedheti meg magának. Ez, mondhatni, őrütség. Vagy legalábbis annak mondják majd, akik elviszik és bedugják egy asylumba. Obszesszió, mánia, mondják majd. Eret vágnak rajta és piócákat raknak a testére. Valami más megoldás után kell néznie, de sürgősen. Kell lennie valamilyen formulának, amelynek segítségével megzabolázhatja és ugyanakkor megőrizheti ezt a különös tapasztalatot és a tapasztalatból nyert élő erőt, energiát. Kell lennie valaminek, ami méltó egy mérnökemberhez, egy matematikus és forradalmár fiához, valaminek, ami miatt nem dugják azonnal a sárgaházba (amitől folyton rettegett), valaminek, ami egy addig láthatatlan törvényt decensen tudományos köntösbe öltöztet, és így tesz láthatóvá. Valaminek, ami a tűzről, a fényről, a hőről mint a világot mozgató erőről mégis képes mondani valamit. Ami ugyanakkor nem hat sem őrütségnak, sem istenkáromlásnak, valami, ami képes mozgásba lendíteni és mozgásban tartani a világot. Mire gondolatban idáig ért, a réműlete és kétségbeesése ünnepélyes nyugalomba fordult. Az eddig írtakat gondosan negyedrért hajtogatta, lepecsételte, és betette egy kulcsra zárható faládikába az asztalfiókba. Az apró kulcsot elrejtette az íróasztala titkos fiókjába.

Új lapot vett elő. Ezt írta:

Elmélkedés a tűz mozgatóerejéről

A hónek tulajdoníthatók a földön végbemenő hatalmas mozgások. A hó okozza az atmoszférikus változásokat, a felhők kialakulását, az eső és a meteorok hullását, a vízáramlásokat, melyek behálózzák a bolygó felszínét, s amelynek az ember eleddig csupán elenyésző részét használta ki. Még a földrengéseket és a vulkánok kitörését is a hó okozza.

Energiát nem lehet teremteni (legyen az a Teremtő kiváltsága, gondolta Sadi, aki ugyan hitt Benne, de csak épp ennyire; hitte, hogy a többi az emberre van bízva, s ezt a többit most igyekezett tőle telhetően legjobban elrendezni), de – folytatta elszántan – az energiát megsemmisíteni sem lehet. Így senki sem nyerhet vagy veszíthet, hanem tudni kell gazdálkodni avval, ami van, az élő erővel. Az élő erő (*vis viva*), írta Sadi, most már száguldó pennával, képes más és más formákat öltetni, csodálatosan átalakul, és egyik helyről a másikra áramlik. Vagyis, ez a titokzatos mozgatóerő – mert Sadi nem anyagnak gondolta –, az energia (*energeia*) nem vész el, csak átalakul.

Ekkor nyugtalanság vett erőt rajta. Ki fogja ezt kiadni, ki fogja elolvasni, vagy akár csak egy betűjét komolyan venni. Lelki szemei előtt már látta tudós kollégái műveit a sikerlistákon, saját kis könyvét pedig a könyvesbolti porcicák martalékkaként. Ám a sikertelenségénél is jobban megrémítette, hogy nem fogják-e istenkáromlással, felségsértéssel, boszorkánysággal, vagy amitől a legjobban félt, örültséggel vádolni. A restauráció nem kedvezett a gondolatkísérleteknek, az ötletek szabad áramlásának. Nem fogják-e a hadseregből végképp kipenderíteni, mérnöki karrierjét derékba törni, nem fogják-e végleg másra bízni az erődítményekről írott precíz, lelkiismeretes jelentéseit vagy a szívének oly kedves térképészeti feladatokat. Nem fogják-e, mondjuk, kivégezni. Amióta apja száműzetésbe kényszerült, Sadi már csak tartalékosként volt számon tartva, és csupán kétharmadnyi zsoldot húzott. Már valójában csak az Uralkodó (*Le Souverain!*) végtelen kegyelméből tengethette fiatal életét; nem kockáztathatott. Ekkor ismét megelevenedtek előtte az álombéli képsorok, érezte a szilaj, zabolátlan tűz által leadott, perzselő hőt, látta a sok évszázados, lángoló építményben rejlő, és most lobogva, büszkén megmutakozó, tengernyi munkát, stúdiumot, tudást és költészetet, látta az erőt, ami ott, a szeme előtt látszott elporladni és semmivé válni. *Eppur si muove!*, kiáltotta Sadi, mint valami harsány csatakiáltást, bele a sötét, jégvirágos éjszakába, mintegy magát bátorítva, azzal megmarkolta a pennáját, és folytatta félbehagyott gondolatmenetét: egy adott rendszer energiájának összege: állandó. Igen, gondolta Sadi diadalmasan, *állandó!*, és ahogy leírta a szót, megnyugodott. Veszteség, nyereség, vereség, győzelem; végső soron kiegyenlítődik; végső soron egyensúly, *equilibrium* van. Mi több, folytatta Sadi már mit sem törődve a lehetséges következményekkel, ha két, elszigetelt rendszer kölcsönhatásba lép, hőháztartásuk energiája előbb-utóbb kiegyenlíti egymást. Csak azt az előbb-utóbbot kell kivárni, csak azt kell valahogy kibekkelni. Előbb persze – naná! – minden rosszra fordul, mielőtt jobbra fordulna (de – csitt! – ki garantálja, hogy jobbra fordul?). Kapunk hideget, meleget, majd egyszer csak mozgásba lendülnek a dolgok. Sadi másnap estig folyamatosan írt, aztán két napig ájultan aludt.

Hangos, kétségbeesett kopogásra, dörömbölésre ébredt. Sadi rémületében azt hitte, már el is jöttek érte a lefüggönyözött, fekete konflissal. Az ajtóban fiatal

barátja, Victor, csapzottan, zokogva borult a nyakába. Meghalt, Sadi!, meghalt a kis Léopold! Sadi bekísérte Victort a szobába, leültette barátját a nagy, füles fotelba, amelyben olvasni szokott, hozott neki egy pohár vizet, megitta. Jól van, *mon ami*, jól van, nyugodj meg. Azt nem mondhatta, hogy semmi baj, mert a baj láthatóan nagy volt.

Victor Hugo és Sadi Carnot, egy párizsi este, élet, halál.

Ahogy Victor beszélt, Sadi hirtelen megértette visszatérő álmát. Victor elsőszülöttje, mondta Victor, a kis Léopold, aki Victor apja, Napóleon megbecsült tisztje után kapta a nevét, hetek óta gyermekágyi lázban égett, élet és halál közt lebegve. Victor már csak suttogott, amikor ismét kimondta: ma este meghalt. Sadi igyekezett valami vigasztalót mondani. Fiatal barátját, aki ekkor alig múlt húsz, néhány éve a tiszti kaszinóban ismerte meg, ahová Victor, aki amúgy írónak készült, apja révén járt. A köztük lévő hatévnyi korkülönbség nem számított. Barátság, élet, halál, nagy szavak. És most itt volt az egyik, halál. De hol volt hozzá az erő, a nyelv? Még mindketten fiatalok, tapasztalatlanok. Sadi keresi a szavakat, a gondolatokat, a gesztusokat. Keresi az élő erőt, ami sem nem teremthető, sem nem megsemmisíthető. Megöleli összetört barátját. De érzi, hogy még kellené valami. Gondol egyet, és elmeséli Victornak visszatérő rémálmát, a Notre-Dame de Paris pusztulását, és hogy most már tudja, miért álmodta. Victor meghattottan néz Sadira. De Sadinak ez nem elég, még mindig kell valami. Most már ő is suttog. Leírtam az álmot, mondja Sadi, leírtam az egészszet, ha akarod, felolvasom. Victor bólint.

Sadi feláll, az ablak előtt behúzza a súlyos brokátfüggönyt, aztán az íróasztalához lép, előkeresi a titkos fiókba rejtett kis kulcsot, majd kiemeli a fiókból a farragott faládikát, amelybe a negyedréteg hajtogatott papírlapot helyezte, és feltöri a lapon a viaszpecsétet. Felolvassa barátjának az álmát. Victor issza Sadi szavait, a szemébe visszaszökik a fény. Kérlelőre fogja. Add nekem, Sadi, mondja Victor, add nekem, ha Istent ismeresz. Sadi nem ismeri Istent, de tudja, hogy van. Erre is jó lenne valami formula, gondolja Sadi, ahogy átadja Victornak az álmát. Victor a kabátja belső zsebébe helyezi az irkát, úgy sacra, a szíve fölé. Veszi a kalapját. *Mon ami. Adieu.* Ilyesmik. Aztán megölelik egymást. Sadi utánanéző, de már csak egy denevért lát elsuhanni az ajtaja előtt.

Ahogy Sadi kinéz a sárga épület első emeletének rácsozott ablakán, ez a nyolc évvel korábbi este jut eszébe, ez a búcsú, ez a denevér. Levelében Victor ötre ígérte magát. Most még csak fél öt, de odakint már koromsötét van. Nyolc éve várja barátja jelentkezését, de ez a félóra, ez a legnehezebb. A fasor végében végre meglátja a tempósan közeledő konflist. Sadi látja, ahogy Victor kissé nehézkesen kiszáll (már négy gyerek pocakos apja, pedig még harminc sincs), hóna alatt egy vaskos, zsinórral összekötött paksamétával. „*Mon cher ami*”, írta Victor, „elhozom neked az idén végre megjelent regényem kéziratát. Nálad helyezem letétbe, cserébe azért a passzusért, amelyből lett. Őrizd meg, miként hálámat is; itt nálad jó helyen lesz.” Victor sztár, a francia irodalom fenegyereke, Európa *chouchouja*. Victor könyveit mindenki olvassa, Sadi könyvét, az egyetlen, senki nem olvassa. Ajtajára kiírják: *mánia, delírium, vigyázat*. Ami nincs kiírva: *entrópia, termodinamika, 2019, kolera*.

Ez nem beszéd, ez nem élet

regényrészlet

Ez frézia.

Olyan édes illat, olyan könnyű, bizsergek tőle.
Tetőtől talpig átjár a melegség, bebugyolál, megvéd.
Mintha valaki simogatná a hajamat.
A frézia szárán csupasz, kard formájú levelek.
A száruk végén tölcsér alakú virágok egymás mellett.
Sárga tölcsérek kandikálnak ki a virágosládából.
Tavasszal tisztára suvickoljuk a ládákat.
Narancssárga, dróthálós üveg az erkélyen.
A korlátra akasztott barna műanyag ládákból fréziafürtök.
A frézia illata méz, az érintése selyem.
Valaki simogatja a hajamat.

A fertőtlenítőszer csípős szaga.
Szombatonként én súrolom a padlót.
Az ujjbegyem átázik, a körmeim tövének hámlani kezd a bőr.
Térdepelek a hideg kőpadlón.
A fehér kőpadló réseiből nehéz kipiszkálni a koszt.
Sikálok, forgolódom, a bőr lehámlik a térdemről.
Az apró hámdarabokat a felmosóvödörbe dobálom.
Nézem, ahogy lassan elsüllyednek a zavaros vízben.
A habos víz kilötyög a padlóra, kiáradt folyó.
Magával sodorja a kenyérmorzsákat és a szalonnadarabokat.
A szegecselt küszöb a gát, a küszöbön túl a tenger.
A tengert nem ismerem, ott már nem kell felmosnom.
Nyílik az ajtó, nagyanyám leteszi a fonott kosarat.
A fahasábokból a kőpadlóra pereg a háncs és a föld.
Térdepelve nézem a nagyanyámat, aztán sikálok tovább.
A padlónak fénylenie kell.
A padlónak fénylenie kell sötétedés után.
Fénylenie kell, amikor a konyhában felkapcsoljuk a villanyt.

Valami ég, égésszag terjeng.
Serceg, köpköd a neonlámpa, lassan elég benne a fénycső.
A fiúk sivalkodni kezdenek.
Lihegve kergetőznek, villogó műanyag rudakkal vívnek.

Azt játsszák, hogy fénykard.
Nevetünk a fiúkon.
Hallgatjuk a halálhörgésüket, amíg be nem esteledik.
Mindenki hazamegy.
Nyitva az ablak, a tücsök ciripelnek, a kecskék mekegnek.
A nappaliban ülünk.
Duruzsol a tévé, a csillár körül apró bogarak cikáznak.
Egy molylepke beszorul a kerámiabúra és az izzó közé.
Pánikszerűen verdes a szárnyaival, berreg.
Valami berreg, valami pittyeg, valami serceg.
A molylepke lassan elég.

Fel kell ébrednem.
A napfény beszűrődik a szobába a függönyön keresztül.
Átjár a melegség, bebugyolál, megvéd, simogat a napfény.
A frissen őrölt kávé illata beúszik a kishálóba.
Anyá, fel kell ébrednem.
A kávéfelhő láthatatlan.
Az erkélyen gomolyog, majd tovább száll az üzletsor felé.
A bögrém a konyhaasztalon, gőzölög benne a nyuszis kakaó.
Kevergetem, amíg az utolsó szemcse is feloldódik benne.
A sűrű kakaóban megáll a kanál, alig tudom kihúzni belőle.
Lenyalogatom róla a krémet.
Felrakom az asztalra a játékkutyát, beszélgetni kezd a nyuszival.
A szendvicssütő kattog, visszafelé számolja az időt.
Anyá, fel kell ébrednem.
Anyá felüti a tojásokat.
A kávé illata betölti a konyhát, ma vidámparkba megyünk.
Tapsikolni kezdek, anyá mosolyog.
Ez a mosoly cirógatja az arcomat, mintha valaki simogatna.
Valaki simogatja a hajamat.
Anyá feláll az asztaltól.
Kihúzza a fiókokat, az evőeszközök között keresgél.
Csörömpölnek a kések és a villák, előveszi a serpenyőt.
A serpenyő megcsikordul, ahogy felrakja a gáztűzhelyre.
A konyhaszekrény ajtaja visszacsapódik, kattant a mágnes.
A szendvicssütőben ketyeg az óra, fel kell ébrednem.

*

A kőpadlóra pereg a háncs és a föld a föld.
Fekete a kőpadló fehér.
Hol ér véget az egyik és hol kezdődik a másik.
Nagyapám az ölébe vesz megcsiklandoz hogy ne aludjak.
Nagyanyám szigorúan mosolyog.
Anyával írom a matekleckét apa nem szeret szorozni.

Apa fejben számol a száján kicsusszannak a hangok.
Nyolcszor három huszonnégy.
Valaki sziszeg valaki beszél valaki felnevet.
A mikrohullámú sütő csilingel.
Valami búg valami rezonál rázkódik az ablakkeret.
Apa a földrajzleckében segít meg a történelemben.
A történelem régen volt amikor még nem éltem.
Mi volt akkor amikor még nem éltem.
Mi lesz akkor ha meghalok.
Ha meghalok ha meghalok ha meghalok ha meghalok.
Hol ér véget az egyik és hol kezdődik a másik.
A szorzás magasabb rendű mint az összeadás.
Minden bogár rovar de nem minden rovar bogár.
Az ámbrás cet emlős a gomba nem növény és nem állat.
Mi a gomba mi az élet mi a halál.
Én még nem élek amikor anya szülei már nem élnek.
Anya szülei arccal a hóban jégvágók feszítőláncok.
Apa szülei meggypiros arccal egymáshoz bújva.
Apa szülei a láthatatlan szénmonoxidkődben.
Az angyalok között.
Anya felüti a tojásokat ma színházba megyünk.
Nem érdekel a színház házibulit akarok.
Nem érdekel a három nővér rúzszt akarok és magas sarkút.
Nem érdekelnek a kecskék már nem szeretem etetni őket.
Mezítláb táncolunk a fűvön.
A kölyökpezsgőt a lefolyóba öntjük.
Az igazítól dülöngélni kezdünk vihogunk és félrebeszélünk.
A tangabugyi bevág mégsem fáj csak furcsán bizsereg.
Kipirulok benyúlhat a ruhám alá a nyakamba haraphat.
Csókolózunk vérzik a szánk körbeforog a nyelvünk.
Serceg a neonlámpa vért pumpál a gép.
A kecskék mekegnek dögöljenek meg.
Anya és apa mindjárt hazajön.
Az apró hámdarabokat kiköpöm a mosdótálba.
Habzó vérvörös nyál a kórházfehér kerámián.
Anya mandarint hámoz az ágyam mellett.
Anya nem beszél csak takarít.
Vasal mosogat súrol sikál csörömpöl pittyeg kattog.
Otthon nem beszélünk csak hallgatunk.
Nem beszélünk apa nagyapjáról.
Nem beszélünk a lottónégyesről a tengerről.
Nem beszélünk az elveszett sátorról a szomszéd nőről.
Nem beszélünk magunkról.
A bizonyítványomról beszélünk.
Arról hogy egyszer végre mit fogunk csinálni.
Hogy mi lesz belőlem mert belőlem valakinek lennie kell.

Apa szerint de főleg anya szerint.
Orvos matematikus filozófus.
Summa cum laude.
Matrózblúz nyelvvizsga diploma fitnessbérlet.
Olvasólámpa bukósisak bakelitlemez paninisütő.
Elektromos fogkefe tükörreflexes fényképezőgép.
Billy könyvespolc Ektorp kanapé Jokmokk asztal.
Hulahopp.
Nálunk a tárgyak élnek mi hallgatunk.

*

Azt álmodom hogy felébredek.
Szétnyílik a fémajtó és megjelenik a szemem előtt egy szám.
Három függőleges vonal.
A zökkenésnél liftezett a gyomrom sikoltoztunk a lányokkal.
Vibrálni kezdenek a vibrálni kezdenek a neonok sistergek.
Nincsen körülöttem csak a pittyegés.
Berezonál a vasszekrény ajtaja.
Belerezonál.
Amikor becsukják egy másik vasszekrény ajtaját.
Amikor becsapódnak a liftajtók.
Teljes sötétség.
A fekete kijelzőn négy vízszintes vonal villog.
Sikoltozunk dörömbölünk dömdömdöm.
A piros vonalak villognak újraindításra vár a gép.
Becsukom a szememet.
A sötét vasszekrényben hallgatom a vasajtó csapódását.
Azt álmodom hogy kiszabadulok.
Kinyitom a szemem kinyitok egy ajtót.
Belépek rajta becsukódik mögöttem.
Tapogatózom.
Megnnyomom a vészcsengőt a lányok sikoltoznak.
Bekapcsoljuk a zseblámpát a mobiltelefonon.
Feszegetjük az ajtót.
Nem csinálunk semmit csak ülünk és várunk.
Nem akarjuk elveszíteni a fejünket ahogy az a nő a filmben.
Csend sötét.
Kinyitom a következő ajtót csend sötét.
Jobbra fordulok balra fordulok megfordulok.
Egyenesen megyek ugyanott vagyok csend sötét.
Akármelyik ajtót nyitok ki csend sötét ugyanott vagyok.
Azt álmodom hogy beszűrődik a beszéd a zene.
A vasszekrénybe beszűrődik a mandarinszag csend sötét.
Táncolni szeretnék dörömbölni kijutni felébredni.
Befogom a fülem hallgatom a gépek pittyegését.

Serceg a neonlámpa vért pumpál a gép.
Egymás után nyitom ki az ajtókat csend sötét.
Keresem a kijáratot de mindig ugyanoda jutok.
A fémajtó mögött a liftakna fala sötét.
Csend sötét.
Nem a fémajtót kellene látnom hanem a római hármast.
Három függőleges vonalat a panelfolyosó falán.
A bicikli formájú fémállványban kókadozó filodendronokat.
A fényesre koptatott linóleumpadlót.
Sikoltozás helyett a liftkábelek surrogását kellene hallanom.
Ahogy a hevederzár nyelve kicsusszan a falba fúrt lyukból.
Valamelyik ajtó mögött ott a kijárat.
A filmben a nő kihajol a kabinból amikor a lift zuhanni kezd.
Csak ülünk és várunk a sötétben négy piros vonal villog.
Az elgurult fejre gondolunk.
Vért pumpál a pittyegő gép.
Jobbra fordulok balra fordulok tapogatom a falat.
Csend sötét.
A vaslemez vafala belülről hideg.
A vékony falon beszűrődnek.
Azt hiszem hogy ezek szavak pedig csak hangok.
Ez nem beszéd.
Ez duruzsolás sistergés kattogás.
Azt álmodom hogy felébredek.
Hogy szétnyílik a fémajtó.
III.
Anyá mandarint hámoz.
Apa széthajtogatja a térképet.
A kamerát átállítom szelfimódra.
A háttérben elmosódik a vasszekrény a vaságy.
A szemem csukva.
Az orromból kiáll a műanyag cső.
Fémesen csillog az orrpiercingem.

Rigor mortis

Részlet a Keserű víz című készülő regényből

Amikor annyi hiábavaló, hízelkedő könyörgés, sőt időnként a fenyegetőzésig el-mérgesedő követelőzés és *ultima ratió*ként bevetett kíméletlen zsarolás után mégiscsak kötélnek állt, vagy pontosabb volna, ha azt a szót használnánk itt, hogy *megettört*, végül egyetlen feltételt szabott csupán.

Egészen pontosan rögzíthető az a pillanat.

Kint ült a teraszon, a fásultan sárgás, ősz végi napfényben, amely úgy csöpögött le a fákról, mintha éppen most oldaná ki belőlük a nyár színeit, hogy aztán tócsává gyűljön alattuk, amibe a levelek megfakulva, színükvesztetten és immár szárazra pöndörödve hullanak majd alá kivétel nélkül mind, közben ujjai közt ideges mozdulatokkal füstszűrő nélküli cigarettát sodorgatott, mint aki pontosan tudja, hogy többé sohasem gyűjthet rá, de a mozdulatra még mindig szüksége van az előtte álló nap túléléséhez. Annyit mondott csak a hosszú hallgatástól elrekedt, a körülményekhez képest közönyösnek szánt hangon, amiből azonban mégis kiérződött az elfogódott izgatottságnak egy bizonyos finomra hangolt tónusa – mert mi tudtuk, hogy valójában mégiscsak erre a pillanatra várt –, ahhoz az egyhez azért ragaszkodna, hogy a végéről kezdhesse.

Az az igazság ugyanis, hogy a legvégén tényleg ott volt maga is, és a saját szemével látott mindent. Ezzel az időszakkal kapcsolatban tud tehát csak garanciát vállalni. Az összes többiről értelemszerűen valóban csak, ahogy fogalmazott, „szép szomorú hallomásokból” lehet tudomása, így aztán a továbbiakkal kapcsolatban nem tehet felelős kijelentéseket, és egyetlen kimondott szó, sőt egyetlen kiejtett hang hitelességét sem garantálhatja. Mert kénytelen belátni, hogy bizony az emlékezete megcsalta az utóbbi időben jó néhány alkalommal még őt is, és olyasmiket vélt valóságnak, amikről később mások elbeszéléseiből világosan kiderült, hogy biztosan nem úgy zajlottak le, ahogyan azt felidézte, és olyasmikről feledkezett meg, amik viszont egészen más megvilágításba helyezhették volna az eseményeket.

Azt hozzáfűzte azért, még mielőtt bármi visszavonhatatlan is történt volna, hogy vegyük tudomásul, attól, hogy enged ennek a kiszámított tudatossággal adagolt, kitartó erőszaknak – mert mi másnak is tekinthetné, hogy hónapok óta a nyakára járunk –, egyáltalán nem biztos benne még most sem, hogy helyes, amit tesz, és hogy tényleg eljött-e az ideje annak, hogy megszólaljon. Nem arról van szó, mintha bármiféle morális fenntartásai is lennének a dologgal kapcsolatban, mert úgy látja, hogy mindaz, amire készül, minden szigorú etikai megfontolás mércéjét kiállja, bár azt belátja, hogy a mások életével való sáfárkodás egyéb esetekben akár súlyos erkölcsi aggályokat is fölvetethetne. (Mert mi másnak is ne-

vezethné mindazt, amire kényszerítjük, ha nem egykor volt életek aprópénzre váltásának, ha tetszik, felelőtlen elkótyavetyélésének.) Legfeljebb azon morfondírozhatna mindennemű kielégítő válasz reménye nélkül a végtelenségig, hogy ugyan ki hatalmazta fel mások élete felett rendelkezni, vagy egyenesen ítéletet mondani.

És még csak azt sem állíthatná, hogy a feladat elől menekült eddig, hiszen valójában – mert ezt azért kénytelen volt belátni és elfogadni, sőt be is vallotta előttünk, hogy együttműködésre való hajlandóságának tanújelét adja – erre készült az elejétől fogva. Inkább csak annak a rettenete tartotta vissza mind ez idáig, hogy talán mégsem lesz képes elég pontosan és szabatosan megfogalmazni mindazt, amire emlékezni szeretne. Hogy már az első kiejtett és esetlegesen hamisan csengő szó is ahelyett, hogy abban segítené, hogy minden apró emlékfoszlány a helyére kerüljön végre, a hallgatás katatóniájába dermedti őt magát, a felejtés martalékává téve pedig mindazt, ami egykor tényleg megtörtént, vagy legalábbis amit más körülmények között képes lett volna felidézni. Másfelől viszont attól is retteg, hogy úgy jár, „mint Lót asszonya, aki meglátta, amit nem szabad”, és olyan emlékek kerülhetnek a felszínre, amelyek átírják mindazt, amit magában dédelgetett róla és árnyalatokban gazdag, de baljós árnyaktól mentes kapcsolatukról. Számunkra ebből a körmönfont szabadkozásból annyi vált nyilvánvalóvá, hogy attól a csalódástól fél leginkább, amit magának okozhat, ha elvéti már most az elején mindazt, amiről azt gondolja, hogy egykor volt, vagy legalábbis lehetett volna. De igazából ekkor még nem értettük, hogy honnan ered bénítóan fojtogató szorongásának valódi forrása. Azt hittük, egyszerűen csak féltékeny irigységgel őrizgeti a történeteit, hogy még csak véletlenül se sajátíthassa ki őket senki.

Mindeddig a kezében sodorgatott cigarettára meredt, amelyből már-már az összes dohány kipergett a lába elé a földre, néhány szemcse a nadrágjára hullott, amit egyetlen bosszús mozdulattal szintén a földre söpört, és fölemelve a fejét, láthatólag a tekintetünket kereste. Főleg azért kell különösen körültekintően eljárnia, folytatta most már egyenesen a szemünkbe nézve, mintegy kifürkészendő esetleges rejtett szándékainkat, mert ugyan igaz, hogy „nem a saját történetét” fogja elmondani, hiszen neki magának nem is nagyon van története, éppen elég feladat volt ennek a terhét cipelnie, mások múltját őrizgetnie féltő gonddal mind ez idáig, mégis – mivel most már késő volna saját után néznie – úgy kell mások történeteire emlékeznie mint a sajátjaira, mert valójában ezekből lett ő is. „Idegen emlékek testetlen, szavak nélküli árnyaként” élt mind ez idáig, ami csak az emlékezés során ölthet alakot. Szóval meg kell értenünk, hogy ha belekezd, akkor nem hibázhat, mert akkor belőle sem marad semmi, amire még egyáltalán érdemes volna időt pazarolni.

Muszáj itt megjegyeznünk, hogy nem egészen értjük magunk sem, mire is gondolhatott, amikor a saját történet hiányát panaszolta, egyébként minden különösebb keserűség nélkül a hangjában, mert valójában elképzelhetetlennek tartjuk, hogy valakinek ne legyen külön bejáratú, így vagy úgy, de mégiscsak elmesélhető múltja. Nem tudni persze, mert sohasem tartotta szükségesnek kifejtteni, hogy végső soron mit ért *saját történet* alatt, hacsak nem valami eposzi nagyságrendű kalandorozatra, heroikus tette, esetleg valamiféle történelemformáló

eseményben való részvételre gondolt, ami ebben a formában azért magunk közt szólva mégiscsak megmosolyogtatón szánalmasnak tűnhet.

Ugyanakkor azzal mégiscsak kezdenie kellett valamit, hogy ő volt az első, és mindeddig egyetlen halottja.

Már ha bárki is elmondhatja magáról egyáltalán, hogy saját halottja van – tehetnénk hozzá rögtön kételkedve –, és magától értődő természetességgel bejelentheti a nyilvánvalóan jogosulatlan igényét egy másik ember halálának birtokba vételére, hogy aztán mindenestül kisajátítva, következmények nélkül élőködhessen rajta. Talán éppen ezért szükséges itt óvatosabbnak lennünk, és inkább úgy fogalmaznunk, hogy ő lehetett az első ember, akit valóban látott meghalni.

Hiába is igyekeznénk, akkor sem írhatnánk le másként és pontosabban mi sem, mint ahogyan ő látni vélte, „ahogy a szeméből fokozatosan hunyt ki az amúgy is bizonytalan tétovasággal derengő fény”, amely gyengén pulzálva hol felerősödött, hol elhalványult – mint később kiderült számára is – a haldoklás fízológiájának, azaz a vér egyenetlen és elégtelen oxigénfelvételének hatására kialakuló *hypoxiának* a törvényszerűsége szerint. Eleinte kissé ugyan csalódottak voltunk, hogy csak közhelyekkel képes elmondani mindazt, ami történt – őszintén szólva többet vártunk tőle, legalább itt az elején –, de aztán rájöttünk, hogy a halál banalitása nem is nagyon igényel, és nem is nagyon tűr egyebet, így aztán jobb híján mi is kénytelenek vagyunk az ő szavait használni: „mintha egy láthatatlan kéz lekapcsolta volna benne az életet”. Még a bakelit diszkrét kattánását is hallani vélte. A legfurcsább az volt azonban, hogy mégse egyszerre lett minden valaha látott színt, alakot magába nyelő sötétség a beszűkülő pupillákban, hanem fokról-fokra. „Hirtelenjében ahhoz tudnám csak hasonlítani – mondta, mintha éppen akkor jutott volna eszébe, pedig pontosan tudtuk, hogy hosszú ideje alakíthatta már magában ezt a mondatot –, ahogyan egy színházi nézőtér sötétül el fokozatosan a több tucatnyi izzószál lassú kihűlésének következtében.”

Úgy fogalmazott, még ha a hosszas csiszolgatás miatt túlságosan metaforikusra sikerültek is szavai, jöllehet valami nagyon is kézenfekvőre, tovább már nem bontható valóságra szeretne volna fölhívni a figyelmünket, hogy „a létezés vakfoltjainak egyike” volt ez is, amik után egy ideje, úgy látszik, szinte eszelős és persze önfelszámoló igyekezettel kutatott. Minden látszólagos fellengzőssége ellenére csak az foglalkoztatta az utóbbi időben, hogyan tisztíthatna vissza mindent a maga dísztelenül elemi egyszerűségére.

Úgy próbáltuk utólag értelmezni, amit ezekkel a „vakfoltokkal” akart mondani, mintha azokról a kivételes, szinte a megvilágosodásra emlékeztető, autonóm pillanatokról beszélne, amikor az ember minden óhatatlanul is rárakódó, zavaró és felesleg tényezőtlől – amit persze mind közönségesen nyüzsgő életnek hívunk magunk között – megszabadulva legalább egy pillanat erejéig képes önmagát olyanak látni, amilyen, vagyis jobb híján kissé zavaros szavaival élve: „a vákuumnyi tér és a végtelenségig lelassuló idő senkiföldjén találja magát, ahonnan rálátni az élet és halál között meghúzódó, csábítóan vonzó, mégis lakhatatlanul kietlen tisztásokra”.

Egy idő után, bár pontosabban nem tudta meghatározni, hogy percek, másodpercek, esetleg a másodperc töredéke alatt történt-e meg mindez – „mert akkor és ott mintha az idő helyét tökéletesen kitöltötte volna az alig enyhülő szenvedés” –,

egyszer csak a szeme, az akkorra már megtört fényű, vakotás tükörré homályosult szeme, csupán a kíváncsi pillantását verte vissza, amikor fölébe hajolva bele-nézett. Kicsit el is szégyellte magát amiatt, amit látott benne, a miatt a kutakodó, és akárhogy is szépítgetnék a dolgot, a helyzethez mégiscsak méltatlan, legalábbis semmiképpen sem odaillő, mohón fürkésző kíváncsiság miatt. Mintha csak az érdekelte volna mindennél jobban, hogy tetten érhető-e ennyire közelről, a szó szerint karnyújtásnyira lévő halál, hogy rajta lehet-e kapni valami alig ész-revehető mismásoláson, ravasz trükközésen, vagy fogalmazhatunk úgy is, hogy valami jelentéktelennek tűnő hibán, aminek leleplezésével azonban egyszeriben visszafordítható lenne a látszólag egy irányba tartó folyamat.

Mi tagadás, MacDougall doktor feszült arckifejezése körvonalazódott előtte, ahogyan fegyelmezetten a mérleg fölé hajol, a tudományos megfigyelő józan arroganciájával lesve a pillanatot, amikor a mutató elmozdul végre. Talán azért odáig ekkor még elméletben sem merészkedett, hogy elébe menjen a vég siettetésének. Apró izomrángásokban megnyilvánuló türelmetlenséggel, de fegyelmezetten maga erőltetett önuralommal várakozott. Úgy tudni, később kutyákon is elvégezte a méréseket, és akkor már maga is tevőlegesen közreműködött a pusztulás folyamatának felgyorsításában, de végül kénytelen-kelletlen arra jutott, hogy – mivel a műszereit elég érzékenynek találta, a választott módszertannal kapcsolatban sem voltak kételyei – az állatoknak valóban nincsen lelkük. Legalábbis szignifikáns eltérések a kiinduló és a végállapot között nem voltak kimutathatók. A részvétlen tekintetének kitett, leszíjazott és a legkülönbélebb gázok, nedvek felfogására szolgáló eszközökkel becsövezett, mindenfajta érzékelőkkel bedrótozott emberi testek látványa azért mégiscsak beleégett az ő retinájába is.

Pontosan 21,26 gramm, ennyit sikerült végül mérnie, háromnegyed unciányi halhatatlanságot tudott csak kimutatni.

Ráadásul ebbe a kíváncsiságba valami szemérmetlen – ki kell mondanunk egyenesen, bár ő ezt így sohasem ismerte volna el –, valójában csak a *kukkolás* izgalma-hoz hasonlítható érzés is vegyült, legalábbis olyasféle izgatottság kerítette hatalmába, mint amikor a lelepleződés veszélye nélkül beleshet kivilágított szobák mélyére, szemmel végigtapogatva idegen életek eddig szemérmes titokként takargatott, most pedig védtelenné vált meztelenségét.

Az biztos, hogy kényelmetlen és hirtelenjében megmagyarázhatatlan szégyenérzet töltötte el akkor, még óvatosan, a fejét alig mozdítva, körül is nézett, hogy nem vette-e észre rajta valaki, mert még az is meglehet, hogy elpirult. Furcsa módon, félt tőle, hogy valaki leleplezi, hogy rájönnek a többiek, valójában semmi keresnivalója sincs ott. Tudta jól, a helyzet természetéből adódóan szomorúságot kellene éreznie, a majdhogynem a massachusettsi doktoréra emlékeztető részvétlen és tolatkvoan mohó kíváncsiság helyett. A legnagyobb megdöbbenésére mégis kénytelen volt tudomásul venni, hogy nem érez semmit a gyász vigasztalanságából, legalábbis ahhoz foghatót nem, mint amire számított, vagy elvárható lett volna, talán mert valódi veszteségérzete sem volt, tehetjük hozzá rögtön mi magunk is, hanem inkább valamiféle fölszabadító megkönnyebbülés árasztotta el minden porcikáját. Nem öröm lehetett ez persze, azt azért tényleg nem mernénk állítani magunk sem, de mégis valami a továbbiakban már rákérdezhetetlen megnyugvás, mert valahogy rendjén valónak találta mindazt, aminek ta-

núja volt, mi több, a józan világosságnak olyan érzése kerítette hatalmába, amely csak abból a bizonyosságból fakadhatott, hogy így van rendjén minden: a halál a lehető legjobb dolog, ami mostanra már történehetett vele.

Nem is mert sokáig a többiek szemébe nézni, nehogy felfedezzék benne ezt a részvétlennek, sőt talán – még ezt is megengedi – „kívülről szemlélve rideg közönynek ható” belenyugvást. Szerencsére azonban amúgy sem nagyon néztek egymásra az asztal körül ülők. Főleg a férfiak kerülték szemérmes igyekezettel, hogy a gyengeségnek bármiféle jelét is felfedezzék a másikon. (A nők most nem számítottak, rájuk végképp nem figyelt oda senki, hiszen igazából nekik aztán végképp semmi közük nem volt az egészhez. Nem is ültek az asztal mellé, amennyire erre vissza tud emlékezni, mintha ezzel is jelezni akarták volna, hogy elfogadják kívülállásukat.) Talán jobban rettegték attól, hogy gyengének látják egymást, mint hogy ők maguk jelét adják, az amúgy ott és akkor teljességgel jogos, érzelmeiknek, mert akárhogyan is, mégiscsak „az anyjuk haláltusáját nézték végig”.

Őszintén szólva mindenki kínosan feszengett, ki a visszafojtott sírás, ki pedig egyszerűen a helyzet abszurd tarthatatlansága miatt: nem nagyon tudták ugyanis, hogy mi ilyenkor a teendő. Egy ideje már nem ült oda mellé senki, pedig előtte fölváltva fogták a kezét, néhányan szégyenlős mozdulatokkal – amikor úgy hitték, nem látja más – még meg is simogatták, amit valószínűleg előtte soha életükben nem engedtek meg maguknak, mert az efféle gyöngéd érintés nem számított az érzelemkifejezés elfogadott módjának, és különben is kerülték az olyan helyzeteket, amelyekben ki kellett volna mutatni az érzelmeiket a zabolázhatatlan dühön kívül. Most zavart udvariatlansággal vagy éppenséggel túlzásba vitt tapintattal a hátukat fordították feléje, ami végső soron mégiscsak úgy hatott, mintha magára hagyták volna haldoklásában, és tudomásul vették volna, hogy nincs már dolguk vele. Mintha csak annak az ideje jött volna el, hogy riadtan közelebb húzódjanak a másikhoz az élet melege után sóvárogva, még azt is kockáztatva, hogy esetleg áthágják azt a láthatatlan, mégis pontosan számon tartott határt, ami a felnőtt férfitesteket távol tartja egymástól. Mégsem tudtak tőle szabadulni, azt suttogták egymás között kérdő tanácstalansággal, vajon miből fogják felismerni, hogy tényleg halott-e. Arra kellett rádöbenniük, hogy fogalmuk sincs róla, milyen látható és beazonosítható jelei vannak az *exitus* közvetlen beálltának, mert igazából egyikük sem tudta, hogyan is néz ki a szemük láttára bekövetkező halál. (Persze tükröt tarthattak volna az orra alá, hogy bepárásodik-e, de mégiscsak durva tapintatlanságnak hatott volna, ha még életben van.)

Legfeljebb csak támadt egy nem tudni, honnan fakadó, kényelmetlen érzésük, hogy egyszeriben annyira idegenné vált az a mostanra már érzékelhetően lakatlanul heverő, fehér lepedővel letakart magányos test, amelyben már minden biztonnal megkezdődhetnek a bomlás alapvető biokémiai folyamatai, mintha „elhagyták volna mindenek”. Egyszerre vált ismeretlenné mindannyiuk szemében, és egyben érinthetetlenül önmagává, akihez végre senkinek sem lehet többé semmi köze.

Aztán az vetett véget ennek a tehetetlen és szinte komikus tanácstalanságnak, hogy miután sárga gumikesztyűt húzott, ami már önmagában is a későbbi mozdulatainak rettenetét vetítette előre, az egyik fia, „könnytől maszatos arccal, ami-

lyen utoljára csak valamely gyerekkori esett sérelme idején lehetett”, kifeszette szájából a műfogsorát.

Azóta sem érti, mi szükség volt erre a tisztátalan mozdulatra.

Arra gondolunk, talán félték, hogy amint elernyednek az állkapcsot feszítő izmok, kifordulhat a helyéről a lazán illeszkedő fogsor, lenyelheti és elzáródhat tőle a légcsőve, vagy éppen a *rigor mortisszal* beálló szájzár ereje összeroppanthatja az idegen anyagot, és az éles szilánkok felsérthetik a szájpadlását, ínyét, bár könnyen belátható, hogy ennek az elővigyázatosságnak igazán nem sok értelme volt ekkorra már. (De talán egyszerűen csak úgy tudták valahonnan, hogy ez a szokásos eljárás ilyenkor.) Az csak tovább fokozta a helyzet groteszk abszurditását, hogy még csak meg sem moccant, miközben finoman szólva is illetlenül a szájában matatott egy idegen kéz, és egyáltalán nem tiltakozott a nyilvánvalóan durva, szinte szeméremsértő erőszak ellen.

Aztán kendővel felkötötték az állát, az arcára pedig, mintegy az egész procedúra lezárásaként, ráhúzták az eddig csak a testét fedő, áttetsző műszálas lepedőt, ami kényelmetlen és kíméletlen makacssággal emlékeztetett arra, hogy végleg elhibbant valami a világ eddig magától értetődő rendjében. Ugyanis, akárhogy is nézzük, olyan embernek, aki csupán alszik, nem szokás letakarni az arcát, mondjuk, mert a szájüregbe, az orrlyukakba betüremkedő idegen szövet miatt esetleg nem kapna rendesen levegőt, vagy éppenséggel a kényelmetlenül ráterülő műszálas anyag egyszerűen csak irritálná az érzékeny arcbőrt. Mostanra a még néhány perce is határozottan tapintható jelenléte helyett csak „mázsás, önmagába roskadó súlya” maradt ott velük, amihez tényleg nem volt köze már egyiküknek sem, és ennek tudomásulvétele elviselhetetlen tehertételt jelentett mindannyiuk számára.

Nem tudtak ezzel az új helyzettel kezdeni semmit, jobb híján virrasztottak hát hajnalig.

Jócskán benne jártak az éjszakában, feszült csönd támadt odakint is, mintha a külső világ sem akarná tudomásul venni a hiányát, még a kutyák sem ugattak, és bár várniuk nem volt már mire, mégsem mozdult senki, mert ugyan valóban nem volt mit tenni, de valamilyen belső kényszernek engedelmeskedve maradni voltak kénytelenek mégis. Mintha szavak nélkül is megegyeztek volna abban, hogy a napfelkeltét mindenképpen kívárlják, mintha csak attól válna visszavonhatatlanná, ami megtörtént, ha a nap első sugarai hiába is tapogatták végig a szobát, nem találják többé az élők között. Talán még az a kétségbeesett és nyilvánvalóan esztelen remény is megfordult a fejükben, ha kellő és állhatatos kitarással várakoznak, és minél távolabbra halasztják az orvos értesítésének elkerülhetetlen időpontját és vele a részvétlenül szakszerű és megfellebbezhetetlen ítéletét, addig még bármi megtörténhet.

Pedig nagyjából mindannyiuknak, akik ott voltak a szobában, tisztában kellett lenniük azzal a ténnyel, hogy akkorra már tényleg nem maradt egyetlen érintetlen, épnek mondható hely sem a testén. Sem kívül, sem belül. Négyzetcentiméterről négyzetcentiméterre, ha tetszik, sejtről sejtre, tehát csak apránként ugyan, de tökéletesen és visszavonhatatlanul birtokba vették többnyire matató, kutakodó vagy éppen erőszakosan a húsába markoló férfikezek. Most is jobb híján csak azok a saját tehetetlen gyászukba süllyedt férfiak maradtak mellette, akiket felne-

velt, és akiktől nem nagyon volt mit várnia, mert az érintésnek az ő és a fiai teste között csak egy irányban lehetett jogosultsága, és már annak is réges-régen lejárt az ideje. Pedig mindig is azt szerette volna, ha – mert tudta, előbb-utóbb eljön az is, hogy mások segítségére szorul – ismerősen gyengéd tapintású női kezek érintenék, és bár sohasem merete kimondani, mert tisztában volt vele, hogy az örülettel határos vágy ez, és azt nem viselte volna el, ha bolondnak nézik, de mégis azt akarta mindennél jobban, és szinte fizikai fájdalmat érzett a betölthetetlen hiányuk miatt, hogy az annyira korán és értelmetlenül elhalt lányai mossák majd le aprólékos gonddal, időről időre langyos vízbe mártott szivacsokkal.

Mikor rákérdeztünk – mert éreztük, hogy el akarja mismásolni ezt a dolgot, és úgy akar átsiklani felette, mintha erre feleslegesnek tartana a továbbiakban több szót fecsérelni, már ami az említett lányokat illeti –, hogy legalább azt mondja meg, hogy hívták őket, mert látszólag még hiányukban is fontos szereplői ennek a történetnek, zavartan megrázta a fejét, és látszott rajta, hogy tényleg szégyelli magát, amiért nem tud válaszolni a kérdésünkre.

Pontosabban azzal védekezett, hogy előtte sohasem említette a nevüket, pedig azt be kell ismernie, hogy sokszor beszélt róluk. Úgy lebegnek ezek a lányok a családi emlékezet tudattalanjában, mondta, olyan elmosódó, mégis nyomasztóan kísértő árnyakként, mint a „megkereszteletlenek lelkei a pokol tornácán”, arra várva, hogy valaki fölvigye őket oda, ahová igazán valók. És ráadásul még ő sem képes megszabadítani őket, hiszen valójában nem tud róluk szinte semmit, pedig éppen erre a – és ez egyre nyilvánvalóbbá vált számára – lehetetlen feladatra vállalkozott.

Ezek után napokig nem sikerült elérnünk, vagy letagadtatta magát, vagy csak egyszerűen nem engedett be bennünket, pedig tudtuk, hogy otthon van. Azzal indokolta később hisztérikusnak tűnő viselkedését, hogy úgy érezte, kudarcot vallott már most itt a legelején, és egyáltalán nem lett volna szabad engednie az erőszaknak, és belevágnia ebbe az egészbe, mert bekövetkezett az, amitől a legjobban félt, pedig még alig történt valami. Úgy kellett volna hagynia a dolgokat önmagukba omolva, „formátlanul gomolygó ködképekként”, amik még bármilyen alakot ölthetnek. Vagy egyszerűen csak a kíméletlen, de – most éppen úgy látja – jótékony felejtésre bízni az egészszet, a helyett a görcsös akarás helyett, hogy nyelvet adjon annak, ami természetéből következően ellenáll neki, és a nyelvtelenség homályába vágyik vissza.

Azzal folytatta – kissé talán eltúlozva a helyzet súlyosságát, mint aki ezen gondolkodott mindvégig, míg előlünk és egyben az egyszer már elvállalt feladat elől bujkált –, nem lehet véletlen, hogy „Mnémoszüné és Léthe forrásai egy helyről fakadnak”, így mind az emlékezés, mind a felejtés vizéből innia kell annak, aki szóba akar állni akár élőkkal, akár holtakkal. Mert talán az lehet a legkülönfélébb istenek törvénye, hogy véletlenül se pillantsunk hátra, akármit is hallunk a hátunk mögül, vagy akármennyire is vágyunk látni a múlt alvilágából felhozott emlékeit. „Lót asszonyának és a szerelmét eltékozló Orfeusznek a története legalábbis óvatosságra kellene, hogy intsen mindannyiunkat – nézett ránk révült tekintettel, amiből látszott, hogy egészen másutt járnak a gondolatai –, mert sem az urallhatatlan kíváncsiság, sem pedig a türelmetlen vágy nem vezethet semmi jóra, akárhogyan is erőlködünk.”

Miután valami kisebb zaj, talán egy apró madár, szemmel szinte kivehetetlen szárnyrebbenése hirtelen kizökkentette ebből az indokolatlan révedezésből, durván kiabálni kezdett velünk, hogy hagyjuk őt békén, és felejtjük el egyszer s mindenkorra, amit idáig összehordott, mert olyan határokat lépett át már eddig is, és olyan idegen múltakba kényszerült miattunk alámerülni, ahol semmi keresnivalója, és lám-lám, csak sikerült rászabadítania a világra név nélküli, ismeretlen árnyakat, hogy bosszút álljanak a nyugalomukat megzavarókon. Ilyesmiket mondott szinte lázas önkívületnek ható egzaltáltsággal, ami azért mégiscsak túlzásnak hatott annak a ténynek a tudatában, hogy csupán két névre nem sikerült visszaemlékeznie.

Aztán olyan váratlanul higgadt le, mint amilyen hirtelen veszítette el az önuralmát, és olyan nyugalommal folytatta, mintha mi sem történt volna.

Az is meglehet, töprengett el, hogy egyszerűen ez lett a története, és talán nem követ el túl nagy hibát, fejtegette most már józan megfontoltsággal, ha annak alapján beszéli el az életét, hogy miként sajátították ki, „miként gyalázták idegen anyaggá, toldozott-foldozott hússá és sokszor lecserélt, így egyre idegebbé híguló vérré” azt, aminek egykor képzelte magát, és vele együtt azt is, amivé lehetett volna.

Azt fogja elmondani tehát, hogy miként használódott végül el, míg semmi sem maradt belőle, amire sajátjaként gondolhatott. Talán még abban is van valami igazság, hogy amikor már semmiféle titok sem maradt a teste egyetlen rejtett hajlatában sem, amit még szemérmes és féltő gonddal őrizgethetett volna mint a saját létezésének tárgyi bizonyítékát, várva egy talán soha el nem következő alkalmas pillanatra, hogy valóban megmutathassa magát, hogy föltárhassa, *mi* is ő valójában, ez a semmi mással nem helyettesíthető, semmivel össze nem keverhető, lélegző, lüktető, romlásnak kitett test, akkor érett meg igazán a halálra. Hiszen csak a saját test képes formát adni annak, amiről egyáltalán nevet kaphat. Láttuk, mondta, hogy azoknak az emlékezet tornácán rekedt lelkeknek még csak szavakból formált arcuk sincsen, legfeljebb reményük lehet.

Ha csak abba gondolunk bele egy pillanatig is, hogy már nem volt többé miért takargatnia magát, megértjük, hogy miért nem akart tovább alkudozni a halállal. Egyszerűen nem volt miért maradnia többé. Hiszen mostanra már arra a szégyenérzetre sem emlékezhetett, amikor először kellett fölfednie meztelenségét idegen tekintetek előtt.

Vizslató pillantásoknak kitéve, magatehetetlenül feküdt, ágyát idegen férfiak állták körül, mindannyian fehér köpenybe öltözve, hogy jelezzék, „nem nélkül valók itt most valahányan, mint valamiféle fertőtlenítő szagú, minden részvét nélküli angyalok”. De ő akkor is érezte azt az elemi szégyent, amit minden tárgyasító tekintetük ellenére észre kellett venniük a jelenlévőknek is, mert semmi nem indokolhatta teljesen, és semmi nem tehetette meg nem történetté póreségéből adódó kiszolgáltatottságát. Nem is volt képes másra figyelni, csak lehunyta a szemét: „szemérme utolsó némaságával takarózott”.

Akkoriban műtötték ki az egyik veséjét a doktorok.

A zárójelentés szerint a negyvenes évei közepén járhatott ekkor, utána már a hátralevő majd ugyanennyi év alatt, rövid, szinte említésre sem méltó időszakokat kivéve, sohasem nyerte vissza az egészségét. Később szinte már-már derűs

közönnyel fogadta, ha kioperáltak belőle ezt-azt, amit még éppen nélkülözni tudott, míg végül a fél mellét is levágták, amelyre aztán már végképp semmi szüksége sem volt. Sem örömet nem szerezhetett vele, sem gyereket nem szoptathatott.

Annyit tudni erről, hogy valószínűleg – de ebben nem lehetünk egészen biztosak, bár tulajdonképpen nincs is különösebb jelentősége a dolognak – a jobb veséje zsugorodott össze, és állt le lassanként a működése, majd halt el végleg, talán egy majd két évtizeddel korábban az elégtelen táplálkozás következtében legyöngült szervezetét megtámadó kiütéses tífusz szövődményeként. Lehetséges, hogy a háború végén fertőződött meg. Mivel a környéken 1944 decemberétől 1945 márciusáig tartottak a harcok, úgy hiszi, ezt követően, április folyamán ütötte föl a fejét a tífuszjárvány először nyilván a közelben lévő hadifogolytáborban, majd a kivéreztetett civil lakosság körében is.

Az elszenvedett súlyos fertőzés nyomán a vese erei lassan elveszítik rugalmasságukat, majd az ennek következményeként elkerülhetetlenül bekövetkező infarktus miatt – amely a Brill–Zinsser-kór következtében évekkel a lezajlott akut tífusz után is kialakulhat – a vese vérellátása teljesen megszűnik, és ezt követően az élő szövetek elhalásával már csak gennyes gócként, egyfajta tályogosodó, idegen anyagként funkcionál, fenyegetve az egész szervezetet fertőzéssel és végül a vérmérgezésből következő pusztulással. A műtétre a hatvanas évek elején, vagy inkább középen kerülhetett sor, amikor a sebészeti eljárások kezdetlegessége, a hiányos kórházi higiénia, a legyöngült immunrendszere miatt még az orvosok sem túl sok esélyt adtak neki a túlélésre. Hetekig volt akkor ágyhoz kötve, ez volt az első igazán hosszú kórházi tartózkodása, amit utána még jó néhány követett.

Ő maga általános legyengülésével magyarázta, hogy elkapta a tífuszt, legalábbis úgy mesélte mindig, hogy szinte semmi élelmük sem maradt a front elvonulása után, az ősz folyamán gyűjtött makkból őrölt lisztet, faháncsőrleményt sütöttek a kenyérbe, ezt ették egész télen, hogy a kevés búzaliszt a lehető legtovább kitarsson, tavaszodván pedig főleg csalánlevest főztek, ami legalább némi vitaminpótlást jelentett a szervezetük számára.

A tetvekről egyáltalán nem ejtett szót.

Úgy látszik, hogy talán még így utólag is szégyellte a mosdatlanságnak azt a fokát, amibe hol a szűnni nem akaró bombázások, hol a hódítók mohó türelmetlenségével nők után kutató, kiéhezett szovjet katonák elől föld alatti vermekben való rejtőzködés és a tiszta víz hiánya kényszeríthette őket. Pedig a kiütéses tífusz vírusként és baktériumként is viselkedő kórokozójának (*rickettsia prowazekii*) a hordozója a mindent ellepő ruhatetű volt, ami ellen egyedül a fertőtlenítés és a mosás segített volna. Még azt is valószínűsíthetjük, hogy ez a tetvességgel kapcsolatos makacs hallgatása talán arra a gyerekkori traumára vezethető vissza, amit még felnőtt fejjel, tényleg túl manyi rettenetes megaláztatáson, sem tudott feldolgozni, mert valószínűsíthetően az összes valaha őt ért megszégyenítés eseményeként élte meg, amelynek minden további csupán halvány mása, legfeljebb is földidézése lehetett.

Történt ugyanis, hogy egy hirtelen lecsapó nyári vihar elől menekülve betévedt a szénégetők elmondhatatlanul mocskos, elhagyott kunyhójába, és ott megtetvesedett. Az anyjának nem maradt más választása, mint hogy levágja a féltő és hiú gonddal nevelgetett hajfonatát, amelyre mint kislányos szépségének biztosí-

tékára gondolt mindig is, aztán kopaszra nyírja a koponyáját, és dús haját tetűtől nyüzsgő ruháival együtt elégesse. Az, hogy a fertőtlenítésre szolgáló petróleum és a perzselődő haj émelyítő szagát hetekkel az esemény után is érezte, semmiség volt ahhoz a látványhoz képest, ahogyan a kis máglyán elhamvad mindene, amire egykor büszke lehetett. Onnantól kezdve mindig csúnyának tartotta magát, vagy legalábbis úgy érezte, nincsen rajta semmi, amit bárki is szépnek találhatna.

A tífusz szokásos lefolyásának ismeretében feltételezhetően negyvenfokosnál is magasabb láza lehetett, ami végül szinte minden esetben látomásokkal teli, önkívületi állapothoz vagy eszméletvesztéshez vezet – akkoriban talán még tényleg használták az erre az állapotra vonatkozó *hagymáz* kifejezést is –, majd egész testét, különösen a törzsön, elviselhetetlenül viszkető kiütések lephették el. Nem lehet tudni, hogyan élhette túl azt a kórt, ami tízezzrel szedte akkoriban az áldozatait, talán valahogy hozzájutott a megfelelő antibiotikumhoz, persze, ha már volt ilyen egyáltalán akkoriban, hacsak a hadsereg készletéből nem biztosítottak a kórházak számára éppen a fenyegető és beláthatatlan következményekkel járó járvány megfékezésének érdekében. Őszintén szólva nem tudott erről sem semmi közelebbit mondani. Ahogyan nem sikerült időben összeegyeztetnie a kiállt tífuszfertőzést és második fiának világra jövetelét sem, amiről annyit mi is tudunk, hogy biztosan 1945 nyarára esett.

Mert ezek szerint a számítások szerint terhesen kaphatta el a tífuszt, ami talán megmagyarázná, hogy miért is kezelték antibiotikummal a sok fertőzött közül éppen őt – és akkor a második fia mentette meg az életét még megszületése előtt –, már ha valóban a front elvonulása után közvetlenül betegedett meg, és nem korábban vagy esetleg néhány évvel később, éppen a nehéz szüléstől legyengülő szervezetét támadta meg a kórokozó. Ha tényleg terhes volt, akkor végképp felfoghatatlan, hogyan élhette túl ezt az egészet a magzattal együtt, és akkor valóban csak valamiféle „isteni közbenjárásnak” tulajdoníthatjuk, hogy ezek után maradt ereje megszülni, a saját elbeszélése szerint farfekvéses gyereket, akinek ráadásul az egyik lába ugyan kibukkant, de a másik elakadt a szülőcsatornában, és csak a bába lélekjelenlétének és gyakorlott mozdulatának volt köszönhető, hogy végül mégiscsak épségben a világra jött. Mindezeket megfontolva arra jutott, hogy inkább a szülés után betegedhetett meg az amúgy is kizsigerelt szervezete, és talán amire úgy emlékeznek a családban, hogy gyermekágyi lázba esett a szülést követően, az maga a tífuszfertőzés lehetett.

(De az is meglehet, hogy tévedünk, mert olyan bizonytalan hitelű feltételezések is lábra kaptak azóta, hogy a tífuszfertőzés a harmadik fiának születése után történt, akit éppen emiatt nem is szoptathatott, őt a többi, szintén a cselédsoron lakó gyermekágyas asszony etette, míg az anyja a kórházban volt. Ha ez igaz, akkor minden eddigi magyarázatunk, ami a tetvességre, esetlegesen a háború utáni általános legyengülésre vonatkozik, értelmét vesztené, hiszen ez esetben inkább hastífuszra gyanakodhatunk, amelyet fertőzött vízben, ételben szaporodó *salmonella typhi* nevű baktérium okoz, és akkor mindent újra kellene gondolnunk az elejétől kezdve. Mindezzel együtt is valószínűbbnek tartjuk, hogy a kórházi ápolással járó gyermekágyi láz éppen a harmadik fiának születése utánra tehető, és akkor mégiscsak helytállóak a fenti, kiütéses tífuszra vonatkozó feltételezéseink, ami egyben magyarázatul szolgál veséjének elvesztésére is.)

Annyi biztos csak, hogy akkor a negyedik gyereket hozta erre a számára tökéletesen idegen, ráadásul romokban heverő világra, kettőt közülük már korábban eltemetett, és még csak huszonhat éves sem volt.

A temetés napjának reggelén verőfényes napsütésre ébredtek, ami kitartott egész délelőtt kisebb-nagyobb felhőátvonulásokkal, aztán éppen a sírba tétel pillanatában váratlanul mégis leszakadt az ég. Ahhoz makacsul ragaszkodott, hogy ez úgy szerepeljen az írott változatban szó szerint, hogy „még az ég is megsirat-ta”. Pedig utánajárva az egykori időjárás-jelentéseknek, a kiábrándító valóság az volt, hogy bizony csak a májusban normálisnak mondható eső eredt el azon a délutánon is, mint előtte és utána napokon keresztül szinte óramű pontossággal ebben az időben mindig, bár annyit talán megengedhetünk, hogy kicsit bőségszebben és kitartóbban esett, mint máskor, aminek következtében a kiásott sírgödör félig föltelt vízzel. És bár a sírásók tanácstalanul széttárták a karjukat, mert eszük ágában sem volt belemászni újra a gödörbe, hogy kimerjék belőle az agyagos, iszapos vizet, mondván, hogy ez nincs benne a kialakított árban, különben meg amúgy is mindegy már annak a halottnak, úgyis földet hánynak rá végül, és legfeljebb annyit ígérhetnek, hogy szokottnál gyorsabban lapátolnak majd, a rokonok jogos fölháborodásának engedve mégis kerítették valahonnan egy szivattyút, sőt téglákat is tettek a sír aljára, hogy mégse a sárban kelljen hevernie.

Pedig neki végső soron már tényleg mindegy volt.

Attól a borzongató gondolattól az egész szertartás alatt mégsem tudott szabadulni, hogy a réseken beszivárgó, a temető földjében bomló tetemek ízét kioldó víz feltölti a koporsó sötét üregeit, átítatja a szemfödelet, lassan ellepi a szemgöd-reit, majd befolyik a hullamerevség elmúltával minden bizonytalán résnyire elnyíló szájába, végképp és visszavonhatatlanul keserű hallgatásra kárhoztatva őt.

ÚT ÉS/VAGY UTAZÁS FIRENZE FÉNYTÖRÉSÉBEN

1

Nem vagyok utazó. Úton vagyok. Mindenkiéhez hasonló – és mindenkiétől különböző – *életúton* foganástól-születéstől halálig és (a többről néma csend). Meg egy szellemi közösség kínálta *feladat-úton*; harmadsorban egy személyes, csak rám szabott *alkotó/megismerő úton*. Olykor azonban az utazás nem elterel erről a háromsávós útról, hanem éppen hogy *útba esik*. Akkor, ha olyasmíhez jutok el a révén, amire hosszú ideje és legmélyebbről vágyom. Ha olyanokkal találkozhatok, akik nagyon hiányoznak és akikkel másképpen nem tudnék. Avagy ha hirtelen elsodor a sors, az alkalom.

Azért utaztam '68 nyarán Prágába, hogy tizenkét év után ismét egy a zsarnokságot lerázni próbáló ország/város, 1970 nyarán Párizsba, hogy költő-példáim metropolisának, a modern művészet szülővárosának levegőjét szívjam be. Huszonhárom évvel később azért mentem vissza Prágába, hogy lássam immár valóban szabadon.

1974 tavaszán azért utaztam Kolozsvárra, hogy írásaik után személyesen is megismerjem K. Jakab Antalt és Tamás Gáspár Miklóst. Fél évvel eltelve nászutunkat azért mentünk feleségemmel 1979 tavaszán Nyugatra, hogy újra együtt lehessenek emigrálni kényszerült művészbarátaimmal: a Párizsban élő Ajtony Árpáddal, Lajtai Péterrel és az akkor épp ott rekedt Molnár Gergellyel, Düsseldorfban – érdemben akkor megismerve őt – Kotányi Attilával, és mindenekelőtt – hetekig – a Világszínházfesztiválra New Yorkból Hamburgba jött Bálint Istvánnal, Halász Péterrel, az egész Squat/Lakásszínházzal. Tíz évvel később ugyancsak a Squat vendégjátéka miatt ruccantam át Bécsbe.

És persze engem is elsodort a szél barátaimmal a hatvanas években Lengyelországba; Krakkóba kétszer is.

Mégsem vagyok utazó. Költői egzisztenciám minden idegszállammal a magyar nyelvhez kötöz. És bár angol, orosz, német közvetítő nyelveken elboldogulok külföldön, a nyelvi közeg idegensége mindig zavar.

Az utazás rengeteg kényelmetlenséggel is jár: töméntelen szervezni- és intéznivalóval, csomagolással, hajszával, fáradtsággal, alkalmazkodási kényszerrel. Mindezért persze bőségesen kárpótol a természet, a városok, épületek, műalkotások csodáival, friss szellemi, művészi irányok, új tudományos-technikai eredmények felfedezésével, a mienkénél sokkal fejlettebb vagy éppen sokkal primitívebb kultúrákkal történő találkozással, az ismeretlen megismerésével. Ám egyrészt belső életem, közeli életköreim alakulása, másrészt sok éven át rossz szemem, harmadrészt hazám felszabadulása az idegen uralom és a diktatúra alól, folyamatos közeledése Európához, a Nyugathoz, az internetes kommunikáció, a szabadság levegőjének természetessé válása miatt az elmúlt két évtizedben vagy nem volt módom, vagy nem éreztem szükségét annak, hogy külföldre utazzak.

Az utóbbi években azonban szerencsémre nemcsak a látótávolságom nőtt meg (persze, ki tudja, mit hoz a jövő), hanem balszerencsénk hazám távolsága is Európától, a Nyugattól, a szabadságtól, az egyetemes kultúrától. Márpedig ezekre a legmélyebbről vágyom, és kezdtek elvonási tüneteim lenni. Szerettem volna újra az áporodott, füledt

hazai laboratóriumi atmoszféra helyett – legalább rövid időre – valóban újra szabad, európai, nyugati levegőt szívní. Adódott egy alkalom is véletlenül éppen. Úti célul feleséggel Firenzét választottuk.

Még egyikünk sem járt ott – de sok más, az egyre nyomasztóbb Budapesthez képest nyilván fellélegzést adó európai városban sem. Miért lett a kiszemelt cél épp Firenze?

Nem vagyok utazó. Úton vagyok. Oda utazom igazán szívesen csak, ahova élet-, feladat- és alkotóutam amúgy is vezet: ahol olyasvalakivel (-valakikkel) vagy -valamivel találkozhatok, akivel, akikkel, amivel szívem legmélyéből akarok. Firenzében a *találkozás-sal* akartam találkozni. Minden előzetes tervezgetés, várakozás, gondolkodás és tudatos megfontolás nélkül – nyilván tudat alatti vágyakozással persze – hirtelen kipattant döntés nyomán *épp ott*.

Mostanában annak a három útnak a találkozását próbálom keresni-kutatni, amelyeken egyszerre járok. Hol, hogyan, mikor, milyen feltételek esetén futnak együtt vagy metszik egymást ezek az utak – avagy miért, mikor kanyarodnak el egymástól, sőt, vezetnek rossz esetben épp ellentétes irányokba? Úgy sejtettem, Firenze ennek a *metaútnak* – élet-, feladat- és alkotóutam közös, találkozási és ütközési pontjait kereső útnak –, egyben a *találkozás problémájával történő találkozásnak* épp megfelelő állomása, meditációs helye, tükre lehet. Firenze ugyanis eleve találkozások metszéspontjában alakult, élt, fejlődött évszázadokig, talán közel ezredévig, így ott egyszerre találkozhatok hit és szabadság, közösség és egyén, vallás és művészet, középkor és reneszánsz, város és ember találkozásával – és találkoztam is.

Rengeteg mindennel és mindenkivel találkozom futólag vagy felületesen. De min múlik, hogy a legmélyebbről vágyom valakivel vagy valamivel találkozni? „Mit kell érintenie bennem [...] valaminek abban a rendszerben, ami a körmöm hegyétől testemen, ösztöneimen, hangulataim egy-egy véletlen hullámverésén át valami rejtett középpontig »én« vagyok [...], hogy jelentősége legyen »számomra«? Természetesen csak olyan valamit, ami egyetlen más elemnek sincs alárendelve: tehát éppen ezt a rejtett középpontot – *a személyiséget*”¹ – írja apám, Tábor Béla.

Azok az emberek, események, helyek, akik, illetve amelyek utazásra csábítottak, valamilyen módon énemnek ezt a centrumát, személyiséget érintették meg. Azaz a *legszemélyesebben* voltam érintve általuk, emberi minőségük és/vagy szellemi működésük, műveik révén; szellemi-kulturális-művészi erőfeszítéseik halmozódásából kicsapódó atmoszférájuk és/vagy a szabadságért való küzdelmük okán. Persze az a tény, hogy éppen ők/azok ragadtak meg ennyire, az én „világelfogásomon, sorsfázisomon és karakteremen”² is nagyban múlt: vagyis az egyéniségemen. „Az egyéniség a személyiség megnyilvánulása, jele. [...] Minden egyéniség az összes többi jelektől különböző jel, de mindegyik ugyanannak az egy jelzettnek jele. [...] a jel kifejezi a jelzettet – keresztülengedi magát. A jel a jelzett útja. Az egyéniség a személyiség útja: keresztülengedi magát a személyiséget.”³ Természetesen csakis akkor, ha *engedi* keresztülengedni. Hiszen az emberek többnyire – én is nagyon sokszor – éppen hogy elzárják, elzárjuk magunkban a személyiségünkig vezető utat: közönyből, kényelemből, gyávaságból, lustaságból, önzésből, féltékenységből stb.: individuációs hübriszből. Ennek egyetlen ellenszere – Schmitt Jenő Henrik és Szabó Lajos felismerése szerint – az identifikáció, az azonosulás legmagasabb szintünkkel, apám megfogalmazásában: „az egyéniségem identifikációja, azonosulása személyiséggemmel”.⁴ Az identifikáció igénye fakadhat szerencsés alkatból – vallásos kor-

¹ Tábor Béla: *A zsidóság két útja*, 2. kiadás, Pesti Szalon Kiadó, Bp., 1990, 20.

² Szabó Lajos: Irodalom és rémület, in: Uő.: *Tény és titok. Szabó Lajos összegyűjtött írásai és előadásai*, szerk. Kotányi Attila és Kunszt György, medium, Veszprém, 1999, 135.

³ Tábor Béla: *A zsidóság két útja*, i. m., 20.

⁴ Tábor Béla: *Bevezető fejezetek a valóság őstörténetéhez*. Kézirat.

ban úgy mondták: kegyelemből – de csupán az *igénye*; az identifikáció nem állapot, hanem mozgás: út önmagamban egyéniségem számtalan rétegén keresztül egyéniségem középpontja felé, legmélyebb, azaz legmagasabb szintemre.

Ez az identifikációs út kapcsolja össze közösségi feladat-, egyéni alkotó- és életutamat. És ennek hiányában kanyarodnak el vagy vezetnek rossz esetben épp ellenkező irányba ezek az utak. Ebben a koordináta-rendszerben pedig az ellenkező irány belső prioritásaim *ütközéséhez* vezet. Ez is előfordul nálam rövidebb-hosszabb időre, útsávjaim elkanyarodása egymástól pedig mindennapos; az a kivételes, amikor a három utam egy irányba tart vagy metszi egymást. Az identifikáció ugyan e kivétel előfeltétele – ám ennek az előfeltételnek, az identifikációs mozdulatnak az előfeltétele viszont a három útirány közelítése, konkrét torlaszok eltávolítása, belső karambolok megelőzése vagy felismerése. Három útsávom találkozásának, ütközésének vagy egymástól való elkanyarodásuknak az okait, jellegét azért próbálok kutatni, hogy egyéniségem, individualitásom feladása nélkül – sőt! azt ez által éppen hogy erősítve – egyéniségemnek a *magvával*, személyiséggemmel való identifikációját segítsem, sőt fokozzam. Élet-, közösségi feladat- és saját alkotóútamon – ugyanúgy, mint egy találkozáskor – egyaránt a személyiség és egyéniség e dialektikájának kell érvényesülnie ahhoz, hogy mindez értelmesen emberi legyen, hogy konkrét jelentősége legyen számomra. A mostani *metaúton* – élet-, feladat- és alkotóútam közös, találkozási, ütközési és elkanyarodási pontjait keresve – ennek a dialektikus viszonynak az én egyéniségemben megjelenő törvényszerűségeit, problémáit, lehetőségeit és rövidzárlatait kutatom legelsősorban, alapkutatóként.

2

„Személyiség egy van, egyéniség sok; a személyiség az azonosság, az egyéniségek különböznek. Különböznek – de mégis bennük kell lenni az azonosságnak.”⁵ Mivel pedig a személyiség „osztatlanul van meg mindenkiben, aki személy”,⁶ ezért *közös*. Így ehhez a kutatáshoz segítség számomra egyrészt mások hasonló kutatása, másrészt ennek a dialektikus viszonynak a megjelenési formája más emberekben, a projekciója más közösségekben és korokban, a hit, vallás és meggyőződések történetében, gondolkodásban, művészetben, kultúrában, történelemben. Amit Firenzében, Firenzéből, Firenze kapcsán megéltem-interiorizáltam-megértettem-megértetek, az mind alapkutatásom segítségével, próbája, alkalmazása, tükré.

Abból, hogy a személyiség „az élő azonosság”⁷ és „osztatlanul van meg mindenkiben, aki személy”,⁸ következik, hogy a *közösség* a személyiség jelenléte az emberek *között*. Minden közösség olyan mértékben valódi közösség, amilyen mértékben, amilyen intenzitással személyiségükkel azonosulni képes egyéniségek alkotják. Mennél több egyéniség, több ember között szövődik valamennyire is személyiség-transzparens közösség, nagy valószínűséggel annál távolabb lesz attól az abszolút intenzitású közösségtől, amelyről az evangélium testet öltött logosza azt mondja, hogy „ahol ketten vagy hárman egybegyűlnek az én nevében, ott vagyok közöttük”.⁹ Egy polisz közössége így természetszerűen csak relatíve valódi közösség – ugyanakkor bizonyos mértékig mégiscsak az. Firenze szellemi, kulturális, művészeti és építészeti térszövege egy ilyen relatíve valódi közösséget képező polisz önalakításának eredménye. Ez az önalakítás – mint minden történelmi-po-

⁵ Tábor Béla: *A zsidóság két útja*, i. m., 20.

⁶ Uo., 20.

⁷ Uo., 19.

⁸ Uo., 20.

⁹ Máté evangéliuma 18,20.

litikai egységé – hatalmas ellentmondásokkal, ellentétekkel és ellenségeskedéssel, két nagy párt és a pártokon belüli frakciók, valamint egyének nagyon kemény, sokszor kegyetlen harca közben zajlott. Firenzében sok minden találkozott és ütközött: az *arché* szintjén, a filozófusok-művészek között a szellem, a művészet szintjén, köztük és mások között egyaránt a versengő vetélkedés szintjén, végül a hatalomért folytatott, sokszor kímeletlen harc, olykor gyilkosságok vagy háborúk formájában. Poliszközössége tehát igen csak távol esett a krisztológiai közösségtől. Firenze ugyanakkor mégis dinamikus – sokban ellentmondásos, sőt eklektikus – egységé formálódott. Kulturális közösséggé, amely legpregnansabban a város urbanisztikai tervezésében, alakításában nyilvánult meg, részleteiben és egészében egyaránt.

A politikai városközpont, a Piazza della Signoria jellegzetes „példája a középkor fokozatosan, sok évtizedig tartó türelmes közösségi munkában érlelődő művészi alkotásának”.¹⁰ De az egész város maga is építészeti egységként jelenik meg: „[...] a középkor és a reneszánsz Firenzeje egészében is építészeti alkotás: a kor, a társadalom [...] életének bonyolult és mégis olyannyira egységes foglalata, tartalmának hű kifejezője”. „Az utcák, terek, paloták és templomok e »társadalmában« kővé formálva ma is ott él a múlt, a várost építő, alakító társadalom küzdelmes, harcos történelmével, ellentmondásaival, végletekben gazdag életével”,¹¹ mert – amint Marsilio Ficino mondja – „a város nem kövekből, hanem emberekből áll”.¹² Ilyennek jelent meg számomra, előttem, körülöttem is.

Firenzében a poliszközösségen belül különböző szintű közösségek voltak. Mélyebbek, mint például a neoplatonikus iskola vagy a művésziskolák, és felületibbek, mint a céhek, illetve politikai pártok – guelfek és ghibellinek –, illetve a pártokon belüli frakciók. Ráadásul a poliszt formáló számos jelentős polgárának egyszerre volt politikai és szellemi/alkotó szerepe. Az alkotók a művészet terén is keményen vetélkedtek, a kettős szerep folytán pedig olykor politikailag kegyetlenül (el)bántak egymással. Cavalcanti és Dante, a dolce stil nuovo költőköreinek legnagyobbjai azonos párthoz is tartoztak, Dante – kéthónapnyi priorsága alatt – mégis részes lett mestere – halálához vezető – száműzésében.¹³ Művészek ennél szelídebb vetélkedése egy-egy köztéri alkotás megrendeléséért, vitájuk felállításának helyéről, módjáról szintén politikai síkon is zajlott, mivel ezekről a kérdésekről a poliszt vezető tanács tagjai döntöttek.

A legszorosabban tett középkorban is volt feszültség a vallási közösség és az azt alkotó egyének között, ám Jacob Burckhardt óta egyértelműen úgy látjuk, hogy az itáliai reneszánszban szakításszerűen lesz „az ember szellemi *individuum*”.¹⁴ Huizinga ugyanakkor joggal mutat rá, hogy a zseniális svájci kultúrtörténész – kevésbé ismerve az időben korábbi, térben tágabb európai világot – nem vette észre sem az északibb területeken is megszülető reneszánszt, sem az előző, klasszikusan középkori századokkal való folyamatosságot: „Az individualizmus teljes kibontakozását, mely számára a renaissance lényege volt – körülbelül 1400-ban állapítja meg [...]. Ami 1400 előtt van, az számára előzmény, reményteljes

¹⁰ Pogány Frigyes: *Firenze*, Corvina Kiadó, Bp., 1971, 105. A Signoria megépítésén, majd a térre helyezett szobrokon kívül kellett hozzá régi templomok lebontása, illetve áthelyezése, „zavaró előépítmények [...] tiltása”, a teret a vallási városközponttal, a Dóm térrel összekötő út, „a Via Calzaiuoli kiszélesítése és beépítése”, „az út vonalában álló házak” lebontása, „hogy a betorkolás pontjától a főépületek feltárulását biztosítsák”. (Uo., 102).

¹¹ Uo., 7.

¹² Marsilio Ficino: A szerelemről, ford. Kardos Tiborné. In: *Reneszánsz etikai antológia*, vál. és szerk. Vajda Mihály, Gondolat, Bp., 1984, 210.

¹³ Barbara Reynolds: *Dante. A költő, a politikai gondolkodó, az ember*, Európa Könyvkiadó, Bp., 2008, 63.

¹⁴ Jacob Burckhardt: *A reneszánsz Itáliában*. Idézi Huizinga: A renaissance problémája, in: Uő.: *Válogatott tanulmányok. Tudomány, irodalom, művészet*, vál. Tolnai Gábor, ford. Radnóti Miklós. Pharos, Bp., 1943, 90.

csíra.”¹⁵ „A tizenharmadik század toszkán építészete, a Carmina Burana életteljes világi és klasszicista költészete a tizenkettedik században, – mindez protorenaissance lesz.”¹⁶ A fiatalabb kortárs, a francia Émile Gebhart (1839–1908) „a renaissance lényegéről vallott felfogásban osztozik Burckhardttal”,¹⁷ ám világosan látja, hogy „az olasz renaissance a valóságban Petrarca előtt kezdődik, mert már a pisai szobrászok és Giotto műveiben, valamint a XII. és XIII. század építészetében is megújhadtak a művészetek.”¹⁸ Valóban: bár a gótikus Santa Maria Novella román stílusú, márványberakásos homlokzata csak a 15. században készült el, ám az Arno túlparti dombján álló San Miniato al Monte hasonló homlokzata már a 12.-ben. Ez a „jellegzetes toszkánai román” stílusú „háromhajós bazilika a XI. és XII. század folyamán épült”, „és beszédes bizonyítéka az antik formavilág továbbélésének”¹⁹ a középkorban és a középkorének a reneszánszban.

A megújulás szellemi és nyelvi síkon is még a klasszikus középkorban kezdődött. A 12. században Európának éppen ezen a tájkán rendkívüli vallási és költői szellemi forradalom zajlott. Dél-Franciaországban közel egy évszázadon át a gnosztikus jellegű, ám egyben az őskeresztény mozgalommal rokon kathar szellemiség dominált, és ugyanekkor ugyanitt keletkezett és virágzott ki a provanszál nyelvű trubadúrköltészet. Denis de Rougemont írja, hogy „a kathar eretnokség és az udvari szerelem időben (12. század) és térben (Dél-Franciaország) egyaránt párhuzamosan alakult ki. Hogyan is hihetnők, hogy ennek a két mozgalomnak semminemű köze nincs egymáshoz?”²⁰ Az udvari-lovagi szerelem, az Elérhetetlen Nő dicsőítése annak a *trubadúrköltészetnek* az alaptémája, amelyből mintegy nyolc évszázad nemzeti nyelvű európai lírája kisarjadt.

„Az udvari szerelmi költészet divatját Észak-Itália és Szicília közvetítette Firenze számára.”²¹ Az itteni hasonló szellemű költői kör vezéralakja, a nagyszerű Guido Cavalcanti „szárnyai alá vette Dantét, s költészetében is vezetőjévé vált”.²² A provanszálul is tudó Dante első könyvét, a *La vita nuova*t a vele „kötött barátság ihlette”.²³ Az új élet első canzonéját, amelyben Beatrice először jelentett egyszerre konkrét személyt és „az eszményi erényt, az összehasonlíthatatlan szépséget, [...] paradicsomi lényt”²⁴, tekinti az érett Dante – az *Isteni Színjáték Purgatóriumának* 24. énekében – „visszatekintve művésze fordulópontjának”.²⁵ Ekkor született meg a már létezett „édes stílus”-ból (*dolce stil*) az édes új stílus, a *dolce stil nuovo*. Az *Isteni Színjáték* maga is egyszerre a középkori világkép összefoglalása és az újkori nemzeti nyelvű európai irodalom csodálatos monumentális kezdete.

Gebhart tovább is megy: az itáliai misztikát, „Gioachino di Floris és Francesco d’Assisit tekinti az egész szellemi mozgalom kiindulópontjának”.²⁶ A 12. század végén Gioacchino di Floris, azaz Joachim da Fiore messzeható szellemtörténeti jelentőségű új üdvtörténeti kronológiát teremtett. Eszerint az Öszövétség ideje a törvény, a tudás, a szolgaság, a félelem, az Atya korszaka volt; Krisztus óta a kegyelem, a bölcsesség, a gyermeki engedelmesség, a hit, a Fiú korszaka tart; és hamarosan – a 13. században – a világ a János evangéliumában megígért „gazdagabb kegyelem”, a megismerés, a szabadság, a szeretet,

¹⁵ Uo., 95.

¹⁶ Uo., 96.

¹⁷ Uo., 97.

¹⁸ Émile Gebhart: *Les origines de la Renaissance en Italie*. Idézi Huizinga: i. m., 98.

¹⁹ Pogány: i. m., 18–19.

²⁰ Denis de Rougemont: *A szerelem és a nyugati világ*, ford. Szoboszlai Margit, Helikon Kiadó, Bp., 1998, 54.

²¹ Reynolds: i. m., 29.

²² Uo., 31.

²³ Uo., 40.

²⁴ Uo., 48.

²⁵ Uo., 49.

²⁶ Huizinga: i. m., 99.

a Szentlélek korába lép. Szent Ferenctől a *Vita Nova* és a *Commedia* Dantéjéig „a »renovatio«, »reformatio« a tizenharmadik század szellemi jelszava lett”.²⁷ A Szentlélek valójában Spiritus Sanctus: Szent Szellem – tehát a szó szerinti értelemben ekkor kezdődik az igazi szellem-történeti korszak. Az Anselmus istenérvében megfogalmazott „credo ut intellegam – hiszek, hogy megértse(le)k” – magatartásban a hívő megismerésből ekkortól a hangsúly egy árnyalatnyit áthelyeződik az első szóról a másodikra; miközben a hit és a megismerés továbbra is egyaránt nélkülözhetetlen. (Hosszabb távon ez a hangsúlyváltás katalizálja a megismerés, a filozófia, a tudás, a tudomány önállósodását, majd leválását a hitről.)

A misztikának az egész szellemi mozgalom kiindulópontjába helyezését tartom a legfontosabb, legproduktívabb felismerésnek. A középkor és reneszánsz, közösség és egyén, hit és szabadság kapcsolatának forráspontjára egyaránt valóban az európai misztikában bukkanunk rá. A 13–14. században élt Eckhart mester német nyelvű prédikációi – egy konkrét beginaközösséghez szólva – a valláson belül és az emberi lélek legbenső pontjában, „a lélek várában”²⁸ találják meg Isten és ember krisztológiai egységét. Eckhart gyakran a legmerészebb paradoxonnal fohászkodik prédikációiban: „[...] kérem Istent, hogy fozszon meg »Istentől«!”²⁹ Az újjászületés, a reneszánsz örökké aktuális alakjai azok, akik ennek „a bűntudat és öntudat egységét”³⁰ kifejező paradoxonnak a feszültségében tudtak és tudnak élni és/vagy alkotni: „az örök születésben”.³¹

Amint az eckharti misztika nem utolsósorban az újplatonizmus, úgy a firenzei neoplatonista iskola a középkori misztika örököse is: „aki szeret, az Istenben van, és az Isten őbenne, sőt Isten és ő egyek” – mondja Pico della Mirandola.³² Az Istentől „szabad akaratára bízott” embernek „megadatott, hogy azzá legyen, amivé akar”. „Ki-ki amit ápol, az növekszik fel, az hozza meg gyümölcsét benne. Ha a vegetatív dolgokat, növényé lesz, ha az érzékieket, állattá, ha az ész dolgait, égi lény, ha a szellem dolgait, angyal lesz és Isten fia. Ha pedig [...] önmaga centrumába vonul vissza, és szelleme eggyé válik az Istennel az Atya mindenek fölött álló egyedülállóságában, akkor ő is mindenek előtt fog állani”.³³ Azaz kinek-kinek az egyénisége legnagyobb lehetősége, hogy önmaga centrumával, személyiségével azonosuljon. A firenzei és az egész reneszánsz egyéniségkultusz legmélyén ez az identifikációs akarat rejlik. Amint azután egyre szélesebb körökben terjed a reneszánsz, úgy válik az egyéniség kibontakoztatásának ez a legmélyebb, igazi értelme ezoterikus tudássá; a művészek, írók, tudósok mind túlnyomóbb többsége pedig már csak önön középpontjától, személyiségétől elszakadó egyéniségét bontakoztatja ki. (Azzal analóg módon, amint ugyanennél a túlnyomó többségnél a megismerés elszakad a hittől.)

²⁷ Uo., 122. Huizinga reneszánsz és reformáció komplex viszonyát, sok szempontból szöges ellentétét nem akarja elmosni, de – bizonyos Konrad Burdachra is hivatkozva – hangsúlyozza: „Renaissance és reformáció a középkor egész kulturfejlődésének eredménye volt”, „(s reformáció a katolikus ellenreformáció is értendő)”. Uo., 120.

²⁸ Eckhart mester: *Beszédek*, vál., ford. Adamik Lajos, Helikon Kiadó, Bp., 1986, 14. A *Vulgatából* idézett „castellum” szót Adamik „váraská”-nak fordítja.

²⁹ Uo., 56.

³⁰ Tábor Béla: *A zsidóság két útja*, i. m., 44.

³¹ Meister Eckhart: *Tizenöt német beszéd*, vál. és ford. Schneller István, Kráter Műhely Egyesület, Pomáz, 2000, 89.

³² Giovanni Pico della Mirandola: *Az ember méltóságáról*, ford. Kardos Tiborné. In: *Reneszánsz etikai antológia*, i. m., 217.

³³ Uo., 214–215.

Gebhart Joachim da Fiore mellett Assisi Szent Ferencet nevezi meg a reneszánsz másik középkori szellemi forrásának. Az általa megindított „vallási megújulás”-nak „a művészet megújulására gyakorolt befolyás”-át vele párhuzamosan Henry Thode is „egészen döntőnek tartotta”.³⁴ Az itáliai reneszánsz festészetben ez a megújulás két ellentétesnek látszó lépésben történt. A ferences rend a 13. század első felében meghonosította a bizánci ikonok stílusát, melyen „az őshonos itáliai” „diadalmas Krisztus-kép” helyett a megfeszített, emberként szenvedő, épp ennek révén „hiteles” Krisztust ábrázolták.³⁵ A század végére azonban éppen az assisi San Francesco felső templomának freskóiban tört át a bizánci stílust leváltó „természetes stílus”. A freskók alkotói közül „egyetlen festő”-t „ismerünk név szerint”: Giottót.³⁶

Az Uffizi második termében a toszkánai festőiskola megindítóinak három *Maestója* a középkori és reneszánsz látás folyamatosságát és változását egyaránt demonstrálta. A sienai festészet legjelentősebb alakjának, Duccio di Buoninsegnának 1285-ös *Rucellai Madonnája* hatott a nagyjából ugyanekkor festett Cimabue-kép alkotójának tanítványa, Giotto 14. század eleji *Ognissanti Madonnájára*,³⁷ amelynek kompozíciója tökéletesen ötvözi az ikonikus és a perspektívisztikus,³⁸ az isteni és az emberi elvet. Az ő Máriaja már nem hajta félre a fejét, sötét lepelruhája nem fedi el világos ruháját, melyen diszkréten, de áttűnik dús keble; arcának hosszúkás – bizánci és/vagy gótikus – formája, a két szemöldökkel szintén bizáncian együttformált merész, ugyancsak hosszú orrával, mindenhol a képet néző szemébe tekintő, örökkévalóságot tükröző, ám eleven szempárjával és szépre, sőt kívánatosra megformált piros ajkaival szépségeideált testesít meg. Giotto *Maestója* az egyik legfontosabb festmény számomra ifjúkorom óta.

A kép egyébként eredetileg a – ferencesektől elvált, de tőlük csupán szabadabb gyakorlatukban különböző – minoriták firenzei Ognissanti temploma számára készült. Ez a tény és az ugyanebben a teremben látott, Szent Ferenc stigmáit ábrázoló 13. század közepi festmény együtt nyomós érv Assisi Szent Ferencnek a reneszánsz katalizálásában játszott szerepe mellett.

Tábor Béla félszáz éve, 1963-ban írta, hogy „olyan korban élünk, amely *megcsömörlött* a szenvedéstől. Vajon azt jelenti ez, hogy korunk kevesebbet szenved, mint más korok? Nem, nem ezt jelenti, inkább az ellenkezőjét: az eddigi szenvedéseken túl még ettől a csömörtől is szenvednie kell.”³⁹ Az i. sz. első évezred második felében – a római civilizáció bukásától, a népvándorlások több hullámától, a feudális anarchia folyamatos háborús zűrzavarától, a szűkölködéstől és éhségtől – rengeteget szenvedő európai emberek a má-

³⁴ Huizinga: i. m., 100.

³⁵ Alexander Perrig: Késő középkori festészet és szobrászat, ford. Borbás Mária, in: *Az itáliai reneszánsz. Építészeti. Szobrászati. Festészeti. Rajz, szerk. Rolf Toman, Vince Kiadó, Bp., 2007, 37.*

³⁶ Uo., 58.

³⁷ Uo., 62.

³⁸ „Ábrázoló eszköznek” is elsőként Duccio és Giotto tekintette a perspektívát. Ez adja vissza a „megfigyelő és a megfigyelt tárgy dinamikus kapcsolatát”. „A pontos visszaadás” „Brunelleschi módszerének” köszönhetően vált lehetővé, aki azt Alberti teoretikus segítségével alkotta meg. „Az Alberti-féle alapokra” építkezett Uccello és Piero della Francesca; Leonardo pedig továbbfejlesztette „az adott tárgy több nézőpontból történő ábrázolásával”. „Az építészek és a festők mindmáig a Leonardo által módosított perspektivikus szerkesztés módszerét alkalmazzák”. (Alick McLean: *Reneszánsz építészet Firenzében és Közép-Itáliában*, ford. Kertész Balázs, in: *Az itáliai reneszánsz. Építészeti. Szobrászati. Festészeti. Rajz, Uo., 106.*) Brunelleschi jelentőségét és zsenialitását mutatja, hogy – Donatello és Nanni di Banco segítségével – ő szerkesztette meg a firenzei Dóm önmagát tartó kupoláját is. (McLean: Uo., 102.)

³⁹ Tábor Béla: *A szenvedéstől való csömör*. 1963. Kézirat.

sodik évezred első századaiban hirtelen felívelő fejlődéskor feltehetőleg fellélegeztek kisé.⁴⁰ De egyben talán hasonlóan meg is csömörlöttek a szenvedéstől, mint a két világháborút, spanyolnáthát, forradalmakat, polgárháborúkat, ellenforradalmakat, a náciizmust és a bolsevizmust, a népirtásokat és a Hiroshima-szindrómát túl- és átélte, a glóbusz számtalan pontján zajló töméntelen rettenetes szenvedést és halált pedig a hírtévékben immár egyenesen követő mai nyugati ember. Assisi Szent Ferenc talán épp e *szenvedéstől való csömör ellen* lépett fel, a mindig létező emberi szenvedésre figyelmeztetve, a szenvedőkkel történő szolidaritásra szólítva fel. Csak első pillantásra tűnik meglepőnek, hogy a túlvilági üdvösség reményében a szenvedés elfogadását evidenciaként megélő korszellemmel szembeforduló, élet- és örömgigenlő reneszánsz egyik őse éppen egy, a szenvedésre koncentráló szent. A szenvedés *enyhítése* mint vezéreszme ugyanis az evilági, konkrét emberi élet tisztelete felé tett fordulat. Innen már csak egy lépés ennek az életnek az igenlése, a boldogság, öröm és dicsőség keresése, akarása.

Az Uffizi Képtárnak az olasz reneszánsz festészetet kronologikusan bemutató terméin végighaladva varázslatosan pompás remekművek sorozatában tárul elének az a folyamat, melynek során a quattro- és cinquecentóban a *szellem és lélek Istenhez történő felemelését szolgáló művészet* helyett a *személyiség-centrumuktól elszakadt* ábrázoló és ábrázolt *egyéniségek*, alakok, valamint a hitet, sőt a vallást is egyre inkább csak ürügyül használó, egyre kizárólagosabban csak a gyönyörködtetést szolgáló perspektivikus és imitatív *mesterség* válik dominánssá. Barbara Deimling szerint ugyan „a reneszánsz folyamán az embereket éppen annyira foglalkoztatta lelkük üdvössége, mint középkori elődeiket, Isten parancsolatát azonban igyekeztek a mindennapos, világi életből vett eszközökkel kifejezni, így még erőteljesebb és mélyrehatóbb élménnyé tenni a hívők számára”.⁴¹ Ez az interpretáció a megelőző évszázadok aufklárista reneszánsz-felfogásának egyoldalúságát valószínűleg ellenkező előjelű egyoldalúsággal kompenzálja. De az igaz, hogy például a Firenzéhez köthető legnagyobb alkotók legnagyobb alkotásai – Dante művei, Ficino és Pico írásai, Michelangelo freskói, szonettjei, Leonardo festményei, gondolatai – a későbbi századokban is a reneszánsz személyiségtranszparens egyéniségének kivételes erejéből fakadnak; akkor is, ha a művészek egyes képei, szobrai nem mindig ebből a legmélyebb forrásból eredtek. Életútjuk, sorsuk sokszor városról városra vetette őket; közben mecénásaik megbízásait kellett teljesíteniük, amivel hol teljesen, hol csupán részben, hol viszont alig tudtak azonosulni; az originális szellemi közösség szolgálata is csak az e közösség köré nőtt társadalmi intézmény, az egyház, sőt, az aktuális pápa elvárásainak kielégítésével párosulva valósulhatott meg. A firenzei polisz építésében, szépítésében a pártpolitikai erőviszonyoktól, később a Mediciek személyétől és szeszélyétől függően vehettek csak részt. Ebben az ellentmondásos képzetben kellett saját, egyéni sugallatukat követniük és művészi felfedezéseiket érvényre juttatniuk.

Ebből a szempontból az én helyzetem könnyebb. Íróként és 20–21. századi modern alkotóként nekem csak a korszellemre és a korszellem mélyén rejlő, azzal szembe is feszülő, konkrét feladatközösségben is megtestesülő szellemi ellenerőre kell figyelnem alkotás közben – legfeljebb kéziratban marad (persze, ha fennmarad) az eredménye egy, tíz vagy ezer évig.

Novalis definíciója szerint „az a művészet, amely nem templomszolgálat – templomrablás!”⁴² A firenzei templomokban nagy művészek elmélyült szellemből, ihletett művé-

⁴⁰ Talán ezért hatottak kollektíve és egyénileg szellemileg is olyan elementárisan lesújtóan a 14. század közepi borzalmas toszkánai pestisjárványok, regressziót, bűnbánatot, az újító művészet megtorpanását hozva. Ám a reneszánsz előrehaladását ez csupán késleltette, feltartóztatni már nem tudta. (Vö. Alexander Perrig: Uo., 73–74.)

⁴¹ Idézi Rolf Toman: Bevezetés, in: *Az itáliai reneszánsz. Építészet. Szobrászat. Festészet. Rajz*, i. m., 8.

⁴² Idézi Szabó Lajos: Művészet és vallás, in: *Uó.: Tény és titok*, i. m., 129.

szetből és zseniális mesterségbeli tudásból született – sokszor ma már alig kivehető – freskóit, mozaikjait, festményeit, szobrait csodálhattam meg. De láttam számos, a templom díszítését nyilvánvalóan pusztán lehetőségként kihasználó, már csak művészi képességet és szakmai virtuozitást reprezentáló kultúrkinccset, sőt sok, megrendelésre készült epigon festményt, szobrot, síremléket. Nem szó szerint kell tehát értenünk Novalis mély igazságát. Már a vallásos korok kőből épült templomaiban sem minden odakerült mű templomszolgálat, miközben – kétélyekkel, mély küzdelmekkel is teli – belső hitből, ihletből, keresésből fakadó irodalmi, képzőművészeti, zenei művek, filmek állnak az egyetemes szellemi közösség virtuális szentélyében; ma – immár több száz éve – pedig mindenekelőtt ott.

Az evangéliumi testet öltött logosz „az út, az igazság, az élet”. Az originális krisztológiai közösség ezen az úton keresztül azonosult az Eggyel, az egyetlen Személyiséggel. Egyes emberek később is rátaláltak erre az útra, ám történelmileg ez a *keskeny ösvény* igen hamar – intézményesülés, fanatizmus, félreértések miatt – a szellem és az érdek habarcsából épült *széles útba* torkollott. A keresztény középkor embere ugyanakkor mégis *úton* volt. Ideálisan, az „imitatio Christi” jegyében, a parúzia, Krisztus második eljövetelére felé – akárcsak a Messiás eljövetelét váró ókori és középkori zsidóság a megváltás felé; a valóságban persze ettől az úttól többnyire nagyon is elkanyarodva. A reneszánsz részint az Egy felé vezető neoplatonikus-krisztológiai útra próbált visszatalálni, részint és egyre inkább *utazás* lett az ismert földi világban és egy közben felfedezett, ismeretlen földrész felé. Ez az utazás többnyire eltérítette a Személyiséggel való azonosulás útvonaláról – de olykor, új életet lehelve a kihűlt dogmákban és kusza érdekhálókból vergődő európai szellembe, éppen hogy visszavezetett a logosz már-már betemetődött eredeti, identifikációs útjára.

A Firenze történetében, városszövetében és alkotóinak életében lecsapódó találkozásrétegek – kiemelten a közösség és egyén közötti találkozás és ütközés – megismerése egyrészt egyéniségem személyiséggel történő azonosulásának akadályaihoz és előfeltételeihez, másrészt örökölt közösségi és rám szabott, sajátos alkotó létfeladatomból kapcsolódóhoz segítenek közelebb férkőzni. Közösségi feladatom Szabó Lajos és Tábor Béla modern egzisztenciális-dialogikus – judeozofikus és krisztológiai – biblicista gondolkodásának áthagyományozásában és megismertetésében, át- és továbbgondolásában történő részvétel; saját alkotóútam pedig legelső sorban a modern egzisztenciális-spirituális költőé – mindez konkrét, alapjában kiszámíthatatlan életutam kanyargásában. E három út találkozásának és ütközésének, elkanyarodásuknak és áthatásuknak kissé jobb megértéséhez segített hozzá, a megértési kísérlet metaútjához esett útba számomra Firenze.

„EGYEBEK BEN TÖKÉLETESEN MEGFELEL A VALÓSÁGNAK”

Egy Tömörkény-anekdota és ami mögötte van

Tömörkény Istvánról nem sok anekdota maradt fenn. A századeleji íróról kialakult általános képhez viszonyítva szokatlanul hétköznapi életet élt: napközben a szegedi Városi Múzeumban dolgozott, majd hazament feleségéhez, akit még csak meg sem csalt. Otthon írta novelláit és tárcáit, időnként eljárt társaságba, borozni, de igazi kihágásai részegen sem voltak. Ahogy Móra Ferenc írta róla: „Életpályája szelíd és egyenletes folyású volt, mint a szegedi Tiszáé – a szabályozás után. Kezdetben persze voltak kanyarodásai és kiöntései, hajnalok pirosságát sokszor ringatta a tükrén és neki is volt gyöngyösen habzó zöld árja, de hamar mederbe szokott és a folyam nem igen szerette, ha a patakot emlegették.”¹ Mondhatni unalmas élettörténete volt, és ez a mai, szenzációkra vadászó fogyasztónak kevésbé érdekes, mint egy drog- vagy szexfüggő, esetleg köztörvényes bűnöző élete. Ez persze kihat az olvasottságára is: Tömörkénynek ma kevesebb az olvasója és kisebb a kultusza, mint a századforduló, illetve a Nyugat-korszak legtöbb írójának.

Pár anekdota mégis ismert. Egy csokorral közülük, szemezgetve a kortársak, például Móra Ferenc emlékező írásaiból, Nagy Andor, az egykori *Szegedi Napló* riportere adott közre a *Magyarság* című napilap *Új magyar anekdotakincs* sorozatában.² Köztük szerepel az is, amely Tömörkény és Kóbor Tamás találkozását meséli el: „Egyízben Kóbor Tamás Szegeden járt, s a társaság egy kávéházban összehozta Tömörkény Istvánnal. Kíváncsian várták, hogy a két író mivel kezdí az ismeretséget, mit fognak egymásnak mondani. Hát bizony nem szóltak egy szót sem. Tömörkény nagyokat hallgatott, csak ültek szótlán, néma csöndben egymás mellett. Csak egy órai hallgatás után szólalt meg Tömörkény: – Mondja, Kóbor úr, maga sütteti a haját?”

Ezt az anekdotát én is saját fülemmel hallottam – igaz, egy másik irodalomtörténész mesélte, és nem a nép ajka.

Az anekdota eredetileg szóbeli műfaj volt, s mint ilyen, ugyanúgy működött, mint a vicc: azonnali hatást kellett kiváltania a csattanóval. Itt azonban ez a hatás még olvasva sem magától értetődő. Mert ma már az anekdota olvasójának valószínűleg fogalma nincs arról, hogy ki volt az anekdotában megnevezett Kóbor Tamás.

Pedig „Kóbor Tamás valamikor a legjobb magyar regényírók és elbeszélők egyike volt. Ma is az, egészen bizonyosan, csak most már nem ér rá többé regényeket és novellákat írni [...]. Pedig nagy kár. Kóbor Tamás Budapest Zolája volt, aki ennek a kicsinyes nagyvárosnak, ennek a keleti aszfaltnak, ennek a tarka nyomornak mesteri ábrázolásával és éreztetésével írta be nevét irodalmunk történetébe. Nem abba, amelyik volt, hanem abba, amelyik lesz” – írta róla Juhász Gyula.³ A szegedi költő nem túlzott: *A Hét* első nemzedé-

¹ Móra Ferenc: *Tömörkény*. In: Tömörkény István: *Célszerű szegény emberek*. Sajtó alá rend.: M. F. Szeged, 1922. 3–27.

² *Magyarság*, 1923. jan. 28. 5.

³ Juhász Gyula: *Szakállszárító*. Délmagyarország, 1927. dec. 18. 7. In: Uő.: *Juhász Gyula összes művei* 4. *Elbeszélések, színpadi játékok, aforizmák*. Sajtó alá rend.: Péter László. Bp., 1975. 372–373.

kével indult Kóbor Tamás (Bermann Adolf, 1867–1942) író, újságíró a magyar naturalizmus legjelentősebb alakja volt; regényeiben és novelláiban leggyakrabban Budapest szegény rétegeit ábrázolta. Saját korában ismert és olvasott regényíró és publicista, neve mára azonban gyakorlatilag a teljes feledésbe merült. Az utóbbi években, de azt is lehet mondani, hogy az utóbbi évtizedekben nemigen foglalkoztak munkásságával. Újrafelfedezése mindenképpen Sánta Gábor nevéhez köthető, aki kismonográfia-szintű tanulmányban írt Kóbor *Budapest* című regényéről,⁴ valamint egy tematikus válogatást is szerkesztett róla.⁵ Sajnos Sánta kutatói figyelme ezután másfelé fordult, és így Kóborról még mindig csak egyetlen, kis terjedelmű monográfia készült, az is életében,⁶ mert Schreiter Lászlóné Kövesdi Zsuzsánna hasonló szándékkal közreadott munkája a legjobb indulattal sem nevezhető semmilyen szinten monográfiának, bár néhány adatot valóban ő közöl először az íróról.⁷

Juhász idézett írásában össze is kapcsolja Kóbort Tömörkénnyel – mégpedig azon okból, hogy neki is eszébe jutott a két író anekdotává vált első találkozására: „Ifjúkori, fájdalomosan mosolygó és gúnyosan mélnázó arcképét látom magam előtt mindig, azt az arcot, amelyet valaha Tömörkény István bámult meg a kávéházban, mikor egyszer a sors összehozta őket”.⁸

A másik összetevő, ami miatt kevésbé értjük az anekdotában megbúvó jellegzetes humort, az, hogy Tömörkényt sem ismerjük annyira, mint a századelőn ismerték. A Nagy Andor által közölt kis anekdotagyűjtemény 1923-ban jelent meg, azaz mindössze hat évvel Tömörkény halála után: a pársoros kis történethez akkor még nem kellett hozzáfűzni semmit, ma azonban már mindenképp magyarázatra szorul.

Az 1923-as közlés ténye jól támasztja alá Juhász Gyula szavait: „Tömörkény híre nem igen vert életében, igazi nagysága a halála után mutatkozott meg. »Halhatatlanok bírása az idő«, Vajda János szerint, és ez a bíró neki ítélte a legfőbb tisztességet: a magyar szellem képviselőinek sorába emelte. Az első tíz esztendő a legnehezebb kivárni a halhatatlanság posztján és az első évtized egyre növelte Tömörkény tekintélyét az irodalomban.”⁹ A Tömörkény halála utáni évtizedben az írónak valóban kultusza alakult ki nemcsak legszűkebb környezetében, Szegeden, de az egész magyar irodalomban, posztumusz köteteket adtak ki tőle, cikkeztek róla, lakóháza emléktáblát kapott, utcát akartak róla elnevezni, és ennek a folyamatnak a terméke Juhász Gyula monográfiája is.¹⁰

Nem véletlen, hogy a kultusznak ebbe az első évtizedébe esik bele az anekdota legismertebb és legelterjedtebb, ugyanakkor legfajsúlyosabb környezetben történő közlése is, hiszen Móra Ferenc egy évvel korábbi, Tömörkény *Célszerű szegény emberek* című posztumusz novellagyűjteményéhez írott bevezető tanulmányában szerepel. Ez az 1922-ben megjelent könyv mérföldkő volt az író utóéletében: kötetben addig meg nem jelent írásaiból válogatott, tehát egy új Tömörkény-kötetet adott az olvasónak, amelyet ráadásul az akkor már népszerű író, Tömörkény egykori munkatársa és barátja, Móra állított össze és

⁴ Sánta Gábor: „Az ember ne legyen soha szegényebb, amilyen volt”. *Kóbor Tamás Budapestje*. In: Uő.: „Minden nemzetnek van egy szent városa”. *Fejezetek a dualizmus korának Budapest-irodalmából*. Pécs, 2001. 99–164.

⁵ *Kóbor Tamás, Budapest regényírója*. Szerk.: Sánta Gábor. Budapesti Negyed. 23. sz. 1999. tavasz

⁶ Halmi Bódog: *Kóbor Tamás, az író és az ember*. Bp., 1935.

⁷ Schreiter Lászlóné Kövesdi Zsuzsánna: *Kóbor Tamás rendhagyó monográfiája*. Bp., 2014.

⁸ Juhász Gyula: I. m.

⁹ Juhász Gyula: *Tömörkény István élete és művei*. [1928] In: JGYÖM 8. *Prózaí írások 1927–1936*. Sajtó alá rend.: Ilia Mihály. Bp., 1971. 155–202.

¹⁰ Erről bővebben lásd: Ilia Mihály: *Juhász Gyula Tömörkény-kultusza és Tömörkény-életrajzána kiadás-története*. [1968] In: *Hajnali sötétben. In memoriam Tömörkény István*. Szerk.: Lengyel András. Bp., 2005. 206–222.

vezetett be. Célszerű a Móra által leírt anekdotát teljes terjedelmében idézni: „Egyszer Szegeden járt Kóbor Tamás, aki talán még ma is a legszellemesebb kozórja a pesti irodalomnak. Akkor segédszerkesztője volt a virágjában levő Hét-nek, amely nagyon megbecsülte Tömörkényt, noha még akkor csak úton volt a csillagok felé. Közös ismerősök összehozták a két embert, akik még addig nem találkoztak egymással és kíváncsian várták, mi lesz most, két híres szellemes ember közül melyik sziporkázik jobban. Hát nem igen akarta kezdeni egyik sem. Hallgatagon ült a kávéház márványsztalánál a pesti író, meg a szegedi író. Kóbor unottan nézegette Tömörkény pörge bajuszát. Tömörkény kedvtelve szemlélgette a Kóbor sápadt homlokára göndörödő fürtöket. Szólni azonban egyik se szólt, csak fújta a füstöt és kortyolgatta a feketét, meg a buckait. A sokadik buckainál aztán megtört a jég. Tömörkény kivette szájából a cigarettát és odahajolt Kóborhoz:

– Kóbor úr – kérdezte szigorúan –, süti ön a haját?”¹¹

Az anekdota és csattanója lényegében azonos a korábban idézettel, ami persze egyrészt a műfajából is következik, másrészt Nagy Andor forrása nagy valószínűséggel éppen a Móra-bevezetés lehetett. Móra azonban részletesebben írja le a csattanó mondat előzményeit, és ez a részletező történetmesélés nemcsak plasztikusabbá, de értelmezhetőbbé is teszi azt, hiszen elárulja, hogy a történetben egy már és egy még nem befutott író, ráadásul egy pesti és egy szegedi találkozott. De hogy mindenki számára érthető legyen az ellentét, Móra meg is magyarázza a csattanót: „[Tömörkény] Egyébre nem igen volt kíváncsi a pesti irodalom titkaiból, pedig Kóbor azok közé tartozott, akiket szívesen szívelt. Általában azonban olyan gyanakvással nézett Pest felé, amilyennel a tanyai magyar néz a város felé. Ha pesti emberek dolgairól, sikereiről, afférajairól diskuráltunk, ő nem nagyon érdeklődött, de a véleményét rendszeresen kifejezte egy kézlegyintéssel: – Uramisten, pesti embőr!”

Az anekdota következő ismert főlemlegetése szintén Móra nevéhez kötődik: szűk egy évtized múlva – Kóbor Tamás negyvenéves „írnoki” évfordulója kapcsán – mesélte újra a *Délmagyarországban*, de persze úgy, hogy már magához képest is színezett rajta egy árnyalatnyit. A találkozás 1931-ből visszatekintve „harminc-egynehány évvel ezelőtt lehetett”, azaz az 1890-es évek második felében, az évtized vége felé. (Mint ahogy erre utal az 1922-es bevezetés is: Kóbor a történet szerint segédszerkesztője volt *A Hét*nek.)

A Szegeden „cékléző” – azaz lődörgő, bókászó, sétálgató, végső soron: kóborló – pesti író „a Kassban várta az éjféλι vonatot”. Ebben az idézett félmondatban két új információ is van: egyrészt a helyszín, amely eddig nem volt megnevezve, másrészt pedig az, hogy Kóbor valami teljesen más ügyben járt Szegeden, és egyáltalán nem tervezte a Tömörkénnyel való találkozást. El akart menni a városból, már csak az éjféλι vonatot várta, amikor szegediek megkeresték Tömörkényt, aki bár nem szerette annyira a Kass Szálló borát, „azért a Kóbor Tamás tiszteletére csak fölvette a fehér mellényt, és megkereste a pesti vendéget a Kassban. Nem is nagyon kellett keresni, nagy társaság vette körül, s tartották szóval, tömték szegedi anekdotával, egész addig, míg Tömörkény meg nem érkezett. Akkor aztán: *conticuere omnes*. [...] A két úr fejet biccentett egymás felé, kezét szorítottak, aztán hallgattak. Kóbor valószínűleg elcsudálkozott azon, hogy a szegedi kolléga milyen rendes, komoly úriember, akár segédtanfelfigyelő is lehetne, se makrapipája, se kostól származó sallangós acskója, hanem cigarettát szív, azt is *dóznibul* szedi elő. Valószínűleg Tömörkény is eltűnődött egy kicsit rajta, hogy nini, hát ilyen vékonyka kis ember az a nagyhatalmú pesti író, aki úgy egrecírozatja a beküldött kéziratokat, [mint] cugsfűrer Éliás Csamangó a zöldfülű regrutákat. És lám, nem is olyan kákabélú ez a pesti, mint amilyennek látszik, még csak nem is köhent a paprikáshaltól, se a boritallal nem csal, küldi le egyik pohárral a másik után. [...] Eltelt egy óra, valamelyik szegedi bohém kezdett már restelkedni, odasúgott Tömörkénynek:

¹¹ Móra Ferenc: I. m.

- Mondj már neki valamit, Pista, hadd szédüljön a pesti.
- Jó – bölintott Pista engedelmesen, s összehúzott szemöldökkel ránézett Kóborra.
- Parancsol valamit? – nézte vissza csodálkozva a pesti író.
- Tömörkény odahajolt hozzá és föladta a kérdést:
- *Mondja, Kóbor úr, sütteti maga a haját?*

Az anekdota nincs tovább. Senki se tudja, mit felelt Kóbor Tamás az egyetlen kérdésre, amit Tömörkény hozzántézett. A cikk szerint ezért is akart Móra elmenni Kóbor negyvenéves írói jubileumát köszönteni, hogy megkérdezze tőle a választ; de nem jutott fel Budapestre.¹²

A megszövegezett vidék–Pest-ellentét feltételezett sztereotip előítéleteken alapul, mint ahogy Móra jelzi is ezt a „valószínűleg” szó kétszeri ismétlésével: Kóbor *valószínűleg* ezt gondolta, Tömörkény pedig *valószínűleg* azt gondolta. Móra itt már nem titkoltan fikciót ír, tárcává írja az ismert életrajzi történetet. Ha ezt a gondolatfutamat „kivesszük” a történetből, marad a lecsupaszított anekdota – illetve még az idézett utolsó sor: nem tudjuk, hogy Kóbor egyáltalán válaszolt-e a kérdésre, és ha válaszolt is, akkor mit felelt. Az anekdotában ugyanis nem a válasz a lényeg.

Móra azonban csak évekkel az elbeszélte esemény után, 1902-ben érkezett Szegedre, azaz a történeteknek csak másodlagos elbeszélője lehetett. Ismerünk azonban egy visszaemlékezést, amelyet az esetenél jelen lévő egyik szemtanú írt, és ez a változat – bár egy éven belül szintén a *Délmagyarországban* jelent meg – a Móra-tárcához képest jelentős eltéréseket mutat. Sz. Szigethy Vilmos (1877–1956) szegedi újságíró írta, aki a történetek idején húsz év körüli fiatal zszurnaliszta volt, később Tömörkénynek és Mórának is barátja, munkatársa. Az elbeszélés személyragjai utalnak rá, hogy valóban ott volt az ominózus találkozásnál: „Izgatottan lestük, mit beszél ez a két éles elme, [...] micsoda érdekes irodalmi vitát hallunk itt mingyárt!” Ezért is figyelemre méltók a Móra-változattól való apróbb, de érdekes eltérései. „Kóbor egyszer kíváncsi volt reá és azért jött le Szegedre, hogy megismerje. A Tisza-kávéházban volt ebéd után a találkozások és ültek hallgatagon egymással szemben. Tömörkény a borát szopogatta és sodorta egymásután cigarettáit, Kóbor beleburkolózott tabakkója füstjébe. [...] Vagy félóra múlva csakugyan megszólalt Tömörkény:

- Mondja, Kóbor úr, sütteti a haját, vagy a természetből ilyen göndör az?
- A természetből, felelte Kóbor.”¹³

Ebben a történetben Kóbor Tamás egyenesen Tömörkény megismerése céljából jön le Szegedre, nem a Kass Szállóban, hanem a Tisza-kávéházban találkozni, és Kóbor nem az éjféli vonatot várja, hanem ebéd után vannak. A leglényegesebb eltérés persze az, hogy Tömörkény részben mást kérdez, és Kóbor válaszol is neki. Sőt, az anekdota elmondása után reflektál a korábbi elbeszélésekre is: „Így szól a találkozásról a tréfa. Szó sincs róla, megtörtént, azonban a mesélők elhallgatják a többit. Mert a bevezetés után megindult a beszélgetés, a mindkettőjükhöz méltó – ki kételkednék benne?” Egy anekdotának csattanóval kell záródnia – a visszaemlékezésnek pedig elsősorban hitelesnek kell lennie; eképpen viszont nincs ellentmondás a két elbeszélés között: más a céljuk. Móra sem állított valótlan, nem hazudott – csak épp elhallgatott valamit.

És bár az előzőekhez hasonló, mégis érdemes kitérni az eddig megtalált változatok közül az időrendben utolsóra. (Mert bár 1975-ben egy magazinban megjelent még egyszer a történet, de az lényegében az 1923-as rövid változatot adja.¹⁴) Ennek már a bevezetése is direktben ellentétes: „Tömörkény a tanyai ember bizalmatlanságával fogadja a fővárosia-

¹² Móra Ferenc: *Írók, ha találkoznak*. Délmagyarország, 1931. márc. 15. 2–3.

¹³ Sz. Szigethy Vilmos: *A régi Szegedből az újba*. 70. rész. Délmagyarország, 1932. jan. 24. 15.; és 71. rész. Délmagyarország, 1932. jan. 26. 8., majd némiképp átdolgozva és kiegészítve: *Uő: A régi Szegedből az újba. Krónikák emberekről, dolgokról*. Szeged, 1932.

¹⁴ Ábel Olga: *Híres emberekkel történt*. Képes Újság, 1975. febr. 1. 26.

kat, nem is nagyon kedveli őket, a pestiek meg benne csalódnak. Aki lejön Szegedre, valami »ízese« vidéki magyar figurát remél találni az íróban, s helyett a Somogyi Könyvtár európai műveltségű igazgatójával találkozik, egy hűvös modorú emberrel, aki nem is beszél »szögiesen«. Tömörkény ugyanis csak baráti körben, meg a tanyasiakkal használta a szegedi tájszólást, ami olyan volt nála, akár a tegezés.”

A folytatásban, az anekdota újramondásában pedig érezhetően Tömörkény „pártján” áll, és Kóbort próbálja negatív színben föltüntetni. (Az erre utaló kifejezések kurzíválása tőlem: BBT): „Ilyen *csalódás* érthette Kóbor Tamást is. Tömörkény a pesti vendég kedvéért beült a Corso kávéházba, s a társaság szellemes szócsatát várt, de valahogy nem melegegett fel a levegő. Kóbor *főlényesen szivarozgatott*, és *unottan szemlélte* szürkeruhás, fehér-mellényes szomszédját. Végül is Tömörkény törte meg a csendet. »Ön süti a haját, Kóbor úr?« – kérdezte. A hangja azonban nem volt sértő, sem gúnyos. Kóbor *zavartan kapott* impozánsan elrendezett, sűrű, bodros frizurájához, és olyasfélét *morgott* a szivarja mögül: ez a borbélyok rossz szokása... Nem is maradt sokáig. Távozása után megkérdezték Tömörkényt: mit szól fővárosi kollégájához? Elnézően legyintett: »pesti embőr«. Azóta vált az szólás-mondássá Szegeden.”¹⁵

Az bizonyos, hogy Andor Leonnak (illetve eredeti nevén: Adler Leónak) nem lehetett személyes emléke a felidézett találkozás: 1897-ben született Budapesten, így nehezen emlékezhetett volna az 1890-es évek végén Szegeden történt esetre; talán nem is élt még akkor. Saját emlékező írásai szerint 1915 „táján” érkezett Szegedre, ahol a szegedi *Híradó*hoz, és déli lapjához, a *Friss Hírek*hez szegődött riportergyakornoknak. (Ilyen című lapok azonban nem voltak Szegeden, a szerző a *Szegedi Híradóra* és a *Szegedi Friss Újságra* gondolhatott.) Emlékezéseiből kiderül, hogy Mórát ismerte személyesen, de Tömörkényről soha nem szólt közvetlenül. Újramondó pontosságát megkérdőjelezi az a tény, hogy az általa elbeszélte találkozó helyszíne, a Dugonics térre néző Corso Kávéház akkor még nem is létezett, a neki helyet adó épületet is csak 1908 végén kezdték el építeni. (Valószínűleg saját fiatalkori emlékeit vetítette rá a két évtizeddel korábbi eseményekre, a Corso Kávéház ugyanis az 1910-es években tényleg a szegedi újságírók kedvelt találkozóhelye volt.) Mindenesetre teljesen új véget kanyarított a történethez; lehet, hogy ő már így hallotta az anekdotát, de valószínűbb, hogy így akarta kerekké tenni a Kóbor Tamást, a „pesti író” gúnyoló kis rajzot – az eredeti anekdota intenciójával szöges ellentétben.

Mindez persze, nem árt hangsúlyozni, az anekdota műfaj sajátossága: még a legrövidebbet is szinte lehetetlen kétszer teljesen ugyanúgy elmesélni.

*

Ritka az olyan együttállás, amikor egy anekdota forrását ismerjük – és egyben a cáfolatát is. Márpedig jelen esetben éppen erről van szó.

A *Pesti Napló* 1903. március 25-i számának Tarka krónika rovatában jelent meg a *Hogyan ismerkednek az írók?* című rövid történet.¹⁶ A cikk szerzője nincs aláírva, kilétét pikogram (két egymást metsző kör) jelzi csak. Így szól:

Kóbor Tamás a minap lement Szegedre, a rokonai látogatására. Dr. Balassa Ármin odavaló szerkesztő zártkörű kis lakomát rendezett a tiszteletére. Újságírókon kívül előkelő szegedi hölgyek és urak is voltak jelen a Tisza-szálló különtermében. Vidám volt a hangulat, a pityizálás is javában folyt már, amikor a beszélgetés során kiderült, hogy Kóbor sohasem látta még Tömörkény Istvánt, tősgyökeres magyar íróársát, noha évek óta ugyanegy lapba írják a tárcáikat.

¹⁵ Andor Leon: „A dilektor úr”. *Emlékezés Tömörkény Istvánra*. Magyar Nemzet, 1966. dec. 20. 4.

¹⁶ *Hogyan ismerkednek az írók?* Pesti Napló, 1903. márc. 25. 11.

Dr. Balassa vállalkozott rá, hogy a két novellistát összehozza. Éjfél volt már, de azért megtalálta Pista bá'-t a Kis Palcsi-ban. Faragatlan asztal mellett ült ott, parasztemberekkel beszélgetve, boros kancsó, két szál gyertya előtte. Nehezen kászolódott fel, mert tudni kell, hogy szerinte a Kis Palcsi-ban olyan bort mérnek, amelynél jobb sehol a világon nem kapható.

Kíváncsian várták a Tiszában Tömörkényt. Kivált a hölgyeket szörnyen érdekelte, hogyan ismerkedik meg egymással a két jeles író, mi szépet, okosat mondanak egymásnak. Nagy volt a csend, mikor Tömörkény beköszöntött:

– 'Csés jó estét.

– Alászolgája! – fogadta Kóbor amúgy pestiesen.

Balassa bemutatta őket egymásnak. Az írók beültek egy-egy karosszékebe. A társaság szeme rajtuk függött. Hosszú szünet. Tömörkény szokása szerint fejét lehajta és nézett sokáig kollégájára. Majd megpödörte a bajsztát.

– No most! Mit fog mondani? – suttogták a nézők.

Tömörkény pedig a Kóbor bodros hajára mutatva, szólt:

– Kóbor úr!

– Tessék?

– Süti ön a haját?

A fölcsigázott várakozás után erre olyan kacagás hangzott föl, amely egyszerre véget vetett az ünnepies csöndnek. Annál jobb kedvvel, kellemesebben folyt azután a szó – no meg a bor –, ha komoly irodalmi témák mellőzésével is.

Ez a történet, látható, szinte ugyanaz. Tanulságainak levonása előtt azonban érdemes pár szót szentelni a *Pesti Napló* sorozatának. Szini Gyula nem sokkal az indulás után így emlékezett vissza a kezdetekre: „Egy napon fölmerült a szerkesztőségben az az eszme, hogy csináljunk közös erővel a lapban egy élénk rovatot, ahol mindazt megírjuk, amit a lap zárt rovataiba nem lehet szorítani. Ez volt a Tarka Krónika születése napja. Senki sem tudta, hogy lesz, mint lesz. Az eszme azonban tetszett.”¹⁷ Persze hamar kikristályosodtak az új rovat alapjellemzői is. „A Tarka krónika a szórakoztatáson kívül azt is célul tűzte ki, hogy a Jelen intímebb krónikája legyen, ahol helyet találhat sok olyan esemény, amely csak e könnyed formában láthat napvilágot. A cél nem a mindenáron való élcelődés, hanem olyan bizalmasabb történetek elmondása, amely mulattató volta mellett a maga miliójének komoly dokumentumaként is számba jöhet.”¹⁸

A Tarka Krónika rovat 1901. augusztus 28-án indult a lapban, melynek ekkor ifjabb Ábrányi Kornél volt a fő-, Surányi József pedig a felelős szerkesztője. Szűk egy hónap múlva egy szerkesztői üzenetből az is kiderült az olvasók számára, hogy „a Tarka krónika rovatot a szerkesztőségnek több tagja írja”,¹⁹ és később azt is megtudhatták, ugyancsak egy szerkesztői üzenetből, hogy a rovatot Nagy Endre – „kitűnő munkatársunk” – vezeti.²⁰

Érdekesség, de jellemző érdekesség, hogy a sorozat legelső darabja (*Alkotmányos kutyavásár*) máris reakciót váltott ki, és a lapnak helyreigazítást kellett közzétennie, amit meg is tett.²¹

A sorozat 1920. április 11-ig minden nap megjelent, a legtöbbször napi három kis történettel. Ezután pár hónapos szünet következett, majd a rovat 1921. december 26-án indult újra, de már piktogramok nélkül. Közel egy évtizedig találkozhatott még vele a hírlapolvasó, majd a harmincas évekbe fordulva jellege megváltozott, s inkább viccrovatra

¹⁷ Szini Gyula: *A Tarka krónika kötetben*. PN, 1903. okt. 28. 14.

¹⁸ *Pályázat*. PN, 1902. júl. 20. 11.

¹⁹ PN, 1901. szept. 23. 7.

²⁰ PN, 1902. jan. 20. 7.

²¹ PN, 1901. szept. 10. 11.

kezdezt hasonlítani, majd akadozni kezdett, végül meg is szűnt: utolsó darabja 1931. április 21-én jelent meg, címén kívül másban alig emlékeztetve eredeti jellegére.

A rovat népszerűségére való tekintettel többször pályázatot is hirdettek. A pályázat folyamatos volt, havonkénti eredményhirdetéssel és díjazással; a bizottság (Surányi József, Pekár Gyula, Gerő Ödön, Kóbor Tamás, Szomaházy István és a rovatvezető Nagy Endre) értékelt, a felelős szerkesztő pedig kiválasztotta a díjazottat. Az első pályázati kiírás 1902. július 20-án jelent meg a lapban, és két nappal később már a beérkezett darabokról cikkeztek, mégpedig úgy, hogy a rovat öndefiníciója is megjelent benne: „A beküldöttek között sok a földolgozásra méltó anyag, bárha akad egy-kettő, amely annak a tanúbizonyossága, hogy beküldőjük félreértette e pályázat célját, ők tudniillik hosszadalmasan megírott *költött* históriákat küldtek be, holott ez a rovat bármilyen tarka legyen is, de krónikacíme megköveteli, hogy csak igaz dolgok foglaltassanak benne.”²²

A pályázati kiírásban volt egy érdekes kitétel: „A fő a téma, a megírás formája mellékes.”²³ Ez az elsöre meghökkentő, a nyelvi megformáltságot teljesen ignoráló szempont talán furcsán hangzik, de feloldható. Egyrészt a pályázat határidő nélküli volta miatt a lap folyamatosan jutott hozzá nyersanyaghoz, amit aztán az arra illetékes kéz esztétikailag formába öntött és olvashatóvá tett. Nem titok, hogy a rovatvezető Nagy Endre „volt a gyémántok köszörűse, amiket szürke kavics alakjában hoztak neki és hogy ő kitalálta az anekdota-köszörülés egészen egyéni és eredeti módját” – írta róla Szini Gyula, amikor 1903-ban Nagy Endre *Tarka krónikák* címmel kiadta a rovat anyagának válogatott kötetét, magát nem szerzőként, csak összeállítóként föltüntetve.²⁴

A Tömörkény és Kóbor közti első találkozás is szép, kerek történet, amelyben nyilvánvalóan fel lehet ismerni az utóbb többször, többek által, többféleképpen elmondott anekdota forrását. Plasztikusan ábrázolja az eseményeket, a csattanóra kihegyezett rövid humoros történet sok részletet közöl az egykori találkozásról. Ezek közül kettőre fokozottan érdemes felhívni a figyelmet. Mindkettő a történet bevezetésében szerepel. Az egyik az az állítás, hogy Kóbor Tamás szegedi rokonaihoz érkezett látogatóba. Ezt ma még nem sikerült az irodalomtörténet számára felgöngyöltetni, de a mondat annál is inkább tényként kezelendő, mert maga Kóbor Tamás is a lap munkatársa volt. (Talán édesanyjának, Schmelczter Reginának rokonai éltek itt, legalábbis a Schmelczter vezetéknev, ellentétben Kóbor családnévvel, a Bermannal, ismert volt Szegeden.) A másik, hogy a cikk írója Tömörkényt mint Kóbor „tösgyökeres magyar” írótságát ábrázolja. Tömörkény azonban köztudottan német származású volt, eredeti neve Steingassner. A tévedés azonban nem egyedi eset: Lengyel András írta meg, hogy amikor az 1888-ban bevonuló Tömörkény – azaz akkor még, a hivatalos névváltoztatás előtt ténylegesen Steingassner – Istvánt szegedi társasága búcsúztatta, az egyik ismerőse szintén „törs gyökeres magyarságát” emelte ki búcsúzó szövegében.²⁵ Lengyel ezt a patriarchális nacionalizmus jelenségének tulajdonítja – itt azonban vélhetően másról van szó. Talán Kóbor zsidóságát akarták tévesen ellensúlyozni vele, talán Tömörkény „népi” témái zavarták meg a cikk szerzőjét – mindenesetre elkövette ezt a komoly tárgyi tévedést.

A Tömörkény és Kóbor szegedi találkozásáról szóló történetet másnap átvette a *Szeged és Vidéke*, minden változtatás nélkül. Csak egy sornyi bevezetést fűztek hozzá: „A Pesti

²² *A pályázat*. PN, 1902. júl. 22. 8.

²³ *Pályázat*. PN, 1902. júl. 20. 11.

²⁴ Szini Gyula: I. m. – A kötet: *Tarka krónikák. A ma anekdotái*. Egybegyűjtötte: Nagy Endre. Bp., 1903. (Itt érdemes megjegyezni, hogy a kötetben nem szerepel a Tömörkényről szóló anekdota, tehát Móra sem olvashatta itt. A könyv ugyanis megvolt neki, erről tanúskodik a szegedi Somogyi-könyvtár példánya, amelyben az alábbi tulajdonosi névbejegyzés szerepel: „Móra / 907 máj”. (Jelzete: S-k A 2689.)

²⁵ Lengyel András: *A regruta Tömörkény búcsúztatása*. In: Uő: *Tömörkény-tanulmányok*. Szeged, 2019. 67–74.

Napló ma az alábbi kedves szegedi krónikát közli”.²⁶ Ez annál is érdekesebb, mert a *Szeged és Vidéke* akkori főszerkesztője éppen az a Balassa Armin volt, aki a közölt történetben is szerepel mint „odavaló szerkesztő”. Sem cáfolat, sem megerősítés nem volt a lapban, és ami még furcsább: Kóbor Tamás „minapi” szegedi látogatásáról sem szólt hír, pedig ha hihetünk a történetnek, a város színe-java ott volt.

És bár a *Szeged és Vidékében* nem tudósítottak az írók szegedi találkozásáról, a *Pesti Napló*ban még egy cikket szenteltek neki.²⁷ Ugyanis maga Tömörkény írt helyreigazító levelet róla:

Igen tisztelt szerkesztő uram!

A napokban a Tarka krónika rovatában egy apróság csekély személyemmel is foglalkozott, Kóbor Tamás úrral a minap történt találkozósomat mondva el. Elolvassván, úgy láttam, hogy a történet az alábbi megigazításra vár:

Kóbor kolléga uram nem volt a minap Szegeden. Nem tudom, miért nem jön. Ennélfogva nem találkozhattam vele.

S nem ismerkedhettünk meg.

De nem is volt rá szükség, mert ismerjük egymást vagy hat esztendeje. Akkor találkoztunk egy vacsorán a „Tiszá”-ban, ahova nem kellett engem a Kis Palcsi-ból előkotorászni, mivelhogy vacsoraidőben feleségestől mentünk oda valamennyien. Már akinek volt.

Továbbá Kis Palcsi sincsen már, csak volt. Fölhagyott vele a gazdája régen.

Amíg megvolt is, addig sem volt benne faragatlan asztal, hanem faragott.

Nem gyertya égett az asztalon, hanem gázlámpa a falon.

Nem kancsó volt az asztalon, hanem üveg.

Nem parasztek jártak bele, hanem hivatalnokok, katonatisztek, kereskedők, színészek s a szegedi íróvilág Pósától, Gárdonyitól, Sebőktől, Dankótól kezdve egészen csekély magamig, mivelhogy éppen ipam volt a vendéglős; ugyan ma is az. (S itt van a fundamentuma annak, hogy miért tartom ma is az ő termését a legjobbnak.)

Ezen a tájon nem szokás úgy köszön[ni]: ‘Csés jóestet, hanem úgy: Jó estét adjon az Isten.

Nem vagyok Pista bá’, mert eleddig csak harminchat tavaszt láttam; vagy a születés naptári rendjében szólva: harminchat nyári kapálást. De ha jobban elhaladt volna is az idő fölöttem, akkor se lennék bá’, mert ez a tájszó csak Erdélyben s a Palócság némely vidékén használatos.

Egyebekben a kis cikk, beleértve a pontokat, vesszőket, sőt a pontosvesszőket is, tökéletesen megfelel a valóságnak.

Hasznos munkát és jó egészséget kíván

Szeged, 1903. márc. 27.

kész híve
Tömörkény István

A levél az eredeti cikkhez hasonlóan a lap *Tarka krónika* rovatában jelent meg, ugyanazon piktogram alatt, ami arra utal, hogy egyazon szerzőhöz köthető mindkettő. Tömörkény cáfolatát a rovat elmés sorokkal vezeti fel: „Már megint egy dementi! Ezt Tömörkény István írta egy olyan Tarka krónikára, amely e rovat vezetőjének távollétében jelent meg róla és Kóbor Tamásról. Nem is rossz taktika: minden kis ártatlan füllentés megfiadzik és

²⁶ *Írók ismerkedése. Szeged és Vidéke*, 1903. márc. 26. 6.

²⁷ *Még egy dementi*. PN, 1903. ápr. 1. 11.

előkelő kreatúrákkal népesíti be rovatunkat. Amíg ilyen dementik jönnek, szinte érdemes tudatosan is fülleneni olykor”; majd közlik „a jóízű” levelet.

Nagyon ügyes újságírói húzás ez a pár sor: szinte éreynként tünteti fel az elkövetett hibát. Tömörkény valóban „jóízű” sorait nem érdemes túlmagyarázni; gyakorlatilag a cikk minden egyes mondatát és állítását cáfolja.

Levelének logikája az, hogy az első állítást határozottan cáfolja, miszerint Kóbor Tamás a „minap” Szegeden járt. Minden egyéb ebből következik: hogy nem találkoztak, hogy nem kellett odahívni, hogy nem ült a Kis Palcsiban, stb. Ezek mellett olyan kifejezéseket kifogásol, amelyek a szegedi helyismeret és a konkrét személy ismeretének hiányát mutatják: rossz szóhasználatot (köszönés, „bá” megnevezés), anakronisztikus állításokat (bezárt kocsmá, tárgyi pontosságot (faragott asztal, üveges bor stb.).

A cáfolatok mellett viszont tesz egy nagyon fontos állítást is: Kóborral már hat éve ismerik egymást, ráadásul Szegeden találkoztak, a Tisza-szállóban egy vacsorán, ahol Tömörkény feleségével, Kiss Emmával együtt jelent meg. Azaz a pesti író 1897 táján járhatott Szegeden.

És így talán már az is megválaszolható, hogy született meg a hiba, amely egy olyan cikknek a megjelenéséhez vezetett, amelynek majdnem minden állítását meg kellett cáfolni.

A helyreigazító közlemény egy felmondata szerint a szegedi történet „a rovat vezetőjének távollétében” jelent meg. Ez azonban nem feltétlenül igaz. A piktogramok vizsgálata arra utal, hogy az egymást metsző körök éppenhogy a rovatvezető, Nagy Endre jele volt. (Egy helyen egyértelműen utalnak erre, azaz azonosítják a jelet.) A piktogram a *Tarka krónika* kezdetétől jelen van (már a rovat első közleménye közt ott vannak az egymást metsző síkidomok, igaz, ekkor még téglalapok hasítanak ki közös halmazt egymásból), és a rovat történetében szinte mindig ez a jel közölte a helyreigazításokat, vagy ahogy ő mondja: a dementiket. Ez pedig a rovatvezető feladata volt.

Színi Gyula már idézett írása szerint „Nagy Endre is szavaival néha, mint tuskékkal vérez, magán és másokon, de kedélye, jókedve, szeretete abban a pillanatban balzsamot ken a sebre. Soha senkit meg nem sértett. E tekintetben több, mint gentleman”. Mint ahogy Tömörkény leveléből kiderül, őt sem sértette meg. Szinte bizonyos, hogy hozott anyagból dolgozott, és Budapestről nem láthatta a szegedi részleteket. (Ily módon pedig az eredeti cikk hibái nagyon is áruklodók: így látja egy fővárosi a vidéket, hibás sztereotípiákkal.) Pár nappal később Dankó Pistáról jelent meg ugyanitt, ugyanezzel a piktogrammal egy történet,²⁸ és Sz. Szigethy Vilmos egyik beküldött írását még pályázaton is díjazták,²⁹ sőt maga Tömörkény is írt a rovatba.³⁰

„Az anekdota olyan műfaj, amelynek egyik lényege az, hogy *forog*. Az anekdota az elbeszélő-irodalomnak a váltópénze, mely nem telepszik le sehoh, amelynek az ad létjogosultságot, hogy az emberek kézről-kézre adják. Az elbeszélés a kistőke, a regény vagy színdarab a nagytőke – ezek megállnak egy írnál, aki tőkésítette őket, ezek hozzá vannak kötve a szerzőjük nevéhez, ezek lekötött és elmozdíthatatlan tulajdonai egyes embereknek. De az anekdota, pláne az olyan, amely valósággal meg is történt, mindenkié, és arra való, hogy egyik kézről a másikra kerüljön, mint a népdal, vagy az úgynevezett vicc” – írták éppen a Tarka krónikák közt az aktuális pályázat kapcsán.³¹ Ez történt a Tömörkényesettel is: valóban megtörtént találkozásról szólt, amelyet később többen, többféleképpen meséltek el. Az időmeghatározás Móránál, a helyszín megnevezése Sz. Szigethynél szerepel jól. Az utolsó mondat, a csattanó pedig majdnem mindenkinél ugyanaz. És ezt az elhangzott mondatot Tömörkény sem cáfolta.

²⁸ *Magyar valcer*. PN, 1903. ápr. 2. 10.

²⁹ *Jelentés a pályázatról*. PN, 1904. ápr. 3. 13–14.

³⁰ *Az udvarias bácsi*. PN, 1912. dec. 10. 18.

³¹ *Pályázati epilógus*. PN, 1907. febr. 26. 13.

„Ki jól rejtőzött, jól élt” – idézte Juhász Gyula a latin mondást Tömörkény-monográfiája előszavának első mondatában,³² és Tömörkény valóban került a sajtóban való szereplést, a róla szóló híradásokat. (És ebben utóda, Móra Ferenc, szöges ellentéte volt.) A napilapok híróvatában neve mindig csak valami hivatalos híradásban bukkan fel, múzeumigazgatói vagy írói mivoltában. Nem csoda hát, hogy hasonlóképpen reagált egy másik olyan esetre is, amikor nevének nem kívánt híre ment.

1914 januárjában adta hírül a *Pesti Napló*, szegedi forrásra hivatkozva, hogy „az ottani kultúrpalotában a legértékesebb tárgyakat nedves pincében, ládádba csomagolva őrzik. A múzeum hamarosan rendkívül ritka ajándékokat kap, de ennek elhelyezésére nincs megfelelő helyiség az épületben. Ezt panasolja Tömörkény István, a múzeum igazgatója, a városi tanácshoz intézett beadványában”, majd idézik tíz sorban Tömörkény beadványát, amelyben valóban szól a helyhiányról, a raktári elhelyezésről, egyes festmények folyosón való elhelyezéséről és egy esetlegesen érkező bölényről, de nedves pincében tárolt múzeumi anyagokról éppen nem beszél.³³

A hírt még aznap több lap átvette. A konzervatív *Budapesti Hírlap* és a radikális *Világ* is hasonlóan találja a szegedi helyzetet: „A szegedi kultúrpalota helyi viszonyai, mint tudósítónk jelenti, egyre tűrhetetlenebbek lesznek s ezért legutóbb már a legértékesebb tárgyak is lekerültek a palota pincéjébe”,³⁴ illetve „A szegedi kultúrpalotában a legértékesebb tárgyakat nedves pincében, ládádba csomagolva tartják”.³⁵ Egyik sem idézi, de mindkettő összefoglalja Tömörkény beadványát, viszont a *Budapesti Hírlap* szerint az igazgató „tarthatatlan állapotokról panaszodik” (kiemelés tőlem: BBT), és azt is tudni véli, hogy a szegedi múzeumba „ösbölény” fog érkezni. (Az eredeti hírben ugye még csak bölényről volt szó.)

Nem sokat váratott Tömörkény reagálása. Három nap múlva jelent meg ugyancsak a *Pesti Napló* híróvatában *A szegedi múkincsek és a pince* című közlemény, amelynek felvezetése szerint „egy esti lap nyomán bejárta a minap az újságokat az a hír, hogy a szegedi Somogyi-könyvtár és Városi Múzeum nagyértékű múkincseit a pincében kellett elhelyezni, mert nincs elegendő hely számukra a termekben. Következő érdekes levelet kaptuk most Tömörkény Istvántól, a kiváló írótól, a szegedi Városi Múzeum igazgatójától”, és adják teljes terjedelmében a levelet, amelyben Tömörkény mint intézményvezető sorainak közlését kéri, mai nyelven: helyreigazításra szólítja föl a napilapot.³⁶ A levél, melynek formátumát Tömörkény levélírói gyakorlatához igazítottam, így szól:

Tekintetes Szerkesztőség!

A régi anekdota szerint, mikor a püspök kíséretével kocsikon haladt a falu felé, melyben a gyerekeket bémálni akarta, föltűnt neki, hogy bár lesik a toronyból, de nem harangoznak elébe. A faluban azután meg is kérdezte a bírótól, hogy mi dolog ez? Azt mondta a bíró, hogy száz és egy oka van annak, hogy elmaradt a tiszteletadás s ezek közül az első ok az, hogy nincsen harangjuk. A püspök erre a többi száz okot el is engedte. Körülbelül szintén ilyen száz és egy oka van annak, hogy ne legyen igaz az a Szegedről fölküldött és a *Pesti Napló* mai számában megjelent hír, amely arról beszél, hogy a szegedi múzeumban „a legértékesebb tárgyakat nedves

³² Juhász Gyula: *Tömörkény István élete és művei*. I. m.

³³ *Múzeumi értéktárgyak a pincében*. *Pesti Napló*, 1914. jan. 21. 12.

³⁴ *Múzeum a pincében*. *Budapesti Hírlap*, 1914. jan. 21. 11.

³⁵ *A szegedi kultúrpalota bajai*. *Világ*, 1915. jan. 21. 12.

³⁶ *A szegedi múkincsek és a pince*. *Pesti Napló*, 1914. jan. 24. 17.

pincében őrzik”. Erre nézve az első ok az, hogy nincs is pincénk. A többi száz okot bizonyára méltóztatik elengedni, ennek az egynek azonban kérem a szíves közlését, igazság szerint.

Tömörkény István
múzeumigazgató

E levél értelmezéséhez nem is kell sok magyarázat, mint ahogy Tömörkény sem bíbelődik sokat a téves hír megcáfolásával: egy anekdotát idéz, és alapjaiban cáfolja meg a Szegedről érkezett hírek szavahihetőségét.

*

Hogy mikor és hol találkozott Kóbor Tamás és Tömörkény István először, jelenleg nem tudni. Ha hiszünk Tömörkénynek, akkor 1897 körül már személyesen is ismerték egymást.

Az viszont bizonyos, hogy Kóbor később járt még Szegeden, és megemlékezett Tömörkényről is. 1928. június 25-én ünnepélyes keretek között megalapították a Magyar Újságírók Egyesületének szegedi csoportját, és a Budapestről érkezett vezető újságírók között ott volt Kóbor Tamás is. „Az ünnepélyes megalakulás után Tömörkény István emléktábláját koszorúztá meg Kárpáti Aurél, a Magyar Újságírók Egyesülete nevében.”³⁷ (Tömörkény lakóházát azóta már lebontották.) Aznap este a Kass Szálló különtermében rendezett vacsora után Kóbor mondott szellemes felköszöntőt Szeged város vezetőire. „Szavai nyomán szuggesztíven kelt életre az az óriási fejlődés, ami Szeged városát néhány évtized alatt a metropolisokra emlékeztető külsőségekkel ruházta fel. Kóbor Tamás meleg, patinás és szellemes szavakkal mutatott rá, hogy az az óriási fejlődés, az a nagyszerű munka, amely Szeged egész életében megnyilvánult, abból a jóakarató mosolygásból fakad, amely ott ragyog Szeged minden vezetőjének az arcán, Aigner főispánon, Somogyi polgármesteren, Szalay József dr. kerületi rendőrfőkapitányon. Megköszönte, hogy a városi hatóságok megbecsülik az újságíró nehéz munkáját s ebben az egész országnak például szolgálnak. Kóbor Tamás szavai közben lépten-nyomon harsogott fel az éljenzés, a taps és a derűlttség, ahogy a briliáns szónoki mű lenyűgözte az egész hallgatóságot.”³⁸

Vélhetően ezen az estén is szóba került Kóbor és Tömörkény első találkozója, és jókedvűen elevenítették föl a történetet. Azt, amely éppen olyan, mint Kossuth híres bicskaja: egyik része sem igazi. Mégis anekdota lett belőle.

³⁷ Rákosi Jenő és Márkus Miksa Szegeden. A magyar újságírás nagyjai Szegeden. Emlékezés Tömörkény Istvánra. Szegedi Friss Újság, 1928. jún. 26. 1.

³⁸ Megalakult a szegedi újságírók helyi csoportja. Melegen ünnepelték Kóbor Tamást Szegeden. Újság, 1928. jún. 26. 5.

A BATSÁNYI JÁNOS TÁRSASÁG A PÉCSI BÖLCSÉSZKARON...

és a Társaság utóélete: Fejtő Ferenc, Kováts József és Kardos Tibor (Három újabb íróportré)

1. Találkozás Taorminában

1979 májusában négy idős, hetvenes férfi néhány tartalmas napot töltött Taorminában. A Földnek különböző helyeiről érkeztek: Amerikából, Németországból, Párizsból és Budapestről. A szicíliai hotel alkalmazottai bizonyára csodálkozva tapasztalták, hogy a vendégek egymás között egy különös, a portás és a szobalány számára ismeretlen nyelven beszélnek. Magyarul. Am azon kívül, hogy, bár szétszóródtak a világban, mind a négyen magyarok voltak, más is összekötötte őket. Ötven évvel azelőtt egy vidéki magyar egyetem, a pécsi bölcsészkar hallgatói voltak, s ott az egyetemi éveket messze túlélő barátságot kötöttek, amiben szerepet játszott, hogy néhány társukkal együtt megalakították a felvilágosodás korának forradalmi költőjéről elnevezett Batsányi János Társaságot. Ennek emlékére jöttek össze Taorminában. „A találkozót én kezdeményeztem – emlékezett vissza Kolozsvári Grandpierre Emil –, és én szerveztem meg, a föladatra legkevésbé alkalmas személy. Mert igaz, hogy diákkoromban többet utaztam, mint ők hárman együttvéve, de aztán megváltoztak a körülmények. Mialatt én a személyi kultusz hűtőjében kucorogtam, ők bejárták a fél világot. Én elvesztettem a gyakorlatomat, ők bő gyakorlati ismereteket szereztek.”¹ De azért Taorminában minden jól alakult. Remekül érezték magukat. Sok beszélőnivalójuk volt egymással. Ismerkedjünk hát meg velük!

„A Társaságba engem az egyik alapító, Kardos Tibor (később a reneszánsz kor nagy szakértője) léptetett be – írta emlékirataiban Fejtő Ferenc –, a Társaság nem egy tagjával, így Grandpierre Emillel, Bajcsa Andrással, Blazsik Károllyal életre szóló barátságot kötöttem.”² Közülük ketten, Fejtő és Grandpierre meg is írták emlékeiket a Batsányi Társaságról, s nekünk most módunkban áll ezt a két szöveget párhuzamosan olvasni. Grandpierre így emlékezett Fejtőre. „Humor dolgában egyikünkkel sem bánt mostohán a sors, Fischel Ferivel sem, aki a *Szép Szóban* közölt tanulmányait, cikkeit magyarosított nevével jegyezte: Fejtő Ferenc. Feri már Pécsen feltűnt éles eszével, kiterjedt műveltségével, szorgalmával. Azt, hogy valójában vallásos alkat – titkolta. Pályafutása kezdetét egyfelől a hitszomj, másfelől a gyermeki jóhiszeműség határozta meg.”³ Az emlékképet későbbi tapasztalatok gazdagítják. „Amióta megírta nagy művét, *A népi demokráciák történetét*, mellesleg ezzel lett *docteur és sciences politiques*, úgy tartják számon, mint a kérdés nemzetközileg elismert szaktekintélyét. Hol Rómába, hol Hongkongba, hol máshova hívják kongresszusokra. Ezeket az alkalmakat Feri mindenkor fölhasználja arra, hogy szóvá tegye a hárommillió kisebbségi sorban élő magyar ügyét. Egyike a keveseknek, akik szívükön viselik ezt az oly

¹ Kolozsvári Grandpierre Emil: Pécs után ötven évvel. In: K. G. E.: *Eretnek esszék*. Bp., Magvető Könyvkiadó, 1984. 452–472., 460.

² Fejtő Ferenc: *Budapesttől Párizsig. Emlékeim*. Bp., Magvető Kiadó, 1990. 81.

³ Kolozsvári Grandpierre 1984. 454.

Pécsi barátai társaságában. (Balról jobbra: Patkós György, Blázsik Károly, Kardos Tibor, K. Grandpierre Emil és Kováts József.)

A Batsányi Társaság tagjai. Balról jobbra: Patkós György, Blázsik Károly, Kardos Tibor, Kolozsvári Grandpierre Emil és Kováts József (Csorba Győző Hagyaték)

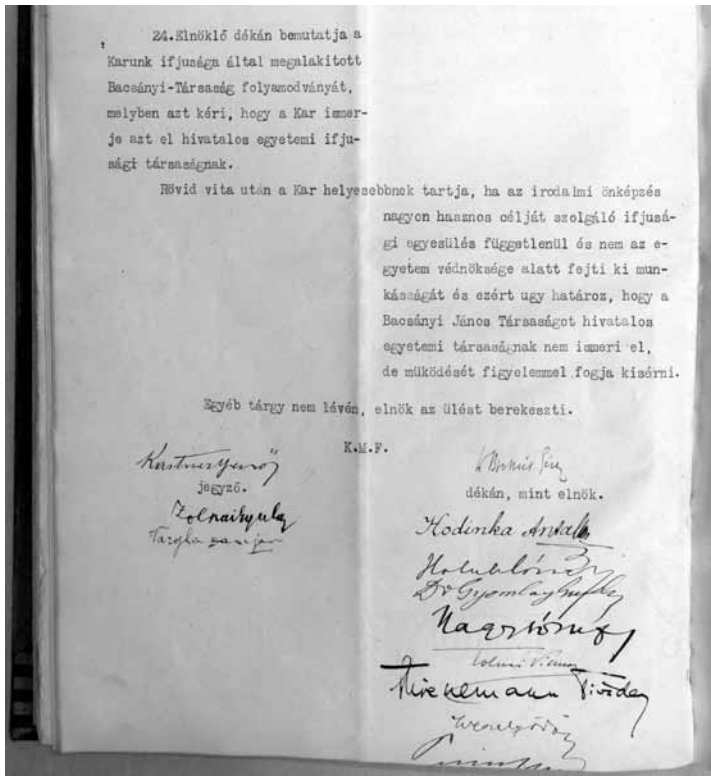
fájdalmas kérdést.”⁴ Fejtő pedig ezt írja Emiciről, ahogyan Grandpierre-t egymás között nevezték. „Közülünk Emici az, aki Magyarországon maradv a legjelentékenyebb írói munkásságra tekint vissza. [...] A sors kegyetlen iróniája, hogy a legfranciásabb magyar író, aki származását és szemléletét tekintve is francia, [...] mindeddig ismeretlen a francia olvasóközönség előtt.” A portréhoz ezúttal is fontos kiegészítés társul. „Grandpierre tisztában volt vele, hogy nem ítélem el őt alkalmazkodási képességéért. Az íróknak ahhoz az igen ritka fajtájához tartozik, akiket a realitás, a valóság akkor is elszórakoztat, ha az közönséges vagy komor. Olyan ő, mint egy természettudós, akit az oroszán és a patkány egyformán érdekel, különösen, ha nőstény.”⁵

Vessünk egy futó pillantást „a négyek bandájának” (Fejtő nevezte így baráti közösségüket) másik két tagjára, szintén az emlékező társak pillantásával. Blázsik Károly neves tudóspecialista lett, aki 1938 óta élt az Egyesült Államokban, ahová azért költözött, hogy zsidó feleségét megmentse a várható üldözésektől. „A megjelenése, a modora és a humora adta előnyeit igazi amerikai módra használta föl – írja Grandpierre. Mikor magánrendelőt nyitott, első dolga volt megérdeklődni, mennyit kérnek vizitenként a környékbeli orvosok. Ő a dupláját kérte. Ezzel alapozta meg karrierjét és vagyonát. Egy naiv és becsületes amerikai szerint a drágább orvos bizonyára jobb orvos. Különben miért számítana

⁴ Uo. 456–457.

⁵ Fejtő 1990. 464–465.

A társaság működésének jóváhagyása (nem hivatalos egyetemi társaságként) a Kar részéről. (PTE Egyetemi Levéltár)

föl többet.”⁶ „Blazsik volt társaságunkban az *arbiter elegantiarum* – ezt már Fejtő teszi hozzá az arcképhez. Ő volt a leginkább dzsentroid jelenség a Bacsányi Társaság tagjai közül, de kigúnyolta a saját társadalmi osztályát, füttyült rá. Látszólag semmit sem vett komolyan, de mindannyiunk között benne lakozott a legtöbb szeretet.”⁷

Bajcsa András irodalmi vénája kivált Montaigne-fordításában mutatkozott meg. Az általa válogatott és fordított *Esszék* című kötet 1957-ben jelent meg.⁸ Csordás Gábor Bajcsa András átültetésének felhasználásával készítette el és adta ki 2001–2003-ban három kötetben az *Esszék* új magyar fordítását.⁹ Bajcsa Andrásnak tehát úttörő szerepe van Montaigne hazai recepciójában. A *Sorsunk* munkatársa lett, címlapját is ő tervezte. Várkonyi Nándor Bajcsa sokoldalúságát hangsúlyozza, s megemlíti, hogy Verhaeren-fordításait is kötetbe gyűjtötte.¹⁰ Hasonló módon idézi fel alakját Fejtő: „ez a magas, szőke, kék szemű fiú germán megjelenésű volt [...], könnyen lelkesedett, s ez a tulajdonsága engem a német ro-

⁶ Kolozsvári Grandpierre 1984. 454.

⁷ Fejtő 1990. 82–83.

⁸ Montaigne: *Esszék*. Válogatta és fordította Bajcsa András. Bevezette Gyergyai Albert. Bp., Bibliotheca, 1957.

⁹ Michel Eyquem de Montaigne: *Esszék*. Fordította Bajcsa András fordításának felhasználásával Csordás Gábor. I–III. Pécs, Jelenkor Kiadó, 2001–2003.

¹⁰ Várkonyi Nándor: *Pergő évek*. Bp., Magvető Könyvkiadó, 1976. 231.

mantika fiataljainak lendületére emlékeztetett. Sokoldalú tehetség volt: művelt irodalmár, jó fordító”.¹¹ Erzékeny és képzett muzsikus volt, tenor szólamot énekelt a pécsi székesegyház kórusában. 1944-ben feleségül vette Weöres Sándor unokahúgát, Blaskovich Hannát. Muzeológus lett, majd 1956 után képzőművészeti tehetségét kamatoztatva egy elzászi építészeti cégnél helyezkedett el.¹²

„A négyek bandájának” történetéhez tartozik még, hogy a következő évben Dalmácia egyik festői szigetén, Hvaron találkozottak. Sok mondanivalójuk volt egymás számára. 1984-ben viszont elmaradt találkozásuk Grandpierre feleségének halála miatt, a következő esztendőben pedig Blazsik Károly, Fejtőkékhez utazva a Gare du Nord pályaudvaron összeesett és meghalt. „Így aztán csupán hárman maradtunk. Vajon meddig?” Ezzel a kérdéssel zárja emlékidézését Fejtő.

2. Péctől Budapestig, majd Párizsig. (Fejtő Ferenc)

És most térjünk vissza az 1920-as évek pécsi bölcsészkarára. Fejtőt¹³ nem vonzotta Pécs „provinciális légköre”, de a bölcsészkaron s a Batsányi Társaságban inspiráló szellemi miliőre talált. Két professor különösen nagy hatással volt eszméltetésére. „Thienemann Tivadar, német származású germanista, igen választékosan beszélt németül – emlékszik vissza Fejtő. Rokonszenvezett Nietzsche filozófiájával, amelyet, keresztényi érzelmességem és szocialista árnyaltságú eszményeim ellenére, magam is kedveltem, szeretete továbbá Hölderlin, Kleist, Hofmannsthal, Rilke és főként Stefan George költészetét. [...] Thienemann ébresztette föl bennem a kíváncsiságot az iránt a tantárgy iránt, amelynek ő volt a magyarországi úttörője. Az *irodalomtudományra* gondolok: ez a tudományág szintézisbe igyekezett foglalni mindazokat a stilisztikai, történelmi, lélektani és szociológiai kérdéseket, amelyek az irodalmi műalkotások tanulmányozása során felvetődhetnek.” Ez a minősítés ma is érvényes. „Egy másik oktatóm – folytatja Fejtő –, akinek előadásait nagy

¹¹ Fejtő 1990. 82.

¹² Bajcsa András (eredeti neve Holler Andor) 1911-ben Bajcsa községben született. Székesfehérváron érettségizett, majd a pécsi egyetem francia szakos hallgatója lett. Tanára, Birkás Géza ösztönzésére kezdett francia művek fordításával foglalkozni. Előbb a Batsányi János Társaság, majd a Janus Pannonius Társaság tagja. 1956-ban külföldre távozott. 1985-ben halt meg Párizsban. Az *Esszék I.* kötetének előszavában Csordás Gábor emlékezett meg elődjéről. Montaigne 2001. 5–13.

¹³ Fejtő Ferenc 1909. augusztus 31-én született Nagykanizsán, több nemzetiségű polgárcsaládban. Apai ágon zsidó származású és vallású, de magyar tudatú és nyelvű család gyermeke. Nagypapja Fischel Fülöp tipográfus, a *Pester Lloyd* munkatársa, aki Nagykanizsán lesz nyomdász, majd nyomdatulajdonos. Magyar hazafiként megalapítja a *Zala* című, a magyarság ügyét képviselő lapot. Apja lapkiadó, könyv- és papírkereskedő cég tulajdonosa. Fejtő a nagykanizsai piarista gimnáziumban tanul (itt fedezi fel Ady költészetét), majd 1927-től 1932-ig egyetemi tanulmányokat folytat előbb Pécsen (1929-ig), majd Budapesten. Pécsen katolizált. Eszmei útja Szabó Dezsőtől az illegális kommunista mozgalomhoz vezet. Munkatársa a *Szabadság* és a *Valóság* című lapoknak. 1932-ben mozgalmi munkáért egy esztendei börtönbüntetésre ítélik. 1933-ban feleségül veszi Hilmayer Rózsit. Barátjával, József Attilával együtt szakít a kommunista párttal, és a szociáldemokratákhoz csatlakozik. A *Szép Szó* egyik alapítója, 1935–1938-ban szerkesztője. (A lap főmunkatársa haláláig József Attila.) 1938-ban Franciaországba távozik, itt él haláláig. 1947-től a párizsi magyar sajtóiroda vezetője 1949-ig, a Rajk-ügyig, 1947-től 1974-ig az AFP (Agence France Presse) munkatársa, a kommunista világ ügyeinek kritikus kommentátora. 1955-ben megkapja a francia állampolgárságot. 1973-ban munkái alapján elnyeri a francia állami doktorátust. 1977-től 1982-ig előadó a Politikai Tudományok Főiskoláján. 2006-ban a Francia Becsületrend tisztje lett. 2008. június 2-án halt meg Párizsban. A Saint-Sulpice templomban tisztelői jelenlétében katolikus pap búcsúztatta. Budapesten a Fiumei úti Nemzeti Sírkertben barátja, József Attila sírja közelében helyezték örök nyugalomra. Hajszáit Nagykanizsán Rózsai sírja mellé tették.

élvezettel és sok haszonnal hallgattam, Nagy József filozófiatanár volt. Nem volt olyan nagy formátumú egyéniség, mint Thienemann, de kítűnő eszmetörténész volt, s ugyanolyan beleérző képességgel beszélt Platónról és Szent Ágostonról, Baconról és Descartes-ról, mint Kantról, Hegelről, Schopenhauerről, sőt Husserlről. Belülről rekonstruálta rendszerüket ugyanazzal a módszerrel, amellyel később Groethuysen értekezéseiben találkoztam. Eklektikus szellem volt Nagy József, kiállt az összes filozófus mellett, mert szerinte mindegyikük hozzájárult az egyetemes tudat kialakításához.”¹⁴

A Batsányi Társaságról az irodalomtörténet keveset tud. Jellemző, hogy az Új Magyar Irodalmi Lexikon „Batsányi Társaság” címszóval csupán az 1945-től 1949-ig működő pécsi irodalmi egyesületről közöl rövid szócikket.¹⁵ Ez a második, működését tekintve jól dokumentálható Batsányi Társaság vonja el a figyelmet a pécsi bölcsészek kevesebb nyomot hagyó korábbi próbálkozásáról. E téren a visszaemlékezések mellett arra a kevésre szorítunk, ami Kenyeres Zoltán Weöres-könyvből,¹⁶ Kicsi Antal Kováts Józsefről készített monográfiájából,¹⁷ illetve Talpassy Tibor tanulmányából tudható.¹⁸ Talpassy maga is tagja volt a pécsi csoportnak, ily módon dolgozata személyes tapasztalatokon alapul. Ez a körülmény erősíti szavainak hitelességét, s állításai szervesen kapcsolódnak azokhoz az információkhoz, amelyeket Grandpierre közöl a *Tegnap* egyik fejezetében. Ezek a fiatalok – kevesen voltak, két kezünkön megszámálhatjuk őket – nem tűztek ki konkrét célt maguk elé, azt gondolták, a közös munka majd kiforrja magát. Csinálni akartak valamit, amivel felhívhatják magukra a figyelmet. „Egyéneleti, közösségi célok megsejtéséig elértünk ugyan, de nem jutott eszünkbe, véletlenül sem, a célokat elméleti és gyakorlati vonatkozásaikban tisztázni s eredményeink alapján egy épkezláb programot szerkeszteni” – emlékszik vissza a *Tegnap* írója. Nemes hevületük a Társaságban vált gyakorlattá. „Üléseink – ismét Grandpierre-t idézzük – nagyon kellemes légkörben bonyolódtak le. [...] A dicséretök önmagukban is jól estek, így is elkábítottak, de mámorunkat még az a körülmény is fokozta, hogy hamarosan, bár kicsiny számú, de lelkes közönségünk akadt, – nem hiányoztak sorainkból azok a kollégák sem, akiket ilyen vagy amolyan személyi okból kizártunk. Ők is éppúgy tapsoltak, mint a többiek.”¹⁹ „A »Vigyázó szemetek Párizsra vessétek!« tanítása szellemében társalogtunk, írtunk és olvastunk” – mondta Fejtő.²⁰ Az egyik legfontosabb rendezvényük az volt, amikor meghívásukra eljött hozzájuk Pécsre Szabó Dezső, és nagy hatású előadást tartott.²¹ Mindez, persze, kevés, ám a Taormináig, sőt azon túl is elevenen maradó, összetartó baráti közösség mégiscsak feljegyzésre érdemes irodalomtörténeti tényné avatja ezt a Batsányi Társaságot. Erre még majd visszatérünk.

Fejtő életének egyik legnagyobb krízisére Pécssett került sor: egy szerelmi élmény következtében válságba került a hite, pontosabban az egyházba vetett bizalma. Nézzük a történetet! A toleráns szellemű kanizsai piarista gimnáziumban olyan lelki indíttatásban részesült, amely aztán Pécssett megérlelte benne a keresztség felvételének szándékát. Az utolsó inspirációt lelki atyjától, Vargha Damjántól kapta, aki az egyetem tanára volt, művelt ciszterci páter, olvasott héberül, becsben tartotta a zsidó vallást, és a katolikus teológia alapjaira oktatta védencét. A szertartásra egy ünnepi mise keretében került sor. Fejtő na-

¹⁴ Fejtő 1990. 88.

¹⁵ „Batsányi kör” címszóval pedig az 1965-ben Kassán megalakult, elsősorban az irodalom népszerűsítésére vállalkozó csoport kap rövid méltatást.

¹⁶ Kenyeres Zoltán: *Tündérsíp. Weöres Sándorról*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983. 50–63.

¹⁷ Kicsi Antal: *Kováts József. Monográfia*. Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó, 1969.

¹⁸ Talpassy Tibor: A fiókban maradt regény. *Irodalomtörténet*, 1977/1. 110–123. In: T. T.: *A holtak viszszejármak*. Bp., Magvető Könyvkiadó, 1971. *Az el nem készült regény* című fejezet: 264–275.

¹⁹ Kolozsvári Grandpierre Emil: *Tegnap*. Bp., Révai, 1942. 247–248.

²⁰ Földes Anita: *Átélttem az évszázadot. Utolsó interjúk Fejtő Ferencsel*. Bp., Scolar, 2013. 302.

²¹ Uo. 311. Grandpierre erről másként vélekedik.

Fejtő Ferenc ifjúkori arcképe (csoportkép részlete)

gyon komolyan vette kereszténységét, de talán nem szivárgott még elég mélyre benne a hit, annak szellemisége, ily módon lelki békéjét képes volt feldúlni egy érzelmi kapcsolat. Anna ugyanis munkáslány volt. De nem is ez a szép (Emici által irigykedve nézegetett) becsületes lány volt a bonyodalmak oka, hanem e kapcsolat körülményei. De hallgassuk magát Fejtőt! „Anna szülei a négy gyermekkel egyetlen nyomorúságos szobában voltak összezsúfolva Komlón. A bányászok barakkokban laktak, amelyeket eredetileg az egykor Magyarországhoz tartozó területekről menekült emberek számára tákoltak össze.” (Várkonyi Nándor ebben az időben keserűen emlékezett meg a hatszázezer vagonlakóról, akiket Trianon után üldöztek el szülőföldjükről.) „Lepusztult környezetben laktak Annáék. Fogolytáborhoz hasonlított a település, nem lakóházak csoportjához. Az volt a benyomása az embernek, hogy a társadalom számkivetettjei élnek ott. Egyszóval tűrhetetlennek találtam, amit láttam.”²² A dúlt lelkű, szerelmes fiatalember kínzó tapasztalataival lelki atyjához fordult tanácsért, segítségért. Vargha Damján, aki egyébként sokat tett az elesettekért,

---

²² Fejtő 1990. 79.

elősegítette a szegény sorsú fiatalok továbbtanulását, diplomához jutását, megértéssel fogadta Fejtő panaszát, aki azonban úgy érezte, kérdéseire nem kapott megnyugtató választ. Önkritikusan jegyezte meg, hogy türelmetlen volt. A dologhoz tartozik, hogy amikor nem sokkal halála előtt Földes Anita megkérdezte Fejtőtől, hogy a csalódás ellenére megtalálta-e a katolicizmusban, amit keresett, ezt válaszolta: „A jézusi szellemben igen.”²³

Talán különösnek tűnik, hogy a fiatal, útkereső Fejtőnek a kommunista mozgalomból való kiábrándulását szintén hitbéli válságként (is) értelmezem. Végül ez vezette el Fejtőt a szociáldemokrata mozgalomhoz, amely mellett azután haláláig kitartott. Mindez összefügg az 1918–19-es forradalmak korábbi tapasztalatával. Fejtő Károlyi Mihályt jó szándékú idealistának tartja (a párizsi magyar sajtóirodán kerültek munkatársi viszonyba, de később is kapcsolatban maradtak), akinek politikáját teljes mértékben időszerűtlenné tette a szláv és román agresszív nacionalizmus, amely politikai kompromisszum helyett Magyarország tönkretételét célozta, az Antant pedig, amelyben Károlyi bízott, mint kiderült, alaptalanul, cserbenhagyta őt. A Károlyi után puccsal hatalomra került Kun Bélát és pártját pedig Fejtő, visszatekintve, idegen érdekek kiszolgálójának ítéli, jóllehet a Felvidékről a cseh megszálló katonaságot kiverő Stromfeld Aurél és a hozzá hasonló magyar érzésű októbristák nem hozhatók Kunékkal közös nevezőre. Különös, hogy Fejtő ezek után még hinni tudott a kommunista mozgalomban. Egy ideig. A végső tanulságokat majd fő művében, *A népi demokráciák története* című munkájában fogja kifejteni.²⁴ Kosáry Domokos így fogalmaz a magyar kiadáshoz írt utószavában a könyv jelentőségét kiemelve. „Hangsúlyozza, hogy [a népi demokráciáknak] a háború utáni tragikus sorsukért az expanzív szovjet külpolitika és a nyugati hatalmak könnyelműsége felelős. Előadja, hogy miként használt ki Sztálin egy olyan helyzetet, amely már Hitlernek is segítségére volt abban, hogy hatalmába kerítse ezeket az országokat. Ezt a helyzetet az első világháborút követő békeszerződések idézték elő, amelyek a szörnyű hibák halmaza következtében szembeállították ezeket a népeket, amelyek így képtelenek voltak összefogni.”²⁵ Nem feladatom jelen tanulmányom keretei között Fejtő sokoldalú életművének bemutatása, még vázlatos formában sem keríthetek erre sort, így a külföldre távozása, 1938 után írt munkáit csak jelzésszerűen hozom szóba, amennyiben kapcsolódnak korábbi eszmélkedéséhez. Ezért ezzel a könyvvel kapcsolatosan be kell értnünk az alapeszmére történő utalással: a Szovjetunió a felszabadító álcájában megszállóvá vált, hódító politikája jegyében a befolyási övezetet hatalmi zónává alakította, s megfosztotta a kelet-európai államokat szuverenitásuktól. Ennek felismertetését szolgálta az író szerint a magyar 1956 „vérbe fojtott, de mégis termékeny” forradalma.²⁶

És most térjünk vissza a harmincas évekre! A történész Fejtő ekkor irodalmi kérdésekben is kifejtette nézeteit. Ezeknek az írásoknak a műfaja esszé. Érdeklődésének közép-pontjában József Attila munkássága áll, akit nem elszigetelten szemlél, a róla alkotott képet kortársainak tablójába illeszti. Ezt a tablót készíti el a *Korunk* című antológiához írt bevezetésben,²⁷ valamint *A háború utáni magyar irodalom* című esszéjében.²⁸ Előbbiben a *Nyugat* második nemzedékének jellemzését adja (pátosz nélküliség, józanság, „mérnök-

²³ Földes 2013. 299.

²⁴ Az először 1953-ban Párizsban megjelent munka új kiadása 1969-ban látott napvilágot ugyanott. Az 1972-ben publikált francia kiadás alapján készült magyar fordítás: Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története* I–II. Fordította Endreffy Zoltán. Bp., Magvető Kiadó – Párizs, Magyar Füzetek. 1991.

²⁵ Kosáry Domokos: *Utószó*. In: Fejtő 1991. 371–375. I. h. 374.

²⁶ Fejtő 1991. 98–112.

²⁷ *Korunk: tizenkét fiatal költő*. Összeállította Dénes Béla és Radnóti Miklós. A bevezető tanulmányt írta Fejtő Ferenc. Bp., Független Szemle, 1935. 3–23. In: Fejtő Ferenc: *József Attila a Szép és Jó Szó mestere. Tanulmányok (1934–2004)*. Bp., Holnap Kiadó, 2005. 83–105.

²⁸ *Szép Szó*, 1937. november. In: Fejtő 2005. 114–131.

ségnek” nevezett logikai erő), utóbbiban a *Válasz* körét, a népi írókat az értéktisztelet és a minőségérzék jegyében mutatja be: Illyés Gyula és Tamási Áron mellett a szociográfiai művek (Szabó Zoltán, Kovács Imre, Féja Géza) jelentőségét emeli ki.²⁹

Fejtő József Attila legelső felfedezőinek egyike, aki baráti közelségből látott bele a formálódó életműbe, valamint alkotójának benső világába. Erről a kapcsolatáról így vallott: „Az én életem legnagyobb élménye, hogy közélről ismerhettem, hogy számos remekművének első olvasója, s néha tanácsadója lehettem, és hogy a legelsőik között voltam, akik művészetének tragikus nagyságát – amelyet rövid alkotó élete alatt a nagyközönség hazájában is alig ismert – értéke szerint méltathatták.”³⁰ Mindketten szakítottak a kommunista mozgalommal és ideológiával, s a hamis tudattal való leszámolás után – ezt Fejtő többször is hangsúlyozza – a szociáldemokrácia felé tájékozódtak. A kiábrándulás dokumentuma Fejtőnél a *Szép Szóban* közölt Gide-esszé, amelyben a szerző kijelenti, hogy a szovjetrendszer lényegét tekintve a fasiszta diktatúrákkal rokon, minden ellenzéki törekvést elnyom, uniformizálni akarja a lelkeket, a kultúrát pedig elszegényíti és embertelenné teszi.³¹ Amit József Attila így fogalmaz meg *Világosítsd föl* című versében: „Talán dünnyögj egy új mesét, / fasiszta kommunizmusét”. Ebből következik, hogy Fejtő 1945 után felvette a harcot József Attila kommunista kisajtítása ellen, amely, mint hangsúlyozta, koholt állításokon és téves értelmezéseken alapul.

A költővel kapcsolatosan Fejtő legfontosabb írása a *Korunkban* Fülöp Ernő álnéven publikált *József Attila költészete* című esszéje.³² Ebben, mint a költővel foglalkozó más írásaiban is, az „értékfelismerő érzékenység” pszichológiai és poétikai szempontokkal társul,³³ habár az ideológiai megközelítés és az életrajzi nézőpont túlzott érvényesítése olykor lefedi az esztétikai megfigyeléseket. Ez szerencsére az *Ódáról* szólva például kevésbé érvényesül: a vers, írja Fejtő, „töprengő és azáltal modern, hogy szinte természettudományosan illúziótlan s mégis intenzív, monumentális érzés” szólal meg benne,³⁴ s erre az újszerűsége később is visszatér az elemző egy poétikai megfigyeléssel: „Japános finomságúak s modern természettudomány, szerelmi örület és csöndes könyörgés, a halál sejtelve s a vágy fájó édessége ömlik, kavargó itt”.³⁵ Az *Éhség* című parnasszista, tárgyias verset Fejtő „tömör naturalizmus” alapján értelmezi, s elkerüli figyelmét a fiziológiai szintre redukált, beszédől megfosztott létben is benne rejlő emberi méltóság Van Gogh-i sugárzása. Az *Ars poetica* interpretációja pedig túlzottan anyagyszerű, s a valóság fogalmának materiális felfogása végül eltakarja azt, amit pedig Fejtő helyesen érzékelt, ám kifejtetlenül hagyott: a vers valóságfelfogása dinamikus és szellemi, sőt spirituális. A költő fontos jelzését – „az értelemig és tovább!” – a magam részéről nem ideológiai szempontból értelmezném (kivált, ami a *tovább!*-ot illeti), sokkal inkább pszichológiai, nyelvfilozófiai és esztétikai értelemben venném. Ebben az irányban Fejtő *József Attila, a „felöltt”* című esszéjében tett egy fontos lépést.³⁶ Ebben az írásában a szerző a költő összetett identitását a „hetyke fiú” és a „zendülő ifjú” után a „felnőtt-ségben” ragadja meg, s ennek lényegét a haláltudatban fedezi fel. Az a felnőtt ember, „ki tudja, hogy az életet / halálra ráadásul kapja”. Innen már csak egy lépés lett volna a heideggeri *Sein zum Tode*, s ezzel összefüggésben az autentikus lét individuális méltóságának és poétikai értékrendjének felismerése József Attila költészetében.

²⁹ Agárdi Péter: *Értékrend és kritika. Fejtő Ferenc irodalomszemlélete a 30-as években*. Bp., Gondolat, 1982. 274–275.

³⁰ Fejtő 2005. 13.

³¹ Valachi Anna: *Vigyázz szemmel Párizsból. Fejtő Ferenc, az útmutató*. In: Fejtő Ferenc: *József Attila, az útmutató*. Bp., Népszava – papirusz book, 2005. 71–89., 85.

³² *Korunk*, 1935/2. 116–123. In: Fejtő 2005. 51–66.

³³ Agárdi Péter: *Fejtő Ferenc testamentuma*. Bp., Kossuth Kiadó, 2009. 51–70.

³⁴ Fejtő 2005. 62.

³⁵ Uo. 155.

³⁶ *Népszava*, 1938. február 27. In: Fejtő 2005. 163–168.

Fejtő franciaországi pályaszakasza, mint jeleztem, kívül esik látóköreinken. *Heine* című könyvéről azért szólok röviden, mert a történész-szerző erényeit és korlátait egyaránt szemléletesen tükrözi. A könyv 1947-ben jelent meg magyarul,³⁷ de ezt megelőzően franciául és angolul is napvilágot látott. Ha történelmi életrajzként olvassuk, kevésbé tűnik egyoldalúnak, mint irodalomtörténeti szempontból. Fejtő ugyanis Heinének a korabeli radikális, forradalmi mozgalmakhoz fűződő kapcsolatát helyezte előtérbe (Börne, az Ifjú Németország, sőt Marx), ami egysíkúvá alakítja az életművet, jóllehet ez a nézőpont fontos életrajzi tényeket világít meg (másokat viszont mellőz), irodalomtörténeti szempontból azonban ez a tendencia torzít, mert Heine nem politikus volt, hanem költő. Esméi sem önmagukban, ideológiai tartalmukban, hanem poétikai megformálásuk által válnak maradandó esztétikai értékűvé. Ezt a tényt még a prózai művekről szólva is figyelembe kell venni, a költemények esetében pedig mellőzhetetlenül kívánatos szem előtt tartani. Nem véletlen tehát, hanem Fejtő látószögéből következik, hogy például a *Buch der Lieder* (*Dalok könyve*) vagy a *Romanzero* poétikai értékei alig kerülnek terítékre, s csupán az irányköltészettel (egyébként kritikusan és heinei ironiával) összefüggésbe hozható *Atta Troll* részesül elemző pillantásokban. Heine 18. századi felvilágosodáshoz köthető kapcsolatainak a szerző nagyobb figyelmet szentel, mint a kortárs romantikusokhoz fűződő, meglehetősen elmentmondásos viszonyának. Az életrajz műfaji jogosulessága persze nem vitatható (újabbban ez a műfaj ismét előtérbe kerülni látszik), de a biográfia és az irodalom kapcsolatának rövidre zárása leegyszerűsítésekhez vezet. Természetesen a könyv, a jelzett kifogások ellenére, szépen megírt és tanulságokban bővelkedő részletekkel ajándékozza meg az olvasót. Ilyen a Goethe meglátogatásáról szóló frappáns beszámoló, vagy a hipochonder Bellinivel való találkozás jelene, továbbá August Wilhelm Schlegel nagy hatású előadásának felidézése a bonni egyetemen, illetve a költő szeretőjének, későbbi feleségének, Mathilde-nak (igazi nevén Crescence Eugénie Mirat-nak) színes portréja és a költő házasságának képsora.

Színvonalasabb könyv a felvilágosult császárról, a tragikus sorsú II. Józsefről írt kötet.³⁸ „A jozefinus korszak kórházakat, árvaházakat, menhelyeket, foglalkoztató műhelyeket, iskolákat és templomokat épített, minden előző korszaknál, még az irgalmas szívű Mária Terézia korszakánál is többet tett a szegényekért. De amit tett, azt rosszul, szárazon, szívtelesen tette – jótékonykodott, de irgalmasság nélkül, adakozott, de nagylelkűség nélkül.”³⁹ Ezek a szavak József sorsának lényegét tárják föl. Nagy formátumú politikus, koncepciózus államférfi volt, birodalmának korszerűsítője, aki végzetes hibákat vétett, amelyek arra kényszerítették, hogy – a türelmi rendelet és a jobbágyrendelet kivételével – halálos ágyán, azzal a bizonyos „nevezetes tollvonással”, visszavonja rendeleteit. Át kellett élnie nagy művének összeomlását. Magánélete is boldogtalan volt. Eleonóra hercegnő, egyik bizalmasa, azt mondta róla: „soha nem lesz boldog, és senkit sem fog boldoggá tenni”. Igaza lett. Magányosan élt, női gyöngédség nélkül. Csupán korán elhalt első feleségét, Pármai Izabellát szerette, a jelek szerint viszonzatlanul. Kritikusait figyelmesen meghallgatta, s nem egyszer fontos pozíciókba helyezte őket. A sajtószabadság eszméjének élharcosa volt. Racionális elméjével azonban nem mérte föl a nemzeti tradíciók jelentőségét, így a birodalmát alkotó népek, jelesül a magyar nemzet nyelvi identitásának fontosságát (amely Magyarországon az alkotmánnyal, a törvénykezéssel és a műveltséggel összeforrott latin nyelvben testesült meg), egyszóval figyelmen kívül hagyta azt, hogy a népeket nem lehet önmaguk ellenében boldogítani. Rendelete, amely a német nyelvet tette meg birodalma hivatalos nyelvéné, a magyarok heves ellenállásába ütközött. Mária Terézia anyai intelme úgy szólt, hogy mivel a magyar nemesség hűsége kiállta a próbát (a nevezetes pozsonyi *vitam et sanguinem* mentette meg, a poroszok ellenében, a királynőt), ezért rájuk kell támaszkodnia. Ehelyett semmibe

³⁷ Fejtő Ferenc: *Heine*. Bp., Népszava Könyvkiadó, [1947].

³⁸ Fejtő Ferenc: *II. József*. Fordította Osvát Anna. Bp., Atlantisz Könyvkiadó, 1997.

³⁹ Uo. 240.

vette a magyar alkotmányt, s nem koronáztatta meg magát. Így lett ő a „kalapos király”, a magyar nemzet ellensége, valójában a nemzetet önmagával azonosító magyar nemesség ellensége, de ez a különbség akkoriban nem nagyon számított. A nemesi birtokok felmérésének gyakorlatában joggal sejtették meg a földbirtokon alapuló adórendszer bevezetésének szándékát. Amit a történelem előbb-utóbb amúgy is megkövetelt. Mindebből kitűnik, hogy József valójában az idővel került szembe, túl gyorsan akart túl sokat elérni – anyjának női tapintata, beleérző képessége és nyájassága nélkül.

Persze, ebben a könyvben is találunk vitatható elemeket, amit azért hozok szóba – igen óvatosan, mert a történész Fejtővel ellentétben én irodalmár vagyok. Az ébredő nacionalizmusról szólva a támadó, kirekesztő indulatok mellett a szerző azt a törekvést is e fogalomkörbe helyezi, ami jogokat, hagyományokat védelmez, s hogy egy kalap alá vonja ezeket, szerintem kifogásolható. De nem tesz különbséget a magyar felvilágosodás jozefinista irányzata és a felvilágosult rendiség között. A nyelvújítás pedig nálunk nem nyelvteremtés volt, mint a szlovákoknál vagy a románoknál, hanem a humanista nyelvész-művészet szellemében történő modernizálása a meglévő nyelvkincsnek. A neológia előtti magyar nyelv tehát egyáltalán nem volt „paraszti” és „pongyola”, mint Fejtő véli, elegendő Balassi és Zrínyi költészetének nagyságára hivatkoznunk, vagy Pázmány és az erdélyi emlékirók szókincsének gazdagságára, stílusuk erejére és változatosságára utalnunk. Az is vitatható, bár részletkérdés, hogy Mária Teréziát például folyamatosan *császárnéként* címezi, holott a *királynő* titulus inkább megilletné őt. Ebből kitűnik, hogy Fejtő főleg bécsi levéltárakban kutatott, kevésbé tanulmányozta a magyar forrásokat.

Végezetül Fejtő életművének arról a vonulatáról szólok, amely megítélésem szerint mind pszichológiai, mind gondolkodástörténeti szempontból az egész építmény alapját képezi, és életre szóló ifjúkori élményekben gyökerezik. Az Osztrák–Magyar Monarchia iránti nosztalgiának nevezem ezt, amelyet a veszteség és a hiányzó értékek sajnó tudata táplál, ám miközben visszafelé tekintve a múltat vallatja, valójában a jövőbe pillant. E vonatkozásban két könyvet hozok szóba. Az *Érzelmes utazás* korai mű, 1937-ben jelent meg, én az 1989-es kiadást olvasom. Egyszerre útirajz, családtörténet (Trianon Fejtő családját is szétszakította) és múltidézés. Egy horvátországi, illetve dalmáciai utazásról szóló beszámoló adja a könyv alaprétegét. Ebbe illeszkednek a személyes emlékek (anyja elvesztésének fájdalma vagy a cselédlány, Barica iránti kamaszvágy felidézése), az operett-primadonna, Erika Druzovics történetének elbeszélése, aki az életben is szerepjátszásra kényszerült, vagy az elbeszélő nővérevel való találkozásának története. A nagy horvát írónál, Krležánál tett látogatás azért tanulságos, mert ebben a jelenetben nemcsak az van benne, ami közös, de az is, ami a két író elválasztja. Krleža például Adyt nagy költőnek tekinti, aki felzaklatta, mint mondja, a hun-magyar pusztát, de egyszerismind megkésett romantikust lát benne. Fejtő erről másként gondolkodik, Adyt nagyon is modernnek tartja, ami színigaz. A könyv alapeszméjéről a szerző így vall az 1989-es kiadás előszavában: „Könyvemnek, azt hiszem, legaktuálisabb mondanivalója, hogy hátat fordítva a Lukács-féle »sacrificium intellectus«-nak és a »credo, quia absurdum«-nak, szakítottam a világképpel, amely zsarnoki gondolkodásmódot, tőlem idegen esztétikát és puritánságot akart rám erőszakolni. Visszatértem ahhoz, amit *renegáltam*: a szabad szellemhez.”⁴⁰ Ez a szándék mélyen összefügg Fejtő identitásának kettősségével. „A polgárok közt forradalmár vagyok s a forradalmárok között a polgárság hagyományait védelmezem” – írja, Máraira emlékeztető módon.⁴¹

A *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért* véleményem szerint Fejtő legaktuálisabb könyve. Ez is a múltról szól, de a jelennek címzett intelmekkel. Az író szerint a Monarchia földrajzi, gazdasági egység, és liberális alkotmánnyal összefogott, további modernizálásra alkalmas,

⁴⁰ Fejtő Ferenc: *Érzelmes utazás*. Bp., Magvető Könyvkiadó, 1989. 11–12.

⁴¹ Uo. 219.

életerős politikai alakulat volt, az európai súlygyen legfőbb biztosítéka. Magasrendű kultúra termőtalaja, elegendő Adyra, Kafkára, Musilra, Stefan Zweigra, Hofmannsthalra utalunk, csak az irodalomnál maradvá. Szétrombolása végzetes hiba volt, amely Clemenceau és köre, a francia liberalizmus bűne. És a vele szövetség, a humanista frázisokat machiavellista könyörtelenséggel, koholt tényekkel és rágalmakkal társító agyafúrt cselszövők, Beneš és Masaryk mértéket nem ismerő zsákmányszomjának rovasára írható. Kénytelenek vagyok felismerni és feltárni – így Fejtő – „a nyugati államférfiakat mozgató republikánus, jakobinus, antiklerikális ideológia felelősségét”. Majd hozzátézi: „Masaryk és Beneš, könnyen meggyőzték őket, hogyha szétrombolják a Vatikán és monarchizmus támpilléreit, az Osztrák–Magyar Monarchiát, hozzájárulnak ama szent misszió teljesítéséhez, amelyet a Gondviselés bízott a forradalom népére, és előkészítik a ragyogó jövőt.”⁴² E „ragyogó jövő” a régió balkanizálódását jelentette, és olyan vákuumot hozott létre Európa közepén, amelyet a maga politikai hasznára később kiaknázott a német, majd az orosz imperializmus. Tegyük hozzá a Magyarországgal kapcsolatos tényeket: az ország szétdarabolását, a magyar nemzet harmadának idegen megszállók alá vetését, az ezer évig Magyarországgal szoros kulturális és politikai egységet alkotó Erdély Romániához csatolását egy kétes legitimitású „nemzetgyűlés” határozata alapján, színmagyar, vagy túlnyomó magyar többségű városok elvételét, kiszolgáltatását. Fejtő könyve fájdalmas olvasmány nekünk, magyaroknak. Vajon akik franciául olvassák, elgondolkoznak-e?

3. Egy erdélyi polgár Pécsen (Kováts József)

Rohonyi Zoltán emlékének ajánlom

Kováts József⁴³ Kolozsvárról érkezett Pécsre, mint egy évvel később iskolatársa és barátja, Grandpierre. Ez utóbbi franciaországi és belgiumi kitérővel. Egyikük sem érezte jól magát a Mecsek-alji városban. Ezen nem lehet csodálkoznunk: a Dunántúlon, történelmi okokból kifolyólag, nem alakult ki olyan szintű polgári műveltség, életforma, mint a Felvidéken

⁴² Fejtő Ferenc: *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása*. Bp., Minerva–Atlantisz, 1990. 323.

⁴³ Kováts József 1906. május 16-án született Kolozsváron. Apja a javítóintézet igazgatója, akit egy feljelentés következtében nyugdíjaztak. 1916-tól a kolozsvári piarista főgimnázium diákja. Iskolatársai között találjuk Grandpierre Emilt és Buday Györgyöt. *Somvirág* címmel az *Ifjú Erdély* irodalmi rovatát szerkeszti. Ady és Áprily lírája, Szabó Dezső prózája hat rá. 1921-ben megbetegszik, szervi szívbajt diagnosztizálnak nála. Ez a betegség haláláig elkíséri. A gimnáziumot magántanulónként fejezi be. 1925-től a pécsi Erzsébet Tudományegyetem bölcsész hallgatója. 1926-ban a pécsi *Muskátli* című lapban publikál. 1927-ben társaival megalakítja a Batsányi János Társaságot. Közben a belgyógyászati klinikán kezelik, gyakran betegágyhoz van kötve. A harmadik egyetemi év utáni nyarat Talpassy Tibor falujában, Döbröközön tölti, ismerkedik a falu életével, előadásokat tart, diákokat korrepetál. Tanulmányainak utolsó szakaszában Kéthelyen nevelői állást vállal, innen Pécsre járva leteszi utolsó vizsgáit. Írja doktori értekezését Török Gyuláról, amely 1930-ban Kolozsváron megjelenik, és ismertté teszi nevét. *Glória és kilenc álom, kilenc valóság* című regényein dolgozik. Ez utóbbival sikertelenül pályázik a Pantheon Kiadó regénypályázatán. 1931-ben Pécsen megvédi disszertációját, és bölcsészdoktori címet szerez. 1932-ben professzora, Koltay-Kastner Jenő javaslatára és segítségével olaszországi tanulmányúton vesz részt, a római Collegium Hungaricumban folytat tanulmányokat. Hazatérve erdélyi lapoknál publikál, az *Erdélyi Helikon* és a *Korunk* közli írásait. Az *Erdélyi Fiatalok* munkatársa. Közben egyre többet betegeskedik. Az utolsó hónapokat Nagybányán tölti. Állapota egyre súlyosbodik, s 1937. december 23-án meghal. Nem érthette meg főművének, az *Embernek útra kelnek* című regényének megjelenését.

A Muskátli című lap címlapja

vagy Erdélyben. „Poros, álmos, kedélytelen fészekbe pottyant” – jellemzi Kováts helyzetét Talpassy Tibor.⁴⁴ E „hullamerevségű város” – Grandpierre minősítette így az akkori Pécs – igen kevés szellemi élményt kínált számukra. „A mozin, az uszodán s a száználmas színvonalú színházon kívül csak a kocsmák kínálkoztak szórakozóhelyül.”⁴⁵ Ez a szituáció Grandpierre satirikus vénáját erősítette, Kovátsban viszont a cselekvési kedvet

⁴⁴ Talpassy Tibor: Kimért pályán. Emlékezés Kováts Józsefere. *Jelenkor*, 1964/12. 1140–1146., 1440.

⁴⁵ Kolozsvári Grandpierre Emil: Egy „pécsi” találkozó prologusa. *Jelenkor*, 1978/10. 873–878., 876.

ébresztette fel. Ez a magas termetű, sovány, gyenge testalkatú fiatalember, akit a római Collegium Hungaricumban *lo scheletro che cammina*, azaz sétáló csontváz néven emlegettek, azt az ambiciózus célt tűzte ki maga elé, hogy Pécsből dunántúli Nagyváradot csináljon. Ezért szervezte meg a Batsányi János Társaságot. Azt akarta, hogy a pécsi egyetemisták ne „sivatagi bolyongók” legyenek, hanem egy igényes szellemi fórum, afféle „bölcsestszaalon” együttműködő, egymást ösztönző tagjai. Társai körében vitathatatlan tekintélyre tett szert. Tisztelték vitakultúráját, műveltségét és inspiráló szellemiségét. Pedig nem volt könnyű természete, de elnézték neki kötözködő modorát, türelmetlenségét, szókimondó kritikáit is elfogadták. Sietett, néha kapkodott, mert tudta, hogy kevés ideje van. Pécsre már súlyos szívbetegeggel érkezett, gyakran huzamos fekvésre kényszerült, hosszabb ideig kezelték a belgyógyászati klinikán. A társaság alapos megszervezéséhez nem volt elegendő ereje. „Buday György, aki mai nyelven szólva, egyszer »taspasztalatszerére« ellátogatott Szegedről, elhűlve állapította meg, mennyire szervezetlen az egyébként kvalitásos közösség.”⁴⁶ Kováts egyébként 1927-ben három társával, Kardos Tiborral, Dénes Tiborral⁴⁷ és Márton Imrével alapította meg a társaságot,⁴⁸ amelyhez többen csatlakoztak, a már említettek kivül Patkós György (aki az egyetemi zászlóalj révén lett huszár egyenruhában magyar-francia szakos hallgatója a karnak), Kósa Lajos, Mezey Elemér és Talpassy Tibor.⁴⁹

Némileg másként emlékezik vissza a társaság tevékenységére Kardos Tibor,⁵⁰ aki magát is alapító tagnak tekinti (Kováts és Dénes Tibor mellett), s hangsúlyozza, hogy a szervező munka során a belügyminisztérium, amelyhez engedélyeztetés érdekében fordultak, egyetemi hatáskörbe utalta tevékenységüket. Az akkori rektor, Halasy-Nagy József ezt jóindulattal tudomásul vette. A megnyitó ülésen az elnökké választott Kováts József ismertette programjukat. Vagyonuk nem volt, nem kaptak, és nem is kértek támogatást, ily módon a felolvasó ülések és a viták jelentették számukra a munka legfontosabb terepét. Kardos szerint a hallgatók részéről komoly érdeklődéssel találtak. Nemezszer zsúfolt terem hallgatta őket. Kardos és Kováts a társaság képviselőjében részt vett az országos Ady-ünnepségen, és ott voltak a Móricz Zsigmondot huszonöt éves írói jubileumán köszöntő rendezvényen. Kardos szerint a társaság (és nem kör, mint ahogyan néhányszor emlegetik, talán a későbbi, hasonló nevű irodalmi fórumtól való megkülönböztetés céljából) addig létezett, amíg tagjainak életútja az egyetem befejezése során, illetve az után nem ágazott el. (Szerinte tehát nem betiltás vetett véget a dolognak, mint László Lajos állítja, fontos adatokat is tartalmazó írásában.⁵¹) Ő is úgy véli, hogy a „Társaság elvégezte történeti funkcióját az adott helyen és az adott időben”, sőt baráti és szakmai közösségük emléke később is motiváló tényező maradt számukra.

⁴⁶ Talpassy 1964. 1142.

⁴⁷ Dénes Tibor (1907–1983) irodalom- és színháztörténész, 1932-ben a pécsi egyetemen bölcsészdoktori címet szerzett. Budapesten, Berlinben és Párizsban folytatott még tanulmányokat. A *Napkelet*, a *Vigilia* és a *Katolikus Szemle* munkatársa. A Színház- és Filmművészeti Főiskola tanára, 1951-ben koholt vádak alapján elítélték. Később a békéscsabai és a kaposvári színházban rendezett. 1956-ban Svájcba távozott, a genfi múzeum munkatársa lett. Fontosabb munkái: *A költői lélektan kísérlete*, Pécs, 1929. *Péteryf Jenő*, Pécs, 1930. *A Thália története*. (Katona Ferencsel) Bp., 1954. *Budapest nincs többé Budapesten*, regény, München, 1981.

⁴⁸ Kicsi 1969. 42–49.

⁴⁹ Talpassy Tibor (1904–1988) érettségi után két évig jogot hallgatott Pécsen, majd tisztviselő és újságíró lett, Bajcsy-Zsilinszky Endre munkatársa. 1949 után alkalmi munkákból élt, 1952-től vállalati termelési vezető. 1962-ben nyugdíjba vonult. Főbb művei: *A holtak visszajárna*, 1971., *A magyar színháztörténet*, 1983.

⁵⁰ Kardos Tibor: Emlékezés a Batsányi János Körre. *Jelenkor*, 1963/12. 1177–1180.

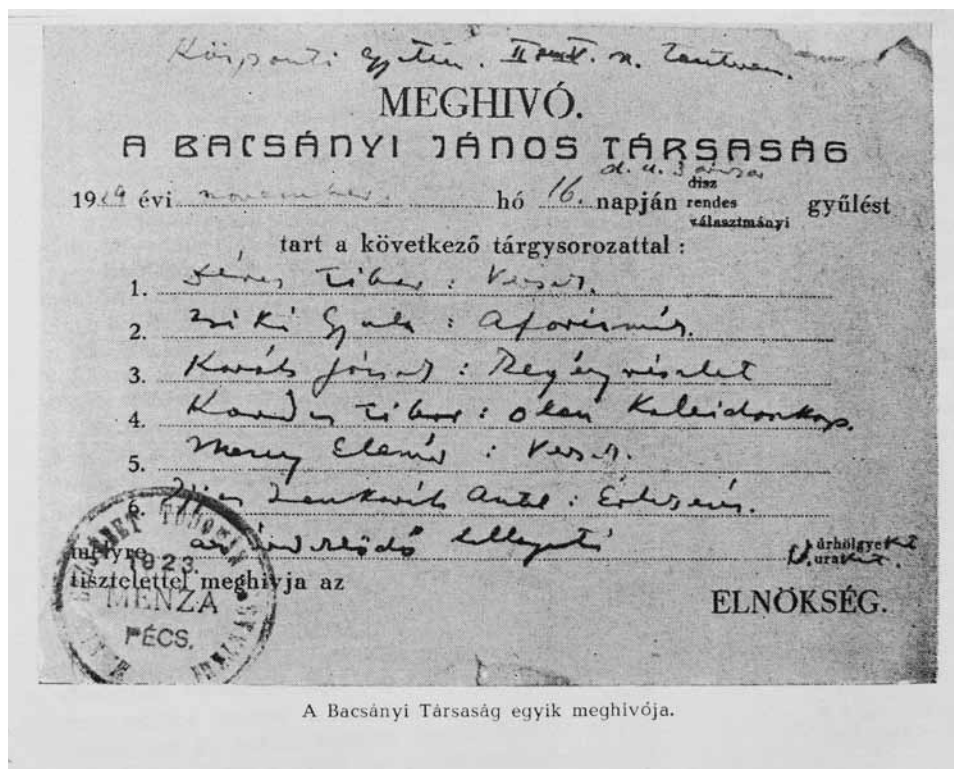
⁵¹ László Lajos: „Magát megemészttve másokért világol”. *Jelenkor*, 1963/7. 633–636.

Kováts József arcképe egyetemi hallgató korában

A hiányos szervezői munka ellenére a társaság, mint ezt a visszaemlékezők, kivált Kováts és Kardos nyomatékosan kifejezésre juttatta, valóban szellemi fórummá vált. Igényes tevékenységéről tanúskodnak a rendezvényeikről, felolvasó üléseikről fennmaradt dokumentumok. Ezt példázza a Kováts József hagyatékában talált meghívó, amely az 1929. március 16-án tartott gyűlésük programját ismerteti:

1. Dénes Tibor: Versek.
2. Zsikó Gyula: Aforizmák.
3. Kováts József: Regényrészlet.
4. Kardos Tibor: Olasz kaleidoszkóp.
5. Mezey Elemér: Versek.
6. Ijjas Jankovich Antal: Értekezés.

A Bacsányi Társaság egyik meghívója.

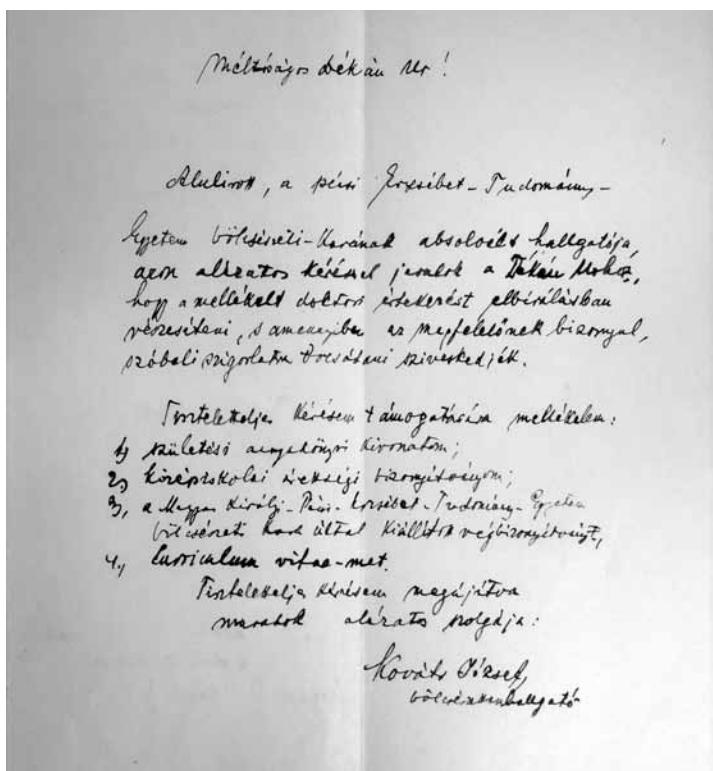
Meghívó a társaság felolvasó ülésére (PTE Egyetemi Levéltár)

A program nemcsak kifejezetten gazdag, hanem igen változatos is, és az akkor két éve működő társaság folyamatos tevékenységére következtethetünk általa.⁵² A tagságot intenzív szellemi érdeklődés és a viszonyokkal való elégedetlenség közös szellemisége kapcsolta össze. Mint látható, a társaság ügyét különböző szerzőktől származó mozaikokból kellett összeraknom, s ez a talán nem túlságosan megterhelő munka vár olvasóimra is.

Kováts József úgy halt meg harmincegy éves korában, reménytelenül, fáradtan és megtörtén, hogy nem érthette meg fő művének, az *Emberek útra kelnek* című regényének a megjelenését. Kéziratait sem tudta már elrendezni. Nővére, aki hitt a tehetségében, megőrizte hagyatékát. Ezt felhasználva készült el Erdélyben Kicsi Antal monográfiája, amely, szemléletének a hatvanas évekre jellemző korlátai mellett alapvetően fontos Kovács utóéletét tekintve. Kicsi munkája mellett a Sóni Pál által szerkesztett *Útlevel* című könyv jelentőségét kell kiemelni, amely, még a monográfia megjelenése előtt, Kovács válogatott novelláit publikálta a szerző életrajzával.⁵³ Mert a hazai magyar irodalomtörténet megfedkezni látszik róla. A „Spenót” hatodik kötete az *Erdélyi Fialatok* kapcsán egy felsorolásban említi a nevét, de ettől eltekintve a kézikönyvek nem tudnak róla. Egyetemi városában, Pécsen is megfedkeztek róla. Nem szerepel a *Pécs Lexikonban*, Várkonyi Nándor

⁵² Kicsi 1969. 64–65.

⁵³ Kovács József: *Útlevel. Novellák*. Szerkesztette és életrajzi bevezetéssel ellátta Sóni Pál. Bukarest, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, 1957.

Kováts József kérelme doktori szigorlata ügyében

sem említi *Az újabb magyar irodalom* című könyvében (a *Pergő években* viszont találunk róla egy magvas bekezdést, amit majd idézni is fogok), és nem fért bele Tüskés Tibornak abba a negyvenhatos listájába, amely a városhoz valamilyen szállal köthető huszadik századi írókat foglalja magában. Ebben a helyzetben tanulmányom, szándékom szerint, Kováts József emlékét idézi, szerény emléket állítván neki, a méltatlanul elfeledettnek. Pécssett azért is tudni kell róla, mivel munkáinak egy részét itt írta. Posztumusz regényének, pécsi emlékeivel, részleteivel a helyi „Pantheon” részévé kell válnia.

A jelek szerint másik két, kéziratban maradt regénye még inkább Pécshez köthető. A *Glória* című művészregény töredékes szövege egyetemi jegyzetei között található. Hőse Gyalui János, akinek útja Kolozsvárról indul, és oda is tér majd vissza. Két nő (két barát-nő) sorsa kapcsolódik hozzá, a szegény sorsú Annáé és Mariané, a polgári kisasszonyé, akik később kiegyensúlyozatlan lelkű asszonnyá válnak, s János számára a boldogság a két, amúgy lélektani szempontból hitelesen összekapcsolódó cselekményszálon egyaránt elérhetetlen, amiért a szereplők leginkább önmagukat hibáztathatják.⁵⁴ Elnagyolt részletei, epikus megoldatlanságai ellenére ez a szöveg a magyar művészregénynek ahhoz a vonulatához köthető, amelyet Ambrus Zoltán, Justh Zsigmond és Bródy Sándor neve fémjelez, és ide tartozik Surányi Miklós Pécssett játszódó regénye, a *Kantate*. A *Kilenc álmom*, *kilenc valóság* is az író egyetemi éve alatt keletkezett (valószínűleg ennek egy részletét

⁵⁴ Kicsi 1969. 42–49.

mutathatta be a Batsányi Társaság említett felolvasóülésén), ám ennek a műnek a rejtélyes sorsú kézirat sajnos nagy valószínűséggel elkallódott. Kováts kudarcot vallott vele a Pantheon Kiadó regény pályázatán, ezt követően a Benedek Marcelltól visszacapott szövegen talán módosított, majd elküldhette Tamási Áronnak, hogy juttassa vissza Benedeknek, ám a kézirat efféle útjának semmi nyoma. Annyit tudunk a regényről, amit Talpassy Tibor megírt, aki elolvasta a szerzőtől kapott kéziratot. Őt idézem. „Egészében véve kicsit hevenyészett, erősen letisztulatlan írás volt regénye, lélegzetállítóan gyönyörű első fejezettel. Ez a közel 50 oldalnyi, az egészből kiemelkedő, magában is megálló bevezető fejezet annyira elragadott, hogy gondolataimat mindjárt papírra vettem. Azt mertem tanácsolni levelemben Kovátsnak, hogy az első fejezetet használja fel novellaként, a többit pedig dobja kosárba. Rettenetesen megneheztelt ezért és vakmerőségemet igazán sohasem bocsátotta meg.”⁵⁵ Ami azt illeti, ez a tanács eléggé tapintatlan volt, mert Kováts regényt írt, nem pedig novellát. Úgy hangzott, mint amikor egy nőnek megdicsérik a szemét. Csak a szemét. Én pedig azért haragszom, mert Talpassy a korlátozott érvényű lelkendezés és a papírkosár kilátásba helyezése között az égvilágon semmit nem mond a regény témájáról, szereplőiről, csupán annyit árul el, hogy, a Huxley-beütések mellett, szinte az író szándéka az elképesztés volt. Amivel nem sokra megyünk.

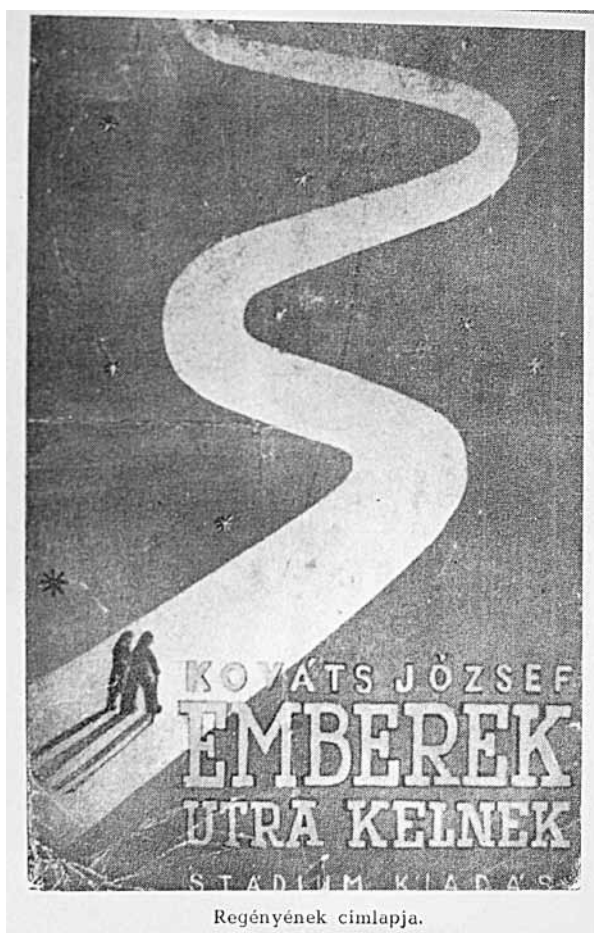
Pécshez köthető *Az őszinteség dicsérete* című novella, amely Kovátsnak a groteszk iránti érzékéről tanúskodik. Ennek főszereplője úgy viselkedik, mintha beleült volna Karinthy bűvös székébe: mindenkinek kendőzetlenül megmondja az igazságot, beleértve családtagjait és hivatali főnökét, akit például sikkasztónak nevez. Amikor megtakarított pénzét szétosztja a zsákmányért tülekedő járókelők között, bolondokházába szállítják. *Rét utca 17.* című elbeszélésében kimondja, hogy az egészséges emberek csak addig éreznek részvétet beteg embertársaik iránt, amíg ez nem követel tőlük áldozatot, lemondást. Az együttérzésnek határai vannak: gyűlnek azok a tapasztalatok, amelyek a harmadik (és utolsó) regény életanyagát fogják képezni, és megfogalmazódnak azok a szövegrészletek, amelyek majd beépülnek a posztumusz regénybe. *Sapákné kancsója* című novellájának hőse egy egyetemi diákbuli résztvevőinek odaadja féltve őrzött kincsét, liliumvirágos kancsóját, ám amikor azt visszakéri, nemcsak a kancsó törik el, becsületén is csorba esik, mert öltözéke és a fura helyzet miatt rosszféle nőszemélynek vélik. A szerző érdekes információkat közöl a pécsi diákvilágról, de a groteszk tónusokkal festett kisember-téma általános érvényűvé tágítja, és a hazai novellisztika Peteleitől Kosztolányiig ívelő vonulatához kapcsolja az írást. Úgy tudom, hogy Szent Erzsébetről írt misztériumjátékát felolvasta a Batsányi Társaság rendezvényén. Megemlítem még, hogy a jelek szerint Kováts döbröközi időzéséhez köthető *Árkosi árvaságra jut* című elbeszélése, amelynek hőse egy falusi tanító, tapasztalatlan kisember, aki gyanútlanul feleségül vesz egy hamarjában férjhez menni kényszerülő módos lányt, aki, persze, megcsalja, s amikor férje rádöbben a valóságra, egész világa összeomlik.

Nem célozom Kováts novelláinak áttekintő bemutatása. Monográfusa szerint életrajzi fogantatású írásai mellett szatirikus vénája is megmutatkozik, ez utóbbi főként a „Lapát”-novellákban, ahogyan hősről ezeket az írásokat csokorba foglalhatjuk. Színdarabjairól sem szólok, ezeket a kiadatlan, inkább kísérleteknek, semmint kész, befejezett műveknek tekinthető, soha meg nem jelent munkákat, mint amilyen a *Kör és ellipszis* és a *Semmibe ívelő hidak* egy későbbi drámatörténeti vizsgálat veheti górcső alá, vagy esetleg egy amatőr társulat, egyetemi színpad kísérletezhet velük. Én most a főműre, a posztumusz regényre összpontosítom figyelmemet.

A jó barát, Grandpierre levelének idézésével kezdem, amelyet 1934. január 30-án írt Kovátsnak, válaszul a szerzőnek súlyosbodó betegségével összefüggő aggodalmaira. „Érdekes volt, amit írtál a regényeddel kapcsolatban. Hogy bizonyos szimptómák leírá-

⁵⁵ Talpassy 1964. 1145.

Az *Emberék útra kelnek* külső címlapja

sánál félelem vesz rajtad erőt. Látod, ez is hátránya annak a túlságos együttélésnek a hőssel, amit több ízben ajánlottál nekem. Nem szabad így tekinteni a dolgot. Annak árán, hogy belemélyedsz, s leírod ezeket a dolgokat, esetleg egy év háborítatlan életet vásárolsz magadnak. [...] A te sokirányú tapasztalataiddal, átérző képességeddel, gondolkodásmóddal és megfigyelésseddel betegségedből egészen egyedülálló irodalmi munkát kovácsolhatsz. Valami páratlanul érdekeset. Kezeld felülről a dolgot, engedd, hogy a művész elnyomja benned az embert. [...] Nem szabad engedned, hogy az a sok minden, ami eddig nem tudott formára találni benned, elpusztuljon, ígéret maradjon.”⁵⁶ Kováts megfogadta ezt a kendőzetlen őszinteséggel megfogalmazott tanácsot. Nem volt könnyű helyzetben. Se emberi, se művészi értelemben.

Az *Emberék útra kelnek* életrajzi szinten az író betegségének, kórházi tapasztalatainak élményanyagából táplálkozik, ennyiben önéletrajzi mű. Műfaji szempontból viszont a

⁵⁶ Kicsi 1969. 171–172.

szerző korábbi novelláinak tematikájában és kettős szólamában, vallomásos és szatirikus hangvételében gyökerezik. A művész, ha nem is nyomta, mert nem nyomhatta el az embert, de átírta, formává emelte, esztétikumká alakította a szenvedést. Regényről beszélünk tehát, formáról, fikcióról. Bár minden lapról egy szenvedő ember tekintete vetül ránk.

Néhány korábbi novellája, így az, amelynek címe azonos a regényével, valamint a *Két fekete bivaly* és a *Rét utca 17.* rokon a posztumusz mű ihletkörével. Az *Emberek útra kelnek* meg is őrizte az epizodikus felépítést, egy novellaciklus jelenlétét érzékeljük a szövegben, a narráció mélyszerkezetében, ezt azonban felülírja, ötvözetté formálja a kompozíció alapelve: az elbeszélő folyamatos jelenléte, az elbeszélés egységesítő hangneme. Ezért mondom, hogy Kováts József műve regény: a klasszikus modernség ironikusan fellazító, mégis egységbe szervező poétikájának megvalósítója.

A narrációnak két rétege van. Az egyik, amelyet primer szintnek nevezhetünk, egy kórterem életét mutatja be, nagyjából egy esztendő történéseit felidézve. Egy zárt közösség, a betegség foglyainak világát ábrázolja, ezért is volt, aki Kuncz Aladár művére gondolva ezt a könyvet „Fehér kolostornak” nevezte. Az elbeszélő élete, aki ezen a szinten azonosnak tekinthető a főhőssel, a kórtermi események jelen idejébe integrálódik. Megismerjük betegtársait, akiknek jellemére az egyéni bélyeget sorsukon és társadalmi helyzetükön kívül az a viszony üti, amellyel az adott situációhoz és a halál lehetőségéhez – kétségbeesve, rettegve, beletörődve – viszonyulnak. Ez voltaképpen a hagyományos realista regény tipizáló módszere. A regénybeli kórterem olyan, mint, teszem azt, a Vauquer panzió Balzac *Goriot apó*jában. A szerző azonban képes megemelni ezt a realista képet, mögöttes tartalmakkal, szimbolikus utalásokkal felruházni a realista tablót. „Ha a túlvilág birodalmához hasonlítanám a kórtermet, az erkélytől a bejáróig terjedő rész lenne a purgatórium, a bejáratától a társalgóig egy kis átmenettel a pokol” – jegyzi meg az elbeszélő.⁵⁷ Ezt a jelképes távlatot erősíti a kórterem hangulatának felidézése. „Mintha köd csavarta volna meg a torkunkat és a mellünkre kövek neheztedek volna, reszketünk a csillagtalán éj nehéz felhőburája alatt. Az utcáról felhangzó villamosok csengetése, mint távoli hisztériás kacagás, ért el hozzánk és összerezettünk. Akkor cigarettára gyújtottam én is. Mindenki cigarettázott. [...] S a szél megcsavarta a füstöt, az ég felé emelte és elnyelte, mint a páni félelemben szorongó emberek áldozatát.”⁵⁸

A betegtársak közül először az antiszemita Tollas Sándor figuráját emelem ki, akit csak a saját betegsége foglalkoztat (egyébként csupán náthás), és feldúltan követeli az orvosi segítséget. Mellette az alázatos Lövinger bádgossegéd alakját említem, aki éhező családjá számára csomagolja össze azt, amit étvágytalansága miatt ő nem eszik meg. Segítőkész ember, aki némi ellenszolgáltatás fejében apróbb szolgáltatásokat tesz az elbeszélőnek, aki emiatt lelkifurdalást érez: én is zsarnokoskodom felette, gondolja önkritikusan. Az orvosok is különböző jellemek. Boronkay doktor a hajléktalanokra is kiterjeszti orvosi gondoskodását. „Beállott a tél és az osztályorvosok megdöbbenve olvastak a betegfelvételi lapokon ilyen diagnózist: »éhség«, vagy: »kóros lehülés«. Félig megfagyott, agyonkínzott, alig mozgó szőrnyek lepték el az üres ágyakat, és mint a közkórházak téli ágyain, újra emberré virultak egy időre klinikánkon”,⁵⁹ állapítja meg az elbeszélő, hozzátéve, hogy mindez Koczka doktor ellenállásába ütközött, aki szerint a kórház nem válhat éjjeli menedékhelyé. A kórteremben tapasztaltak arra is rádöbbennek az elbeszélőt, hogy „a szegénység mögött nagyobb nyomorúságok is vannak. A világ proletárai nem a szegények, hanem a betegek. Mert a betegeket nemcsak a test kínozza, a lélek is. Tehetetlenek és árvák. A diadalmas és cselekvő férfi fegyverei itt: a könyörgés és a zsörtölődés.”⁶⁰ Az eddigi képhez hozzáteszem,

⁵⁷ Kováts József: *Emberek útra kelnek*. Bp., Stádium Kiadó, [1938], 30.

⁵⁸ Uo. 223.

⁵⁹ Uo. 129–130.

⁶⁰ Uo. 174.

hogy természetesen a látogatók is sokszínű tablót alkotnak, annál is inkább, mert, mint az elbeszélő megállapítja, beteget látogatni valójában nehezebb, mint betegnek lenni. E téren néhány szatirikus mozzanat is beépül a regény szerkezetébe. A tiszta életről papoló Máriaórl kiderül, hogy nagyon is viharos korábbi élete csúnya betegséghez vezetett, s ezért kényszerül újabban önmegtartóztatásra. Ezek a figurák a szenvedés rajzának ellenpontjai.

Az elbeszélés másik, az előzőhöz képest, a szölamok logikáját, de nem értékrendjét tekintve, szekunder rétege múltidézés, emlékképek, korábbi események beépítése a regénybe. Ilyen a pécsi élmények felidézése.⁶¹ Ebben a szövegrétegben feltárul hősiünk múltja, Ágnes iránti szerelmének története. Ez a hagyományaira sokat adó családból származó polgárlány Kováts kétlelkű nőalakjainak egyike, olyan, mint Marian a *Glóriában*. Szereti a hőst, tiszteli műveltségét, írói tehetségét is felismeri, de ennek szegénysége és betegsége e szerelem gátló tényezője. Az Ölyvössy család tradícióit követve Ágnes látszólag jó partit csinál, férjhez megy a hős vetélytársához, egy léha, gátlástalan banktisztviselőhöz, de azzal boldogtalan, s visszavágyik elhagyott kedveséhez. El is válik férjétől, miután azt is megtudja, hogy ez rágalmaival távolította el hősiünket a család köréből. Ebben a vetélytárs segítségére volt Oszkár bácsi, az író szatirikusan lefestett figuráinak kitűnő példája, aki rágalmaikat szemforgató módon segítő szándék álcájába rejti. Ágnes meghasonlott lelkével szüntelen viaskodik az érzelmeit követő szerelmes asszony és a polgári úrinő kettős szerepében. A szkeptikus, kiábrándult elbeszélő a jelenből visszatekintve ironikusan, kívülről és távolról szemléli múltbeli énjét, akire a részvét nosztalgikus fényei is rávetülnek.

A regény szimbolikáját a remény és a belenyugvás ellentétes érzelmi hullámai formálják. A jelképvilág egyik pólusán egy jótékony növény, a gyűszűvirág tűnik fel, amely a szövegben stílszerűen a gyógyszerkészítésben használt latin nevének szerepel: *digitális*. „Néhány lépés és a virágok királya jön, a digitális. A rózsaszín gyűszűvirágok szelíden harangoznak a szélben, mint a megváltásra rezdülő harangok. A levelek előkelőek, elegánsak. A növény testtartása királyi. Nem is eső duzzasztja ezt a virágot, hanem a mi könnyünk. A digitális bölcs növény. Századok óta az egyedüli csodaszer. Nem indul kalandra, ha belekerül a véredbe. Biztos útja van és győznie kell. Mégis nem akadt költő, aki megénekelte volna. A rózsával törődünk és az akácokkal, pedig csak egy virágnak van köze a szívhez, s ez a digitális.”⁶²

A gyógyulás, a bizalom jelképének ellentétes képze az *utazás*. Ez a szó, igen tudatosan, a regény címében is szerepel. Ebben a könyvben mindenki úton van. „Így készülődtem a másvilágra” – mutat rá saját történetére az elbeszélő. A távozás kapuja pedig a halál, amit az a fehér paraván rejt el, amit a kiszenvedették ágya elé húznak. A képzetkör centrumában egy zenemű áll, Csajkovszkij *V. Szimfóniája*, az úton levés, a távozás zenéje. „Szinte félek végighallgatni. Félek, hogy a szimfónia vége nekem is a halált fogja jelenteni. A második tétel erőltetett higgadsággal kezdődik, a kürtök győzedelmes harsogása avatkozik bele a férfias elhatározásba. De gyászzené lesz belőle. Istenem, semmi se sikerül nekem! A szomorúságba bele kell fulladni, nincs kiút. Hisz minden tétel erőlködés és visszaesés egyszerre. És ott győzedelmeskedik leginkább, ahol keresetlen őszinteséggel vallja be a szerző, hogy esendő és kész a szenvedésre, és hogy hiába minden csiszolt és előkelő pauza, a bűgások és harsogások, meghalunk, meghalunk.”⁶³ Ehhez a sötétlően szomorú tónushoz következetesen járul hozzá az igeidők finom ironiája. A jelen idejű, egyes szám első személyű elbeszéléssel mindvégig párhuzamot alkot az emlékidézés múlt idejű szölam. Egy kolozsvári cselekménymozaik során viszont a beszéd harmadik személyűre vált, ami a távolságot jelzi, a remény feltételes módú képzetsora pedig mindig jövő idejű és irreális.

Közeledünk a regény poétikájának titkához, ahová az egyik betét-elbeszélés vezet el

⁶¹ Uo. 115. skk.

⁶² Uo. 182–183.

⁶³ Uo. 180.

bennünket, az elbeszélésbe beépített történetek között a legszebb. Kettős idézet, intertextus, miközben a mögöttes történetek nélkül is teljes értékű poézis. A beteg festőművész, Almai és szeretője, Tarnai Magda színésznő végzetes szerelme Francesca és Paolo legendás históriáját idézi D'Annunzio színdarabjának eljátszásával, ami mögött felsejlik a mese ősforrása, a *Pokol* ötödik énekéből. Az örök visszatérés költőisége akkor válik teljesé, amikor a festő halálakor az őt látogató gyönyörű színésznő a kórházban, szeretője holtteste mellett öngyilkos lesz. Fontos hangsúlyozni, hogy e történet hősei művészek, mint ahogyan az elbeszélő-hős is az, s ez a motívum a művészregény műfajához közelíti Kováts művét. Almai és Magda története hősünk számára ugyanakkor példázat. A szenvedés esztétikumává emelésének tragikus példája. Ennek a művészi megoldásnak a lehetőségére figyelmezteti hősünket egyik barátja (mi már tudjuk, hogy Grandpierre áll a figura mögött), aki a szokásos vigasztalás helyett írói tanácsot ad. „Régebben beszéltél arról – mondja barátjának –, hogy megírod a szenvedés esztétikáját. Ha van még kedved hozzá, én behozok neked minden szükséges segédkönyvet.” És a szerző képes volt művészként viszonyulni sorsához. Megírta betegsége, haldoklása történetét. Ez az *Emberek útra kelnek* című regény. Profán passió.

Ám az Almai–Magda történet emelkedettségét, valamint az elbeszélő öntudatra ébredésének magasztos pillanatait kijózanító ironia ellenpontozza, a regény tragikus szólamának fanyar kiegyensúlyozójaként. És ez az elbeszélő utolsó szava. Amikor gyógyultnak nyilvánítják és elbúcsúznak tőle, s ő eltávozik a klinikáról, ahol, mint rádöbben, egy évet töltött a kórház időn kívüli világában, még megáll és visszapillant az épületre. Ágnes jött érte, aki sürgetné, de ő úgy érzi, láthatatlan kötelekek visszatartják. Sírva fakad. És akkor már Ágnes is sír. És most különös dolog történik: „rendetlen szívölköések kezdtek bombázni agyamat iszonyú sebességgel. Hirtelen elakadt a lélekzetem [sic!], szívem megállt, szemem elhomályosult, szédülés csavarta meg a fejemet és Ágnes felém hajló feje mintha beleveszett volna a semmibe.”⁶⁴ A kör bezárult. A regény egy szívroham leírásával kezdődött, azzal is fejeződik be. Aztán még magához tér, úgy érzi, ha még kicsit él, az ajándék. „Szép kis ajándék” – teszi hozzá.

Az elemzés (vagy inkább ismertetés) végére érve úgy látom, hogy az e tanulmányban szokásosnál többet beszéltem erről a könyvről. Ennek egyszerű, és bizonyára szubjektív oka van: értékes alkotásnak tartom az *Emberek útra kelnek* című regényt, azt sem titkolom, hogy szeretem, ma is olvasható könyvnek vélem, és eleven irodalmi hagyományként óhajtanám az olvasók figyelmébe ajánlani. Pécssett, Erdélyben és máshol.

Kováts József történetéhez tartozik még, hogy néhány nappal halála előtt *Verssorok reszkető kézzel* címmel ezt írta:

Most már biztosan tudom, hogy meghalok...
A sötét napok menetében
az élet tüzeit, mint elalvó tüzet
hordozom...
Múló fejemet hiába simogatod –
mire megérted, mi történik a Szíveddel,
csontvázamról lefejti
penészes, vézna bőrömet az enyészet.⁶⁵

Végtelenül fáradt volt, és végtelenül szomorú. Azt hitte, regényét is magával viszi az enyészetbe. Ez azonban, szerencsénkre, nem így történt.

⁶⁴ Uo. 252.

⁶⁵ Kicsi 1969. 216.

4. A humanizmus vonzásában (Kardos Tibor munkásságának pécsi gyökerei)

Kardos Tibor⁶⁶ tudományos pályája Pécssett indul. Itt megkezdett kutatásai öltöttek testet első dolgozataiban, kivált 1942-ben publikált egyik fontos korai művében, *A magyarság antik hagyományai* című könyvben. De a Pécssett megszületett és körvonalalaiban eltervezett program később is irányelve maradt. Említtet műve akár életprogramnak is tekinthető. Ezért is veszem előre. Az antik hagyományok gazdagságának bemutatása mellett azt hangsúlyozza, hogy a latin nyelv szerkezete és kész formái adtak célt a nemzeti nyelv és irodalom kifejlesztésére. „Aki nem elégszik meg az emberi lélek műveletlen állapotával – hangsúlyozza – és önmagában újból végigküzdi a harcot a nemesült, művelt, magyar emberért, aki tehát a humanizmus alapeszméjét vallja, annak az antik irodalom tanításain kell elkezdenie munkáját.” Az ifjú szerző nem forrásokat kutat, hanem azt vizsgálja, hogy a magyar szellem miként formálja magáévá az antik műveltség inspirációit. Könyvének fő gondolatát így summázza. „Az antik műveltségnek különösen latin részét a magyarság önmagához hasonlónak ismerte föl. Ezért a klasszikus latin világ kibontotta a magyarságban rejlő egyéniséget. Ugyanakkor fölszabadította a romantika korrelatív erőit, de mindjárt mérsékelte is. A magyarság sokszor nem tett egyebet, mint saját fogalmainak latin nevet adott, sokszor azonban antik példára alakított rajtuk. Az antik műveltség segített önszemléletét kialakítani.”⁶⁷

1941-ben jelent meg Kardos *Középkori kultúra, középkori költészet* című könyve, amely életművének – a Dante-tanulmányok mellett – legmaradandóbbnak látszó darabja.⁶⁸ A fiatal tudós (harminchárom éves volt a könyv megjelenésekor) eredeti koncepciójú, logikusan felépített, következetesen kibontott fogalmi struktúrájú, ráadásul rendkívül érdekesen, szépirodalmi igénytel megírt, élvezettel olvasható könyvvel gazdagította a magyar irodalom születésének korszakára vonatkozó ismereteinket. A középkori költészet jellemzése során számot vet a pogány korból fennmaradt költői hagyományokkal (ez a rész ma olvasva, amikor többen mellőzik, sőt nem-létezőnek tekintik ezt a tradíciót, különösen figyelemre méltó), majd bemutatja az ünnepek költészetét, rámutatva legrégebb drámai emlékeink, a *Tractus Stellae* és a *Quem quaeritis* címmel hagyományozott liturgikus játékok jelentőségére. Bemutatja a Szent László korában keletkezett s a későbbi krónikák (Anonymus, Kézai

⁶⁶ Kardos Tibor Budapesten született 1908. augusztus 2-án. A bonyhádi gimnáziumban érettségizett, majd 1927-től 1933-ig a pécsi Erzsébet Tudományegyetem bölcsészeti karának magyar–latin–görög szakos hallgatója, közben egy évig, 1928-29-ben a római egyetemen tanult, Rómába később többször is visszatért. 1927-től a Batsányi János Társaság (alapító) tagja. Pécsi lányt, az egyetem hallgatóját veszi feleségül, így pécsi kötődései az egyetem elvégzése után is megmaradnak, itt születnek gyermekei, s 1944-ben is Pécsre menekül a háború viszontagságai elől. 1946-ig itt él (egy ideig a számára kedves Kis-Szókóóban), és bekapcsolódik a város újjászülető szellemi életébe, részt vesz a városból elvitt bölcsészkart pótolni hivatott tanárképző tanfolyam munkájában, amelynek rektora Holub József volt, ám 1946-ban ezt is megszüntették. 1946-ban a római egyetem oktatója és a Római Magyar Intézet igazgatója, utóbbi tisztsége révén számos neves magyar költőt, író-t hívt meg Rómába Janus Pannonius műveinek fordítására. Így erősödik barátságáá Csorba Győzővel való korábbi ismeretsége. 1950-től az ELTE Olasz Tanszékének tanszékvezető professzora. A *Filológiai Közlöny* szerkesztője. 1956-57-ben az MTA Irodalomtudományi Intézetének világirodalmi osztályát vezeti. 1966-ban a Nemzetközi Italianista Szövetség (AISLLI) alelnökévé választják. A római Árkádia akadémia tagja. 1953-ban az MTA levelező, 1973-ban rendes tagja. 1956-ban Kossuth-díjjal tüntetik ki. Megkapja az Olasz Dante Bizottság aranyérmét. 1973. december 19-én az ELTE BTK tanácsülésén rosszul lesz és meghal hatvanöt éves korában.

⁶⁷ Kardos Tibor: *A magyarság antik hagyományai*. Bp., Franklin Társulat, 1942. Parthenon-Tanulmányok 5., 82–83.

⁶⁸ Kardos Tibor: *Középkori kultúra, középkori költészet. A magyar irodalom keletkezése*. Bp., Magyar Történelmi Társulat, [1941].

Másolat.

M. kir. vallás- és közoktatásügyi
minisztérium.

16.371/1936.IV. szám.

Tárgy: Dr. Kardos Tibor egyet. magán-
tanári képesítése tban.

Hivatkozási szám:

Melléklet száma: Csomag.

A m. kir. Erzsébet tudományegyetem bölcsészlet-, nyelv- és történettudományi karának 1935. évi november hó 27-én tartott III. rendkívüli ülésén hozott azt a határozatát, mellyel dr. Kardos Tibor okl. középiskolai tanárt a pécsi m. kir. Erzsébet tudományegyetem bölcsészlet-, nyelv- és történettudományi karán az „Olasz-Magyar humanista kapcsolatok” című tárgykörből egyetemi magántanárrá képesítette, jóváhagyólag tudomásul veszem és nevezettet ebben a minőségében megerősítem.

Erről a tek. Tanácsot, folyó évi január hó 4-én 462.sz. alatt kelt felterjesztésére hivatkozva, a csatolmányok visszazárásával tudomásul és további eljárás végett értesítem.

Budapest, 1936. évi február hó 28. A miniszter helyett:
Dr. Szily Kálmán s.k. államtitkár. A kiadvány hitelűl: Pátkai s.k. irodafőigazgató. P.H. A m. kir. Erzsébet tudományegyetem tek. Tanácsának, Pécs.

A rektori hivatalhoz érkezett 1936. évi. II. hó 5. n.

Hiteles.

Kardos Tibor egyetemi magántanári kinevezésének hivatalos megerősítése
(PTE Egyetemi Levéltár)

Simon, Kálti Márk) szövegébe beépített *Gesta Hungarorum*ot, valamint az Árpád-kori legendáinkat. Eleven stílusban, megjelenítő erővel idézi fel a 11. századi harcokat, Salamon és a hercegek (Géza és László) küzdelmét magában foglaló epikus kompozíciót (101–106.), majd szemléletes képet rajzol a magyar lovagkirályok (III. Béla, II. Endre, Nagy Lajos, Zsigmond) korának irodalmi műveltségéről, kiemelve az egyházi és világi értelmiség, a deákság fontos szerepét. Fejtegetései során eredeti nézőpontot juttat érvényre. Bánk bán történetét például így értelmezi: „jellemezően udvari história. Szereplői az idegen asszony, aki hatalomban éli ki egyéniségét, a nádor, nemrég még a királyné bizalmas híve, a nádor hitvese és a lovag. A háttér a Minne-szolgalat, amely a hajadont szinte éretlennek tartotta a szerelemre és divattá tette, hogy mindenki a más hitvesének szolgáljon, kis vagy nagy ju-

talomért, vagy reménytelenül is.” Innen nézve a lovag erőszakos fellépésével valójában a Minne-szolgálat szabályait szegi meg.⁶⁹ Ezzel függ össze az üldözött magyar királyné (Blanchefleur) legendás históriájának európai vándormotívuma. Magyar nyelvű szöveg- emlékeink bemutatása során a szerző kiemeli kódexeink jelentőségét, különösen Alexandriai Szent Katalin legendájának (*Érsekújvári-kódex*), a *Margit legendának* és legfontosabb középkori drámai szövegünknek, a *Három körösztvény leánynak* (*Sándor-kódex*) irodalmi értékeit, majd rámutat a Karthauzi Névtelen által írt *Érdy-kódex* gazdagságára. Fontos tudnunk, hogy Kardos Tibor, „pécisisége” által inspirálva, mindig figyelemmel kíséri az e várossal kapcsolatos irodalmi vonatkozásokat, így könyvében a középkori egyetem jelentőségét többször is szóba hozza.⁷⁰ Ebben az összefüggésben elemzi a *Pécsi egyetemi beszédek* címen hagyományozott szövegtörzset, amelynek keletkezését az újabb kutatás ugyan, Kardossal ellentétben, nem a pécsi egyetemhez köti, ami azonban nem zárja ki annak lehetőségét, sőt valószínűvé teszi, hogy Pécsen felhasználták az oktatás során.⁷¹

Kevésbé értékesnek, sőt mára meglehetősen elavultnak látszik a korábban Kardos fő művének tekintett (és Kossuth-díjjal jutalmazott) könyv, *A magyar humanizmus kora*.⁷² Az előző kötet szellemtörténeti módszerei után ebben – radikális szemléletváltásként – egy meglehetősen mereven alkalmazott ideológiai metodikát látunk alkalmazni. Bán Imre ennek lényegére tapint Kardos-nekrológiában: „Hazai munkássága a marxizmus eszméitől áthatott új irodalomszemlélet jegyében folyt tovább”.⁷³ A probléma éppen az „áthatottság” túlzó mértékével van. A könyv adatgazdagsága, tényanyagának bősége amúgy tiszteletre méltó, de az ideológiai apparátus szinte teljesen maga alá gyúri az irodalmi szempontokat. Erre is gondolhatott Fejtő Ferenc, amikor egyetemi éveiről szólván Kardosra így emlékezett: „Kevesebb jót tudok mondani arról, aki ajánlóm volt a Batsányi Társaságba, Kardos Tiborról, jöllehet akkoriban ő látszott legtehetségesebbnek bandánkban. Ez a kezdeményező szellem nem tisztelte a tekintélyt, leleplezett mindenfajta misztifikációt; a történelmi témákban, amelyekkel foglalkozott – a középkor és a reneszánsz magyar irodalma – mindig fölfedezett valamilyen új szempontot. Ellentétben velünk, tétova természetű többiekkel, Kardos Tibor pontosan tudta, mit akar: professzori címet, tudósi karriert. Paradox módon ez az eredetileg forradalmi lelkületű ember, cinikus opportunizmusa révén, a marxista *establishment* felső régióiban kötött ki.”⁷⁴ Lehet, hogy Fejtőnek igaza van, s az opportunizmus a magyarázata Kardos pálfordulásának. De nem zárnám ki annak lehetőségét sem, hogy sajnos éppen a „forradalmi lelkület” találhatta meg a kibontakozás lehetőségét a számára kétségkívül új szempontokat kínáló marxizmusban. Ha így van, nem pálfordulás történt, hanem egy megkezdett útnak a – nem is olyan meglepő – folytatására került sor. Tárgyilagosságra törekvésem azonban megköveteli, hogy Fejtő kritikus portrévázlata mellé egy másik egyetemi társ, Takáts Gyula emlékképét is ide helyezzem Kardosról. „A pécsi egyetem bölcsészkarának napfényes, déli folyosóján ismertem meg. Neki már akkor, mint hallgatónak, nyomdában volt *A laikus mozgalom magyar bibliája* című kézírata, és Zrínyivel, az *Adriai tengernek syrenájával* foglalkozott, és Janus Pannonius ter-

⁶⁹ Ezt a szempontot Katona drámájára vetítve azt látjuk, hogy éppen Bánk lenne a Minne-szolgálat képviselője, aki a negyedik felvonásban elmondott monológja szerint a természetüknel fogva gyenge nők védelmezését tekinti a férfi lovagi feladatának, miközben a felesége iránti szerelmével maga is szabálytörő, amit, más módon, kiélez Izidóra fogságba vetésének gesztusával, majd a királyné megölésével.

⁷⁰ Kardos 1941. 123., 161., 187., 211.

⁷¹ A téma összefoglalása: Nagy Imre: *Ötöröny. A pécsi irodalmi műveltség története a kezdetektől a huszadik századig*. Pécs, Kronosz Kiadó, 2013. 25–34.

⁷² Kardos Tibor: *A magyar humanizmus kora*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1955.

⁷³ Bán Imre, *ItK*, 1973., 6. 778–779.

⁷⁴ Fejtő 1990. 83.

veiről beszélt. Arról a mediterrán szellemi világról, melynek fénykoszorúja mindhalálig behatárolta terveit, és beragyogta életét. Az ifjú diák egyéniségében és szavaiban már akkor az a tiszta és makacs láng ragyogott, amely a beért tudós és művész alkotásaiban mindig elragadja olvasóját.”⁷⁵ Ha Takáts szemével pillantunk az életműre, az ideológiai-módszertani kérdések végső soron mellékessé válnak, és fontosabbá válik számunkra az a bizonyos „tiszta és makacs láng”. De előbb essünk túl a nehezen!

A humanizmus-monográfiát három ideológiai szempont uralja: az osztályharc történelmet magyarázni kívánó elve, a népiség kollektív elvének kiemelése, valamint annak feltételezése, hogy az ateizmus a vallásos gondolkodásnál szükségképpen magasabb foka a világszemléletnek. Ezek normatív tézisek. És ez a problémák forrása. Így lesz a humanizmus „az ember új, osztályérdekű fogalmának” képviselője,⁷⁶ s ily módon válik a huszitizmus, és egy feltételezett népies humanizmus magasabb értékűvé, mint a szerző szerint fokozatosan elszigetelődő latin humanizmus. Ezen a gondolati pályán haladva Kardos azt állítja, hogy a Dózsa-féle parasztháborúhoz összefüggő forradalmi nézetrendszer kínált szellemi alapvetést, továbbá kijelenti, hogy kódexirodalmunkban az egyházon belüli osztályharc tükröződik. (Ha ezt Ráskai Lea tudta volna!) A neoplatonizmus a szerző szerint voltaképpen valláspótló eszmekőr az ateizmus felé haladó úton. A szerző feltételez továbbá egy olyan népi közösséget, kollektív elvet, amelynek írói képviselője a legfőbb értékmérő tényező. Az elemzések torzulásai ennek következtében szükségszerűek: Janus Pannonius verseinek vizsgálatakor nem az antik gyökerű szerepek és motívumok kerülnek előtérbe, nem az invenció és az erudíció szerves egysége hangsúlyozódik, hanem ezek helyett a korszak számára idegen, feltételezett élményköltészeti tényezőkre helyeződik a hangsúly. Piso Jakab pedig, szatirikus epigrammáinak ereje és újszerű városi témái ellenére is elmarasztaltatik, mert versei „a magyar néptől való elidegenedés jeleit” hordozzák.⁷⁷

Persze, most kipécéztem a könyv leginkább bírálható elemeit. Mert vannak e munkának az ideológiai ballaszt mellett is igen tanulságos fejezetei. Ilyen a Zsigmond király által az országba hívott olasz humanistáról, Pier Paolo Vergeriőről szóló szakasz (Vitéz János és Janus kapcsán is érdekes ez a portré), de haszonnal lapozható a drámaíró Bartholomeus Pannoniusról szóló fejezet.⁷⁸ És ezúttal is gazdagok a pécsi vonatkozások. Elsősorban a középkori egyetem tevékenységének, majd Szatmári György humanista körének bemutatása bővelkedik a felhalmozott tényanyagban. Időnként, persze, e részekenél is felszisszenünk. Például akkor, amikor e kor egyik tagjának, Hagymássy Bálintnak *A Bor és a Víz vetélkedése* című humanista művét, amely a vágáns típusú vetélkedő műfaját ötvözi az antik declamatio hagyományával, Kardos a feudális társadalmat leleplező antiklerikális szövegnek tekinti, mely a polgári mértéktartás szempontjából ítélkezik a dőzsölő egyházi személyek fölött. Az interpretáció enyhén szólva is felettébb sajátos. De tegyük hozzá, hogy megtalálhatjuk ebben a könyvben Kardos drámatörténeti opusának előreljelését, amikor a szerző a dialogizált passiókat hozza szóba. Egy éles szakmai vita felé haladunk.

Ezt a vitát a *Régi magyar drámai emlékek* című, Kardos Tibor által szerkesztett és sajtó alá rendezett két vastok kötet váltotta ki, amely a kezdetektől a 17. század végéig terjedő időszakból 49 drámai emléket közölt, ezek filológiai jegyzeteivel együtt.⁷⁹ A könyv majd fél évszázaddal Alszeghy Zsolt 1914-ben megjelent, *Magyar drámai emlékek a középkortól*

⁷⁵ Takáts Gyula: Emlékezés Kardos Tiborra. In: T. Gy.: *A harmónia keresése*. Bp., Szépirodalmi, 1979. 236–239., 236.

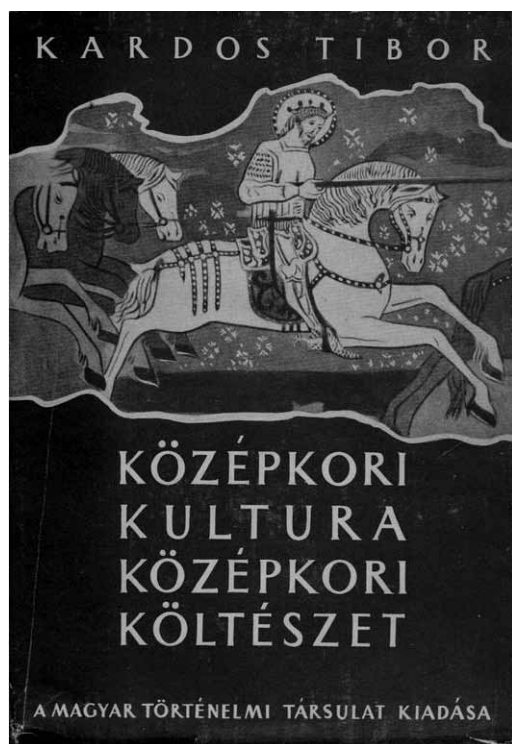
⁷⁶ Kardos 1955. 27.

⁷⁷ Uo. 297.

⁷⁸ Uo. 272–289.

⁷⁹ *Régi magyar drámai emlékek*. I–II. Szerkesztette Kardos Tibor. Sajtó alá rendezte Kardos Tibor és Dömötör Tekla. Bp., Akadémiai Kiadó, 1960. (A második kötet gondozása és a bevezető tanulmány 17. századra vonatkozó része Dömötör Tekla munkája.)

Kardos Tibor: *Középkori kultúra, középkori költészet* című könyvének borítója

Bessenyeiig címmel publikált kiadványa után nemcsak az időközben feltárt művekkel gazdagította ismereteinket, de a műfajról alkotott felfogása alapján – amelyről Kardos könyv terjedelmű bevezetésében adott tájékoztatást – a magyar drámatörténet régi évszázadainak meglepően gazdag képét tárta az olvasók elé, főként azzal, hogy eltüntette a középkorral kapcsolatos műfaji vákuumot. Éppen ez váltott ki a parázs vitát, részben Bán Imre kritikája,⁸⁰ de, főként, Pirnát Antal megsemmisítő erejűnek szánt recenziója által.⁸¹ Sajnos Pirnát, figyelemre méltó szakmai kifogásai után, a mindvégig irodalomtörténeti érvekkel vitatkozó Bántól eltérően, ideológiai síkra terelte a kérdést. Kardos Tiborra az adott korban nem éppen dicséretnek, sőt inszINUÁCIÓNAK számító szellemtörténeti bélyeget sütötte, s ebből vezette le a könyv valós és általa vélt hibáit. Számára Kardos koncepciója elfogadhatatlan, s a két kötet eredményét szakmai légvárnak minősíti. Amire Kardos, kifejtve a dráma történetileg változó fogalmával kapcsolatos nézeteit, a maga marxista mivoltának hangsúlyozásával reagált, főként szovjet szakmai eredményekre hivatkozva.⁸² De most tegyük félre a szembenállásnak ezt a mindkét fél részéről egyaránt kevésbé rokonszenves elemét, s az ideológiai felhangoktól válasszuk el a szakmai problémákat. Nézzük meg, valójában miről is van szó!

⁸⁰ MTA I. Oszt. Közleményei. 1961, XVII. kötet, 361–369.

⁸¹ Irodalomtörténeti Közlemények, 1961. 611–618.

⁸² Kardos Tibor: A dráma történetileg fejlődő műfaj. Észrevételek az Irodalomtörténeti Közlemények 1961. 5. 611–618. lapjaihoz. *Filológiai Közöny*, 1961/3–4. 327–340.

A vita lényege szerint két különböző, egy tágabb és egy szűkebb drámafogalom ütközésén alapul. Kardos a drámát nem választja el a színjátéktól, sőt a két műfaj kölcsönhatását hangsúlyozza, s a párbeszéd formája mellett a színszerű elemek szövegbeli jelenlétét tekintve drámafogalma lényeges elemének. Ily módon a *tisztán* drámai szövegek mellett az előadás során színszerűvé *alakuló*, vagy olyanná alakítható szövegeket is számba veszi. Erre utaló kritikájában Székely György, amikor megállapítja, hogy Kardos „a dráma és drámaiság körét és határait elvi okokból másként húzza meg, mint szokásos, és ezt a véleményt az összehasonlító dráma- és színháztörténet gazdag anyagával támasztja alá.”⁸³ Ennek folyományaként a *dráma* fogalomkörébe hagyományosan beletartozó művek szűkebb köre kiszélesedik a többé-kevésbé *drámai* elemeket tartalmazó, és a küzdelem vagy lelki krízis tartalmait hordozó szövegek tágabb régiója felé. Ezzel szemben Bán Imre is úgy vélekedik, hogy a kötetbe kerülő szövegek közül a legnagyobb meglepetést okozó *Ómagyar Mária-siralom*nak, továbbá az érzelmi átélés lelki élményeit sugárzó devóciós prédikációknak, valamint a megszemélyesítve dicsőítő énekeknek nincs helyük a drámai emlékek sorában. Ezek megszívlelendő felvetések. Pirnát a fent említett szövegek mellett még a liturgikus drámákat is kirekeszti a fogalomkörből, mivel ezek a latin szövegek nem Magyarországon keletkeztek. Ez eléggé problematikus vélemény, mert ezeknek a játékoknak színszerű jelenléte nálunk kétségtelen. Pirnát azt is vitatja, hogy Kardos a dráma megjelenését általában a földművelő termelési fokhoz köti, míg szerinte a dráma kialakulására a városokban került sor. A maga drámáfelfogása szerint igazán is van, csak hogy a dramatikusan színszerű szokások jelenléte a falusi kultúrában, folklórban kétségtelen, és Kardos az ő tágabb, a drámát és a színjátékot el nem választó műfaji koncepciója jegyében szemléli ez utóbbiakat.

A vita tanulságai alapján úgy látom, a *Régi magyar drámai emlékek* szerkesztése és rendezése során célszerűbb megoldás lehetett volna, ha a szűkebb értelemben vett, hagyományos *drámák* publikálása a kötet szerkezetében elkülönítve történt volna a *drámai* szövegektől, persze, az elválasztó határ kijelölése nem könnyű feladat. Az előbbi körbe kerülhetett volna a középkori anyagból a *Csillag-ének (Tractus Stellae)* és a *Vízkereszt-i játék (Quem quaeritis)* és a *Három körösztény leány a Sándor-kódexből*, a 16. és 17. századi anyagból pedig Bornemisza Péter *Elektrája* és Balassi Bálint *Szép magyar komédiája* mellett a hitvitázó drámák, valamint a *Comico-tragoedia*, továbbá a *Constantinus és Victoria*. Ezek olyan drámák, amelyek egy alaphelyzetből kibomló jelenbeli akciókat tartalmaznak párbeszéd formában, a színszerűség jelzéseivel. A drámai szövegek tágabb körébe (tehát a műfaji fogalom valamely elemét vagy elemeit hordozó színjátékos mozzanatokot tartalmazó szövegek sorába lett volna helyezendő – a *planctus*, a *fiktív szónoklat*, a *trufák*, azaz a középkori latin eredetű, tréfás versezetek és a párbeszéd formájú lírai kompozíciók mellőzésével, e téren a kritikusok igazát el kell ismerni – a Kardos Tibor és Dömötör Tekla által publikált többi szöveg. Ez a megoldás kevesebb támadási felületet kínált volna a kritikusoknak. Ebben a szélesebb körben kaphattak volna helyet, többek között, a pro és kontra érveket kiváltó devóciós passiók: Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát ugyanis, mint Bán Imre írta, „tisztában voltak vele, hogy szent játékot írnak, és rendezői utasításokat adtak paptársaiknak az előadás módjára és eszközeire nézve.”⁸⁴

A *Régi magyar drámai emlékek* problematikáját azért foglaltam össze röviden, korántsem meríthetve ki annak minden vonatkozását, mert Kardosnak egész életművét meghatározó munkáját látom benne, amely, több évtizedes kutatómunkáról lévén szó, felfogásával ifjúkori műveivel kapcsolódik. A magyar dráma- és színháztörténeti kutatás megkerülhetetlen műve.

Az *Árgirus-széphistória* című könyve szintén hosszabb kutatás eredményeinek összefoglalása. Ebben Kardos kimutatja, hogy az *Árgirus-történet* a mitikus időkg vezethető

⁸³ Székely György: A drámai művészet köre és határai. *Valóság*, 1961/2. 116–118.

⁸⁴ Bán 1961. 364.

vissza, melyben egy termékenység-varázslat rejlik. Hősének neve az „Ezüstből való” jelentésű görög szó latinositott változata, és a Holdra utal, útjának állomásai pedig (a Kert az Életfával, a Változó Hely és a Fekete Város) egy misztériumot idéznek. A történet rokon Ámor és Psyche históriájával és az olasz Leombruno-mesével. Olasz szövege a 16. században került Magyarországra, ennek alapján a magyar széphistóriát, „a művészi fordítás remekét” Gersei Albert készítette a század nyolcvanas éveiben, aki feltételezhetően Balassi Bálint köréhez tartozott, ez magyarázza Gersei művének szövegpárhuzamait a nagy költő verseivel.⁸⁵ A széphistória harmincnál több kiadása a mű nagy népszerűségére utal. Legfőbb forrásává vált Vörösmarty remekének, a *Csongor és Tündének*, és hatott Petőfi János *vitézére*. A könyv annak ellenére filológiai mestermunka, hogy Kardos nem találta meg a magyar széphistória olasz forrásszövegét, amit pedig célul tűzött ki. Ám az irodalomtörténeti kutatásban a megtett út, a kalandos utazás olykor fontosabb, mint a cél elérése.

Így jutottunk el Kardos kései műveihez. Ezekben is egyesülnek a tudós és az író kvalitásai, mint a korai *Középkori kultúrában*. Ajánlom e könyveket mindenkinek, akik az európai és magyar reneszánsz iránt érdeklődnek. Az *Élő humanizmus* plasztikus portét rajzol, többek között, Váradi Péterről, Fráter Györgyről és Mátyás királyról, remek elemzését adja Petrarca Dionigi di San Sepolcrohoz írt levelének (amelyben a költő beszámol legendás kirándulásáról a „Viharos Hegyen”), valamint Dante elbeszélésének, Francesca és Paolo szerelmi történetének a *Pokol* ötödik énekében. Emlékezzünk arra, hogy Füle Lajos Dante-tanulmányában az első modern nőnek nevezte Francescát, vele egybehangzóan Kardos is kiemeli annak fontosságát, hogy Dante nem Paolóval, hanem a múltra női öntudattal viszszatekintő Francescával beszélteti el a történetet, mely azt sugallja, hogy a szerelmesek szenvedése nincs arányban elkövetett bűnükkel.⁸⁶ Az *emberiség műhelyei* című kötet⁸⁷ hasonlóan gazdag. Szemléletes képet fest, a klasszikusok mellett, a 20. századi olasz költészetéről, lényegre törően jellemezve Umberto Saba antikvárium-képzetét, Giuseppe Ungaretti keserűségét, Eugenio Montale humanizmusát és Salvatore Quasimodo nosztalgikus hangjait. Erre a kötetre különösen jellemző, hogy a szerző a művek és az események mögött feltűnő emberi karaktereket is rendszerint felvillantja. Engem például elgondolkodtatott a Kolumbusz-portré során közölt néhány apróságnak tűnő információ: a Santa Maria viszonylag kisméretű hajó volt, 34 méter hosszú, teherbírása pedig mindössze kétszáz tonna. A másik két hajó még ennél is kisebb. Kolumbusz azonban naplójában a kis méret és a hiányos felszerelés előnyeit hangsúlyozta. Azt hiszem, ez a hozzáállás volt a kitarás és a siker záloga. Ebben a kötetben Kardos magyar témákat is érint: így bemutatja Ady Petrarca-élményét, nagyra értékeli Szabó Magda novellisztikáját, és hangsúlyozza a *Constantinus és Victoria* című barokk dráma jelentőségét (nyelve „csodálatos kárpit” mondja, különféle színes szálakból szöve), és szemügyre veszi a *Magyi-kódex* bejegyzéseit.⁸⁸

Nem hagyhatom említés nélkül Kardos Tibor Dante-kutatásának eredményeit, mert e téren, mint mondtam, az életmű egyik maradandó értékű tényezőjét láthatjuk. Ennek a témakörnek összegezése a *Dante a középkor és a renaissance között* című, általa szerkesztett tanulmánykötet, amelyben két dolgozattal is szerepelt, s rajta kívül a „pécsiek” közül még Koltay-Kastner Jenő és Rajnai László írásai is hozzájárulnak a kötet gazdagságához.⁸⁹ Kardos százoldalas nyitó tanulmányának fontos gondolata a világ két könyvének eszméje,

⁸⁵ A szövegpárhuzamok alapján a pécsi Tanárképző Főiskola tanára, Tóth István Balassi szerzősége mellett sorolt fel érveket Az *Eurialus és Lucretia* című széphistóriánk szerzőségének kérdése című dolgozatában. A Pécsi Tanárképző Főiskola Tud. Közl. 1970. Ser. 3. 73–94.

⁸⁶ Kardos Tibor: *Élő humanizmus. Irodalmi tanulmányok, arcképek, vázlatok*. Bp., Magvető Kiadó, 1972.

⁸⁷ Kardos Tibor: *Az emberiség műhelyei*. Bp., Szépirodalmi könyvkiadó, 1973.

⁸⁸ Megjegyzem, hogy Pécs nevét a Peucini szarmata nép nevére vezeti vissza.

⁸⁹ *Dante a középkor és a renaissance között. Emlékkönyv Dante születésének 700. évfordulójára*. Szerkesztette Kardos Tibor. Bp., Akadémiai Kiadó, 1966. (A továbbiakban: *Emlékkönyv*.)

az egyik az élet isteni könyve, egy ideális szövegváltozat, a másik pedig a Lelkiismeret Könyve, amelyet az ember, az egyén alkot önmagáról, saját életéről, s a kettő viszonya a későbbi isteni mérlegelés alapja. Beatrice szerepében egyesül, sőt azonosul e két könyv, mert ő egyszerre földi lény és isteni küldött. Eszményi alakja mellett Vergilius, a túlvilági útját járó Dante kalauza képviseli azokat az erényeket – lelkielő, önmérséklet, szelídség –, amelyeket Dante különösen tisztel. Műve a dantei szimbólumok nyelvén olyan, mint a kenyérszaporítás történetének árpakenyere, amely sokakhoz eljuthat, a szerzőnek pedig megmaradnak a telt kosarak. Az elbeszélés jellegzetes nézőpontja a magasból szemlélődés, mint ahogyan egykor Cicero Scipiója a Tejút magasából pillantott a világra. Dante tudós költő, aki ismeri az ókori hagyományokat, az első ének három vadállata például már Jeremiásnál is szerepel. A költő eszköze az olasz nyelv, amely a természetet meghaladó *Színjáték* hordozójává válik, ahogy a tűz és a vas kérés és ekévé alakul a kovács kezében.⁹⁰ Az árpakenyér jelképéhez kapcsolódva Giuseppe Petronio a szerző és az olvasók viszonyával kapcsolatosan arról ír, hogy Dante minden olvasót meghív, ahogy Jézus is minden összegyűltnek juttatott a kenyérből, de a *Paradicsom* első énekében mégis arra figyelmezteti az őt követőket, hogy most már csak az értők jöjjenek tovább vele. Ami nemcsak a mű teológiájára vonatkozik, hanem rétegzettségére, allegorikus mélységeinek rejtettségére.⁹¹ Sallay Géza az Ulyxes-történet sajátos értelmezését adja: ennek hőse a tudásvágy és az emberi erő, a humánus képviselője, akiből azonban hiányzik a *karitás* keresztény erénye, mert másodszor is elhagyja családját. Sorsa ezért válik példázattá. Ulyxes „tragikus hős, talán még nagyobb, mint amilyen a görög eposzban és tragédiában valaha is volt”.⁹²

Koltay-Kastner Jenő Dante realizmusát hangsúlyozza, és 19. századi recepciójával foglalkozik behatóan.⁹³ A kötet egyik kiemelkedően szép írása Rajnai László *Dante arca* című tanulmánya. Ebben a szerző Dante kalandos sorsú, Ravennában őrzött, illetve rejtegetett földi maradványainak vizsgálatától, miszerint a költő középtermetű, hajlott hátú, sasorra által karakteres fejű ember volt, akinek arca etruszk jellegzetességű lehetett, jut el elemzése során a hitelesnek tekinthető ábrázolásokig, Giotto (a csontokhoz hasonlóan hányatott sorsú) arcképéhez, valamint a *Codex Riccardianus* portréjához. A képek két alapszíne, a piros és a kék (vagy zöld) jelképes jelentésű, azt fejezi ki, hogy Dante „szent és kimondhatatlan dolgok fölkenje volt”.⁹⁴ Kardos másik kötetbeli tanulmányában, amely Dante utóéletével foglalkozik, Fülep Lajos Dante-elemzésére is kitér: eszerint az *Isteni Színjáték* a fejlődés elvének cáfolata, mert szerzője szinte közvetlen előzmények nélkül hozta létre skolasztikus szerkezetű, misztikus lírát árasztó művét. „Fülep Lajos megállapítása a lényeg tekintve fedi az igazságot” – állapítja meg Kardos.⁹⁵

Befejezésül visszatérünk Kardos Tibor és Pécs kapcsolatának témájához. A Koltay-Kastner Jenő által szerkesztett Pannonia Könyvtár sorozatában jelent meg Pécsen a fiatal tudós *Janus Pannonius bukása* című tanulmánya. Ebben a múzsákat Pannoniában meghonosító költő vergiliusi, valamint a száműzött poéta ovidiusi szerepének bemutatása után Janus és Mátyás király ellentmondásos viszonyát vizsgálja. „Az életnek két teljesen különböző pontjáról közeledtek egymás felé” – írja. „Mátyás a tett felől, az ékesszólás felé, Janus a virtuális életből a kancellárnak tettekhöz simuló levelei felé. Találkoznuk kellett, de csak futólag.” Útjuk elágazott, Mátyás végül majd Bécs felé törekedik (ahol meg fog halni), a haldokló Janus pedig Medvevárba jutott. A tanulmányíró érdekes feltevése,

⁹⁰ Kardos Tibor: Dante humanizmusa a középkor és a renaissance között. In: *Emlékkönyv*, 13–104.

⁹¹ Petronio, Giuseppe: Megjegyzések Dante és közönsége kapcsolatáról. In: *Emlékkönyv*, 230–246.

⁹² Sallay Géza: Világ szemlélet és ábrázolás összefüggése a Színjátékban. In: *Emlékkönyv*, 105–160., 135.

⁹³ Koltay-Kastner Jenő: Dante és az olasz Risorgimento. In: *Emlékkönyv*, 465–498.

⁹⁴ Rajnai László: Dante arca. In: *Emlékkönyv*, 247–290., 268.

⁹⁵ Kardos Tibor: A Dante-kép változásai Babits óta. In: *Emlékkönyv*, 624–667., 636.

hogy az elveszett *Annales* valójában azonos lehetett a költő által beígért, Hunyadi Jánosról szóló eposszal.⁹⁶

Csorba Győző hagyatéka értékes dokumentumokat tartalmaz a költő és Kardos kapcsolatára nézve.⁹⁷ Dedikált könyvek mellett megtalálható itt, többek között, Kardos öt gépelt lap terjedelmű, kéziratos bejegyzésekkel ellátott kézirata Csorba Dante-fordításáról, javítási változatokkal. A szöveg keltezése: 1961. febr. 5. A bevezető sorokat idézem. „Itt küldöm javallataimat, megjegyzéseimet »provizorikus« fordításaidhoz. Azért tettem macskakörömbe, mert oly szépek, érettek, annyira danteiek, hogy alig mertem hozzájuk nyúlni. A szemem előtt nőttél fel, Babits mellé, mint az olasz irodalom legkiválóbb tolmácsolója. Fogadd szerencsekívánataimat! A végleges szövegeket hamarosan kérném, 15-ére. Olyan kevés a javítani való, hogy az meg is valósítható.” És ezután öt oldalon keresztül sorjáznak a javaslatok. Csorba fordításai a *Dante összes művei* című kötetben jelentek meg 1962-ben.

Még az egyetemen kerültek közelebbi kapcsolatba oly módon, hogy Csorba Janus Pannonius-verseket fordított Kardosnak, aki a bölcsészkaron elmélyült kutatásokat végzett a humanista költőről, ennek egyik eredménye a fentebb említett füzet. Aztán a közös Róma-élmény következett. „Kardos Tibor 1947-ben aztán olyan ürüggyel, hogy létre akar hozni egy teljes Janust, és ahhoz minket, fordítóit föl kell szabadítani a hivatalos elfoglaltságok, a mindennapi munka alól, beajánlott a minisztériumba egy öthónapos római tartózkodásra” – emlékezett vissza erre a költő.⁹⁸ Baráti kapcsolatuk legszebb dokumentuma a Kardos halálára írt Csorba-vers.

Két december

Róma, 1947.

Nyirkos nem-szeretem idő a Via Giulia
kövein s a Tiberis-parti leveletlen platánokon
„Nézd a Soractét” ... ó a horatiusi
kemény-szép télnek nyoma sincs a hó helyett
nyúlós nyál csillog a vén és hülye
idő nyála...

Bent Nálad együtt majd az egész csapat,
vidám a kandalló, a beszéd vidám,
ugrál a tűz, ugrál az elme,
hasztalan inti a négy komoly fal.

Köztünk a hitves, néha betáncol a
két csöppnyi lány, s kellő bece-szók, puszik
után kilibben újra, hagyja:
játsszanak a nagyok is magukban.

⁹⁶ Kardos Tibor: *Janus Pannonius bukása*. Pécs, 1935. Pannonia Könyvtár 5., 21–22.

⁹⁷ Csorba Győző hagyatékának a témára vonatkozó dokumentumait a hagyaték gondozója, Pintér László tette elérhetővé és tanulmányozhatóvá számomra, e téren neki tartozom köszönettel.

⁹⁸ Csorba Győző: *A város oldalában*. Beszélgetések. Kérdező: Csuha István. Pécs, Jelenkor Kiadó, 1991. 121.

Az asztalon bor s tál, gyönyörű gyümölcs:
szőlő, narancs, préselt füge, illatos
kávés – -: a nyirkos esti Róma
árnyai közt ragyogó oázis.

Bent Nálad együtt majd az egész csapat:
költők, kiket távol haza tájai
küldtek, s te hívtál osztozóknak
ámulatod s örömed csodáján.

Szavad – jó pásztor – erre megy, arra megy,
s az elkanyargó érv-juhokat szelíd
erővel illendő irányba
hajtja, a félre-ficánkolókat.

Megrendül rendre, s reszket a ház, ahogy
elzúg előtte bőszen a villamos;
köd, nyál, didergés kint... az ódon
Falconieri-falak között meg

felőtt idill s oly bő, hogy hanggal, a
fényel kidől az ablakon is, kevés
belőle a folyóra pilléz,
s a Tiberis meleg álmokat lát.

Pécs, 1973

Nyirkos nem-szeretem idő a Szkókó
leveletlen tőkén fáin lent a forró ifjúság
városának tetőin hó sehol zöld sem sehol
Neked itt többé már minden sehol
amit szerettél amit úgy szerettél
s Te is sehol Te is sehol...
De az a fény az a melegség
az a hang él és szűnhetetlen
itt is és ott is és mindenütt...

Ez a keretes szerkezetű vers a gyász hangulatával átítatott emlékidézés tudatállapotát tárja fel, a lelki hangoltságot, tudatállapotot kötetlen sorokkal érzékeltető mondatokon át jut el addig a pillanatig, amikor hirtelen kivilágosodik a kép, és megjelenik az egykori római emlék bensőséges idillje a családdal, az összegyűlt baráti társasággal, s szinte aranykori, bukolikus hangulatot sejtető gyümölcsökkel, ahol még a szavakat is úgy terelgetik, mint a szelíd juhokat a pásztorok. Az alkaioiszi strófák nyugodt derűje lengi be a képet. A felőtt idill hangulatát alig zavarja meg a kinti hideg és a római otthon előtt eldübörgő villamos, amely megrezgeti a falakat. Aztán hirtelen elmosódik, szétfoszlik az emlék, s a múltat a másik, a pécsi december tájképe váltja fel. Ennek a jelennek a felidézése során a vers bevezető sorait idéző „nyirkos”, „leveletlen” hűvösségét árasztó kötetlen sorok zárják a verset. De a veszteség, a hiány kopár szavain, a négyszer elhangzó *sehol*

időfüggőnyén keresztül mégis áttör a Rómát idéző fény és melegség, s felcsendül a szó-juhokat terelgető hang. A vers kéziratának vizsgálata lehetővé teszi azt a feltételezést, hogy a végleges szöveg kialakítása két fázisban történt, a bevezető sorok, a visszatekintő pozíció rajza a római idill és a pécsi december képének elkészülése után került a szövegbe, az alkaioszi strófák elé, tehát a vers kompozíciójának statikáját biztosító keret létrehozása az alkotási folyamatnak záró aktusa volt. Innen nézve különös erővel hangsúlyozódik, hogy a versnek két „szereplője” van: a halott barát és az emlékező, igazi tárgya maga az emlékezés, amelynek pszichológiai folyamata az alkotási processzus során tárul föl.

febr
14
20⁰⁰

METRONÓM JAZZ KLUB

SZAKCSI JR. TRIÓ

LAKATOS BÉLA – ZONGORA

LAKATOS PECEK KRISZTIÁN – BÖGŐ

BALÁZS ELEMÉR – DOB

e78.hu

ÉRSEK FERENCZSÁNDOR
MAYOR OF PÉCS

PÉCSI SÓR
PRÉMIUM LAGER

nca

PAPPAS
KLASSZISOKKAL VEZET

ZSOLNAY
ÖRÖKSÉGKEZELŐ
NONPROFIT KFT.

PÉCS
A KULTÚRA
VÁROSA

A RENDSZERVÁLTÁS IRODALMI REPREZENTÁCIÓI

*Érdekes idő, ámuldozunk, ahogy ámuldoztunk Kelet-Európában már néhányszor,
hogy lám ez is lehet. Most, azt hiszem, jobbak az esélyeink.¹*

*[Vannak tényezők, amelyek] jelentősen hátráltathatják, de hitem szerint
megakadályozni nem tudják valamifajta [...] jóléti társadalom kialakulását.
– Szabadságra ítélttünk? Remélem.²*

Ki emlékszik ma még erre az eufóriára, és ki tudná még felidézni? Az idézett sorok (Konrád György és Vajda Mihály tollából) az események kellős közepén, 1989-ben íródtak. És aztán egy kicsit ugorjunk. (Mindössze három évet, nagyjából ezer napot.) Itt szeretném kezdeni a történetünket. 1992-ben vagyunk, amikor is Tamás Gáspár Miklós az életmű egyik legérdekesebb interjújában ezt mondja: „A kelet-európai változásokat kiváltó liberális eszmék [...] veresége elegendő ok arra, hogy a teoretikusan gondolkodó emberek elkezdjenek töprengeni: mi is történt voltaképpen?”³ Ha ma olvassuk ezt a mondatot, valószínűleg alig fogunk hinni a szemünknek: már 1992-ben a rendszerváltást kiváltó „liberális eszmék” vereségéről kellett és lehetett beszélni? (Persze Ash már 1990 elején is valami hasonlóról számol be: „Miután október és november eufóriája most, 1990 januárjában, már a megdöbbenésnek és felriadásnak adta át a maga helyét [...], nagyon fontosnak tűnik, hogy megőrizzük a remény és az öröm mozzanatát.”⁴ 1991-ben már Konrád György is az „újjászületés melankóliájáról”⁵ beszélt.) A *Beszélő* akkori szerkesztői mintha nem is akarnák meghallani a Tamás Gáspár Miklós mondatában rejülő csalódottságot. Aztán az idézet úgy folytatódik, mintha talán mégsem a csalódás megfogalmazásáról, hanem valamiféle számbavételről lenne szó, mintha csak tárgyilagosan azt kérdéznénk: mik is voltak 1989 uralkodó eszméi? Nézzük tehát a szerkesztői felkonferálást: „Hegel híres hasonlata szerint a filozófia olyan, mint Minerva baglya: az éj beálltával kezdi meg röptét. Kevésbé fennköltlen szólva, a spekulatív, értelmező-összefoglaló tevékenység legfeljebb csak követheti az eseményeket. 1992 tavaszára valami lezárulhatott a közép- és kelet-európai változások történetében, hiszen Minerva baglya alaposan nekilódult.”⁶ De mi is történt? Mik voltak a sokkoló események, amelyek után a „liberális eszmék” vereségéről kellett (vagy lehetett) beszélni? Biztosan sok ilyen volt: választási vereség, idegőrlő harcok a parlamentben, csatározások a médiában. De véleményem szerint volt egy, csakis egy döntő esemény: 1992. április 5-én elkezdődött a délszláv háború; és egy pillanat alatt világos lett, hogy a történelem végére vonatkozó tézis mégsem érvényes. Ez a tézis – mondhatjuk visszatekintve – a rendszerváltás eufóriájának kifejeződése volt: „Amit most megélünk –

Előadás az „1989 és a rendszerváltás” című konferencián, Szegeden, 2019. november 30-án.

¹ Konrád György: Megérkezés, *Beszélő*, 1989/1. *Beszélő-összkiadás* III. kötet, 700.

² Vajda Mihály: Minek nevezzelek?, in: uő: *A történelem vége?*, Századvég Kiadó, 1992, 103.

³ Tamás Gáspár Miklós: 1989 uralkodó eszméi, *Beszélő*, 1992. május 2., 26.

⁴ Timothy Garton Ash: *Ein Jahrhundert wird abgewählt*, Carl Hanser Verlag, 2019, 421.

⁵ Konrád György: *Az újjászületés melankóliája*, Pátria Kiadó, 1991.

⁶ *Beszélő*, 1992. május 2., 26.

írta Francis Fukuyama – [az] a történelemnek mint olyannak a vége: vagyis az emberiség ideológiai fejlődésének a végpontja, valamint a nyugati liberális demokráciának mint végső kormányzati formának a bevezetése.”⁷ Szintén 1992-ben írta erről Vajda Mihály (a tézist szebben megfogalmazva): „Nos, ne vitassuk, a nyugati típusú liberális demokrácia az utóbbi évtizedek történelmének kétségtelen győztese. 1945-ben még a kommunizmus-sal együtt, diadalt ült a faszizmus felett, 1989-ben pedig a kommunizmus felett. A két nagy ideológiai ellenfél halott, s elég pesszimistának [...] kell lenni ahhoz, hogy feltámadásukat el tudjuk képzelni.”⁸ De a délszláv háború megmutatta, hogy a liberalizmus valóságos (és aktuális) ideológiai ellenfele nem a kommunizmus, de nem is a faszizmus.⁹ Hanem a nemzeti nacionalizmus. Szintén 1992-ben jelent meg Charles Taylor egyik alapvető tanulmánya, amely azt állítja, hogy a liberális-demokratikus értékek kiépítéséhez szükség van bizonyos közösségek létrejöttére. És ha ilyenek nincsenek (és nem teremődnek), akkor a közösségek helyét (megint) a nemzeti-nacionalista képződmények veszik át.¹⁰ De valóban ezek lettek volna 1992 „uralkodó eszméi”? Ha a kor paradigmatis irodalmi műveire tekintünk, akkor ennél jóval összetettebb képet kapunk.

*

A rendszerváltást a magyar irodalomban döbrent csend kísérte; már sokszor hallottuk: a várakozásokkal ellentétben az íróasztalfiókokban nem lapultak nagy és jelentős kéziratok. Talán 1992-ig kellett várni, mire Minerva baglya itt (is) megkezdte a maga röptét. Erre az évre mások mellett három jelentős irodalmi művet is lehet datálni: Nádas Péter és Richard Swartz *Párbeszéd* című könyvét, Bereményi Géza *Nyugati pályaudvar* című zenei monodrámáját (Cseh Tamás 1992-ben adja elő először a Katona József Színházban, a lemez pedig majd egy évvel később fog elkészülni), Kornis Mihály *Napkönyv* című regényét pedig az év végén kezdi el közölni az akkor harmadik évfolyamában járó *Holmi*. Rendhagyó irodalmi formák: egy inkább esszéisztikus beszélgetés, egy lemezzöveg és egy folytatásos regény. Mondhatjuk, hogy mindhárom mű a rendszerváltásról szól, de már múlt időben, és mindhárom mű meg is próbál távolságot tartani tőle. Mindhárom alkotás megküzdi azért, hogy „distanciával [tudja szemlélni] a bekövetkezett dolgokat”¹¹. De mik ezek a „bekövetkezett dolgok”? A művek alapján a válasz egyértelmű: a felszabadulás, a nyugati orientáció, a demokratizálódás.

(1) Nádas és Swartz könyvének alcíme: „négy nap ezerkilencszáznyolcvankilencben”. Négy beszélgetésről van tehát szó, melyek csúcspontja a „keleti” és a „nyugati” ember összevetése. Annyit hallhattunk és annyit tanultunk a kapitalizmus és a szocializmus összehasonlításáról: parlamentáris demokrácia versus proletárdiktatúra, piacgazdaság versus tervgazdaság, ipari társadalom versus szükségletek kielégítése, fogyasztói társadalom (na, ezzel nem sikerült szembeállítani semmit). De hogy mindezeknek mi a hatása az emberi karakterre, arról nem nagyon esett szó. Most Swartz kezdi: „Azt hiszem, hogy a

⁷ Francis Fukuyama: A történelem vége, *Világosság*, 1990/1., 9–10.

⁸ Vajda Mihály: A világtörténelem vége, avagy a posztmodern kezdete, in: uő: *A történelem vége?*, i. k., 106.

⁹ Közelebbről tekintve mindennek a „közép” elve, vagyis Közép-Európa előterbe kerülése vetett véget. Konrád György írta 1982-ben: „Nyugat-európai Egyesült Államok nem lehetséges, csak Európai Egyesült Államok lehetséges. A nyugat-európai államok egyik része az Atlanti Szövetséghez tartozik, másik része semleges, a státuszkülönbség minden egyéb nehézség mellett lehetővé teszi Nyugat-Európa politikai integrációját.” Konrád György: *Antipolitika / Az autonómia kísértése*, Codex RT, 1989, 174.

¹⁰ Charles Taylor: Wieviel Gemeinschaft braucht die Demokratie?, *Transit* 1992/93., 5. füzet, 5–20.

¹¹ Tamás Gáspár Miklós: i. m., 26.

nyugati emberek egy olyan szintre jutottak az iparosodásban, s az utóbbi tíz-tizenöt évben ez a fejlődés annyira fölgyorsult, s az egész társadalmat olyannyira áthatotta, ami magát a viselkedésüket tette kibernetikussá, anélkül, hogy erről külön kellene gondolkodniuk.¹² A „kibernetikus” azt jelenti, hogy az emberek szimultán benyomásokat tudnak kezelni, s ezek a benyomások egy organizmust alkotnak. „Nekem ez személyesen a következőket jelenti. Akceptálandó egy totálisan fragmentálódott világ.”¹³ (Attól most eltekinthetünk, hogy Swartz ezt nevezi posztmodernnek – az akkoriban keringő meghatározási kísérletekben szerepeltek ehhez hasonló elemek, de ezt biztosan minden teoretikus elutasította volna. Nádas pedig szó nélkül hagyja; el kell még telnie egy pár évnek ahhoz, hogy a magyar irodalomtudományban a hetvenes évek végén beálló prózafordulat megragadására a „posztmodern” terminus honosodjon meg.) A „keleti” ember viszont mindig hierarchiákban gondolkodik. „[Ő] nem tud egyszerre két vagy három dolgot megcsinálni. [...] Mert nem kibernetikusan viselkedik, hanem lineárisan. Tehát á pontról a bére, aztán bé pontról a cére. De úgy csinálni kettőt egyszerre, hogy egyidejűleg fejezze be, az nem megy neki.”¹⁴ Hajlanék rá, hogy ez az egész beszélgetéssorozat alapmotívuma.¹⁵ Olyan motívum, amely továbbgördül. Nádas először ezt a szimmetria-játékot kezdi ki. „Ha tehát itt így van, akkor ott meg úgy, és ez se lenne olyan rózsás, meg az se, és így tovább.”¹⁶ Számítalan ilyen leíró összehasonlítást ismerünk: az egyik oldalon a jólét, a másikon a szociális biztonság stb. De biztos, hogy ezt a szimmetriát lehet tartani, hogy ez valóban értelmes magyarázat? Amíg a két rendszer megkövült formában létezett, addig a szimmetria-felállításnak még csak-csak volt valamilyen értelme, de 1989-ben már aligha. „Nincsen-e valami magasabb rendű [ott]? És nincsen-e valami alacsonyabb rendű itt?”¹⁷ Ebbe a két kérdésbe van belesomagolva a rendszerváltás egész tapasztalata. Csakhogy e kérdéseknek van egy fatális következménye: „[Én] ezennel inkább a hierarchikus szerepet játszánám.”¹⁸ Vagyis a rendszerváltás lényegének megértéséhez szükségünk van a hierarchikus szemléletmódra; vagy másképp: a rendszerváltás igazából a keleti perspektívából érthető meg és közelíthető meg. A megértés érdekében bele vagyunk kényszerítve egy pozícióba. A rendszerváltás sikeressége pedig épp azt jelentené, hogy ezt a pozíciót átlépjük és magunk mögött hagyjuk. Azt mondhatnánk (remélhetnénk), hogy a probléma egy processzualitással felszámolható: előbb értsünk meg, majd jöjjön a perspektíva fölszámolása. De lehetséges-e ez? „Ha durván fejezném ki magam, akkor azt kéne mondanom, hogy soha nem leszel más, mint ami vagy, illetve ami voltál. Azt hiszem, erre rájöhettem. Nem szakadhatsz el se attól a kultúrától, se attól a társadalomtól, amelybe beleszülettél, amely életed első tizenöt évének formát adott [...]”¹⁹ (Vagy ahogy Konrád György mondta: „Mi marad a szocializmusból? Mi maradunk.”)²⁰ Szomorú sorok: a mai (az akkori) felnőtt lakosság nem lesz képes végrehajtani igazi fordulatot. Egyedül azt nem lehet vitatni, hogy a generációk sorában előrehaladva majd lejátszódhat egy ilyen alapvető átalakulás. De erről nem sokat lehet mondani, és az adott pillanatban a beszélgetőket nem is na-

¹² Nádas Péter – Richard Swartz: *Párbeszéd*, Jelenkor Kiadó, 2008, 118.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo., 119.

¹⁵ Nem egészen igaz, hogy a karakterekig lehatoló megkülönböztetésre soha sem került sor. Hermann István az ipari és a mezőgazdasági munka különbségének a karakterben való lecsapódását, a figyelem-összpontosítás különbségében látta. Az ipari társadalom már feltételezi az összpontosítás kultúrájának magas fejlettségi szintjét. Lásd Hermann István: *Ideológia és kultúra a hetvenes években*, Kossuth Könyvkiadó, 1982.

¹⁶ Nádas Péter – Richard Swartz: i. m., 144.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo., 158. (Kiemelés tőlem – W. J.)

²⁰ Konrád György: *Megérkezés*, i. k., 700.

gyon érdeklő. (A rendszerváltás sorsa – Nádas szemében – a későbbiekben is elsősorban mentális kérdés maradt: néha a horthysta-kádárista szocializációról beszél, azt sugallva, hogy nem nagyon játszódtak le alapvető tanulási folyamatok.)²¹

(2) Bereményi Géza *Nyugati pályaudvar* című zenei monodrámája az 1979-ben született *Frontátvonulás* tükörképeként született. Azzal a különbséggel, hogy most a szöveg sokkal fontosabb lett. Amiből viszont az következett, hogy a szöveg és a betétdalok általában szétesnek. (De szélesebb értelemben is ki lehet mondani: óriási a színvonalbeli zuhanás a *Frontátvonulás*hoz képest, amely a hetvenes évek végének egyik remekműve volt.) Bereményinél a nyugatiasodás kívülről érkezik, a kulcsfigurája Sir Edward Lawrence, akit a darabban sokszor csak Lakatarcúnak hívnak. „Nevem Thomas Edward Lawrence – mondta a férfi és meglöbögte az indigókék selyemburnuszt, amelyben ő volt. [...] Napjaink első számú Kelet-Közép-Európa szakértője vagyok, titkos ügynök, szeretem az ön népét, mert az a végletekig éli meg a rosszat és a jót.”²² Micsoda zsúfoltság van ebben az utolsó mondatban: szakértő, de itt nem elméleti szakértőről van szó, hanem inkább az átalakítások egy kinevezett levezenylőjéről. A „titkos ügynök” inkább megfigyelő szokott lenni, és ezt nem szokás ilyen nyíltan bevallani. A szlogen az „ön néperől” pedig pusztán udvariassági gesztus, nem sok köze van ahhoz, ami itt történni fog. Mert mi is fog itt történni? A kilencvenes évek elején vagyunk, két dolog következik: elszámoltatás és privatizáció. Az elszámoltatásra alakult egy tisztagú bizottság, amely „az elmúlt időszak bűneit és hőstetteit állapítja meg, tisztázó szigorúsággal”.²³ De ez az egész számonkérés inkább kabaréra hasonlít: jobbról-balról bekiabálások, nincsenek mércék, ebből bármi kijöhet. „A mi emberünk – süvöltötte [a bizottság elnöke] a lenti tagoknak. Feddhetetlen hőse a hatvanas, hetvenes, továbbá a nyolcvanas etapnak, amikor a legjobbjaink is megszűntek rózsálmok viruló képeivel ámítani magukat.”²⁴ És ez a szál a darabban el is hal. A „tisztázó szigorúság” kifordul önmagából; mindössze alkalmi személyi felelősségre vonásokra kerül sor. Az egész társadalmat átfogó műtfeldolgozás elmarad. S ez a darab ezt mintha nem is nagyon bánna. Ennél érdekesebb a privatizáció, amelyről legalábbis sok szó esik; és amelynek levezenylése vagy legalábbis a felügyelete Lawrence feladata lenne. „Íme a hazája, egy rablótámadást követően” – mondja.²⁵ A szocializmus, a szovjetek jelenléte, a KGST működése – ezek a rablótámadás összetevői. És most következnek az újjáépítés: „Itt mütét. Érti? Mű-tét. Felhalmozni, középosztályt csinálni, ennek lesznek áldozatai, de hát ez egy mütét. Eredeti felhalmozás.”²⁶ (Igen, azt tanultuk *A tőke* első kötetének 24. fejezetéből, hogy a kapitalizmus vérben és mocsokban születik, hatalmas emberi áldozatok árán.) És amikor Lawrence érzi Vizi elégedetlenségét, így morfondírozik magában: „Nem. Mi csak azt akarjuk... Nem akarunk mi semmit, csak... Hát mert mi az ember? Az ember gombásodás. Vörheny és kanyaró. A Földnek orcáján allergiafolt.”²⁷ (Igazából nem értem, miért kellett Lawrence-et így beszéltetni: az akcionizmusába aligha férnek bele ezek a mélabús trivialitások.) De valamit lehet érezni: ha a rendszerváltás a privatizálást jelenti, akkor az emberek biztosan nem akarthatták az ehhez kötődő áldozatokat. (Arról már nem is beszélve, hogy a kapitalizmus kialakulására vonatkozóan egészen másféle koncepcióink is vannak. Max Weber elméletének legeslegáltalánosabb mondanivalója: a kapitalizmus kialakulásához szükség van egy bizonyos kultúrára.) Innen már akár ugorhatunk is a darab végére: „Hát, akkor: Menjünk már megint haza, barátaim bajtársak, az Isten áld-

²¹ Nádas Péter: *Leni sír*, Jelenkor Kiadó, 2019. 191.

²² Bereményi Géza: *Kelet-nyugati pályaudvar*, T-TWINS Kiadó, 1993, 67.

²³ Uo., 66.

²⁴ Uo., 67.

²⁵ Uo., 68.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo., 69.

jon meg minket, már megint nem.”²⁸ A hazamenés a *Frontátvonulásból* ismert zárómotívum. Csakhogy ott az következett, hogy „Vizi és Ecsédi otthon nézték a műsort”, mármint a televízióban. A tévé pedig azt képviselte, amit Petri György egy szintén 1992-es versében így fogalmazott meg:

*Mindig és minden valami helyett volt.
Sohasem fogom tudni, mi helyett.*²⁹

Most már nem a televízióról és nem a pszeudovalóságról van szó, ezért Vizi joggal kérdezi is egy helyen: „Mi lesz itt továbbá?”³⁰ És ezért kezdődik az egész darab egy ébredési jelenettel. A rendszerváltás legmélyebb jelentése a pszeudovalóságból való felébredés. A darab elején egy távozó orosz katonavonatból ezt a dalt lehet hallani:

*A nehéz kerék forog,
Isten véletek magyarok,
Katakatt, kattat a katonavonatot,
Bírójátok ki a sajtótokat,
Rátok bizzuk az álmodokat.*³¹

A felébredés után azonban a belső munka és a külső segítség (vagy diktátum) kudarchoz vezetett. A „már megint nem” persze túlzás, hiszen már a felébredés is visszavonhatatlan eredmény.³²

(3) Kornis Mihály *Napkönyv* című regényének első része (mint már említettem) a *Holmi* 1992. decemberi számában jelent meg – ebben az áttekintésben csak erre fogok támaszkodni. Messziről tekintve azt mondhatjuk, hogy ennek a regénynek a majdani létrejöttét a folyóiratpiac rendszerváltás utáni hallatlan föllendülése mozdította elő. Már mindjárt a fejezet elején a „nem író író” panaszával találkozunk: „hogyan írod meg, hisz te nem tudsz regényt írni, örülsz, ha le tudod jegyezni, amire emlékszel, hogy volt egy családod [...]”.³³ Ehhez rögtön két megjegyzést kell fűznünk: a rendszerváltás után a cenzúrával való macska-egér játék elmúltával számos író és költő komoly válságba került. Az íróvá és költővé válásnak ugyanis fontos tananyaga volt az (állítólag nem is létező) cenzúra kijátszása, aminek során bravúros teljesítmények sorozata született.³⁴ Ilyen körülmények között fontos kapaszkodót nyújthatott a folyóiratban való sorozatközlés, hónapról hónapra elkészülni a megfelelő fejezettel. De másodszor támpontot nyújthatott az is, ami a fenti idézetben el is hangzik: feljegyezni azt, amire az ember emlékszik, mindenekelőtt a saját családjának történetét. Mintha csak megismételnénk Szókratész mondatát, amely két és fél ezer éves távolságból az Ilisszosz partjáról szól hozzánk: „még nem vagyok képes – a delphoi felirat értelmében – »megismerni önmagamat«.”³⁵ Pontosabban: még nem *voltam* képes. És ezzel vélhetőleg a szerző nem is volt annyira egyedül. Nádas és Swartz könyvében olvashatjuk:

²⁸ Uo., 99.

²⁹ Petri György: Sár, in: *Szép versek 1992*, szerk.: Körmendi Zsuzsanna, Magvető Kiadó, 1993, 155.

³⁰ Bereményi: i. m., 68.

³¹ Uo., 71.

³² És most nem beszéltem azokról a szálakról, allegorikus megoldásokról, amelyek egyike sem illeszkedik szervesen az összkoncepcióba: a tevény való lovagolás a körúton, Tímea, a teherbe esett hajadon, a tatár kán, aki „rövidesen bankigazgató lesz”.

³³ Kornis Mihály: *Napkönyv* (Invokáció), *Holmi*, 1992/12., 1859.

³⁴ Konrad *A látogatójától*, az Ács János rendezte kaposvári *Marat/Sade* előadásán át Esterházy Kis magyar pornográfiaüg.

³⁵ Platón: *Phaidrosz*, 229e – 230a.

„itt az embereket megrabolták, vagy eltávolítottak belőlük valamit; legyen az a jövő, legyen az a szabadság, legyenek ezek az erkölcsi szemlélet intelmei. Európának ezen a felén a létezés erre a hiányra épül.”³⁶ Nem, amit elraboltak tőlük, az mindenekelőtt az identitásuk volt. És ugyanez a gondolat Bereményinél is felbukkan. A felébredő Vizi „felemelte álmottas arcát, és azt kérdezte, ami a legfontosabb. Ki vagyok? Hol vagyok?”³⁷ Az identitás visszaperlése, újratematizálása ugyanakkor nem pusztán privát vállalkozás, az emlékezet és az emlékezetkultúra teljes hiánya a szocialistának nevezett társadalom általános jellegzetessége volt. Így teljesen magánimpulzusokból kiindulva az „önmegismerés” a társadalmi emlékezet életre keltését szolgálja. A *Napkönyv*ben ez az identitás a zsidó lét élehetőségére és tradíciójára vonatkozik. (Ma már tudjuk, hogy a szocializmus ezt a kérdést nem is engedte felszínre kerülni: ez nemcsak elfojtást, de elnyomást is jelentett; miközben a korban ezt többnyire kíméltként éltek meg. Kovács András írja: „A kommunista funkcionáriusok és propagandisták által használt kódolt nyelvben mindvégig jelen volt a hallgatólagos előfeltevés: a »zsidók« az új feltételek közepette is leplezett módon együttműködő, érdekeik érvényesítésére hazai és nemzetközi hálózatokat mozgósító csoportot alkotnak.”)³⁸ Az emlékezetrel egybefonódott identitáskeresés legalkalmasabb színhelye a temető. Itt egyszer csak megelevenedik a közösség egész története. Az én-elbeszélőt előbb gyerekként viszik ki a temetőbe, és nem győz csodálkozni. „A halálfal» – ismétli a Papa szakszerűen. Apa meg anya sápadtan nyeldekel. Felveszik a sunyi madártartást, odalépkednek a falhoz, egész közel mennek. [...] Valamiért úgy találom, mégis az lesz a legjobb, ha most egy kicsit távolba szaladgálok, ismert nyugtató játék ez, semmi baj. Kivonom magam ebből a hepajból.”³⁹ És amikor felnőttként, már az anya halála után kimegy: „Imádkoztam, mint az előbb is, és már idefelé, közvetlenül a sírhoz csörtetve a sétálóútról boldog, igen, igen, boldog várakozás ébredett benne, épp mint óvodás korában az anyjával való újratalálkozás előtt. Amikor már egy fél napja nem láttam, se égen, se földön, s talán nem is volt egészen biztos benne, hogy láthatja-e újra [...]”⁴⁰ (Egy kicsit nehezen érthető az első és a harmadik személy sokszor indokolatlanul tűnő és akár egy mondaton belüli váltogatása. De közelebről nézve ez telitalálat: az identitáskeresés alapvető kérdése ez az állandó játék: hol kívül, hol belül vagyunk.) Nem akarok előreszaladni a regényben, de ez után a nyitófejezet után már csak egyetlen dologra vagyunk kíváncsiak: a privát gyászt sikerül-e kitágítani társadalmi emlékezetkultúrává? Mindenesetre a két temetőlátogatás közül a gyereké áll közelebb az össztársadalmi emlékezéshez.

*

Az irodalmi reprezentáció akkor kezdődik, amikor a hit már megingott, nem tudjuk már biztosan, hogy „jók-e az esélyeink” vagy „szabadságra vagyunk-e ítélve” (ahogy Konrád György és Vajda Mihály mondták). De még nem gondoljuk, hogy a rendszerváltás eszméi (a „liberális eszmék”) átmenetileg vagy véglegesen vereséget szenvedtek volna. A rendszerváltás sorsa most nyitott lett, vagyis a történelem még nem ért véget. Az előttünk álló nehézségek a következők: a közép- és idősebb generáció benne ragadt a múltban (a szocializmusban), ők aligha lesznek képesek radikális változást végigvinni; a privatizáció inkább nyugati diktátumnak tűnik (amely nem veszi figyelembe az itt kiépült társadalmi berendezkedések nehézkedési erejét); egy átfogó társadalmi emlékezetkultúra kialakulásának pedig még a feltételeit sem lehet látni. Nem akarok most arról beszámolni, hogy

³⁶ Nadas Péter – Richard Swartz: i. m., 89.

³⁷ Bereményi Géza: i. m., 65.

³⁸ Kovács András: *A Kádár-rendszer és a zsidók*, Corvina Kiadó, 2019, 25.

³⁹ Kornis Mihály: i. m., 1862.

⁴⁰ Uo., 1872.

ezek a szempontok hogyan érvényesültek vagy váltak valóra az eltelt huszonhét évben. Minden bizonnyal nagyon szomorú kép rajzolódna ki előttünk. Inkább Tamás Gáspár Miklós interjújához szeretnék visszakanyarodni: lehet, hogy a „liberális eszmék” alá be lehetne sorolni ezeket a felsorolt „nehézségeket”? Ezt nem hiszem, de Charles Taylor nyomán azt gondolom, hogy ezek is feltételeznek (feltételeztek volna) egy erős közösségi bázist: a generációk folytonossága, a külső körülmények és elvárások belső szervesülése és az egyestől az általánoshoz vezető út. A rendszerváltáshoz érkező szocialista társadalom viszont teljesen izolált pontokból állt. (Ezt tudtuk Hankiss Elemér 1982-ben publikált kitűnő tanulmányából.)⁴¹ „Íme a hazája, egy rablótámadást követően” – olvashatjuk Bereményinél.⁴² A szocializmus nemcsak rablók által tönkretett társadalom volt, de még a változás feltételeit is szétzilálta. Ennél azért még 1992-ben is jóval többet vártunk, és nagyobb reményt támasztottak a paradigmaticus irodalmi művek.

---

⁴¹ Hankiss Elemér: *Diagnózisok*, Magvető Kiadó, 1982, 63–98.

⁴² Bereményi Géza: i. m., 68.

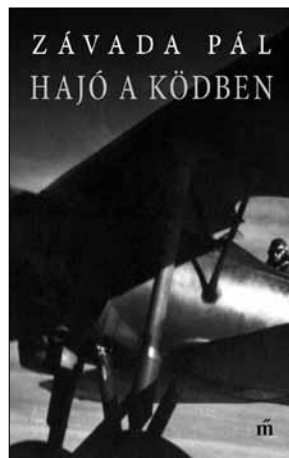

ROKONSÁGI KÖZÖS EMLÉKEZET

Závada Pál: Hajó a ködben

Kollaboráción általában az egyénnek az elnyomó hatalommal kötött alkuját, a közösségi érdek helyett saját boldogulását szem előtt tartó érvényesülési – vagy ha úgy tetszik: túlélési – stratégiáját értjük. A szóhoz tapadó, erősen negatív konnotáció mintha valamiféle közös, egyetemes és megingathatatlan erkölcsi rendet feltételezne, amely felől objektíve megítélhető lenne egy-egy cselekedet etikai minősége. Persze mindannyian tudjuk, hogy ez nem ennyire egyszerű. Az erkölcs fogalmának képlékenysége éppúgy lehetetlenné teszi a kollaboráció módozatainak vitathatatlanul elítélő vagy megengedő értékelését a külső szemlélő vagy az utókor számára, mint az egyes esetek kortól, helytől, helyzettől függő különbözőségei. Závada Pál új regényében fiktív elemekkel „dúsított” valós események – a második világháborús haditermelésből a részét addig jócskán kivevő Weiss Manfréd-rokonság Magyarországról való kimenekítése a velük alkut kötő SS segítségével 1944 áprilisában – nyújtanak példát egyén, közösség és hatalom kategóriáinak végletes összemosódására, ezen keresztül pedig arra, hogy bizonyos helyzetekben semmiféle erkölcsi alap nem lehet a segítségünkre: a hatalommal való együttműködés végső soron sosem próbál mást szolgálni, mint az egyén érdekeit. Hiszen, mint a regényből is kiderül, a közösség fogalma ugyancsak meglehetősen képlékeny. A *Hajó a ködben* szereplőiben folyamatosan felmerül a kérdés, hogy kiért tartoznak felelősséggel. Magyarország legbefolyásosabb „iparbárióként” a teljes magyarságért? Kikeresztelkedett, a törvény által mégis megbélyegzett zsidókként az üldözött zsidóságért? A számtalan családra kiterjedő szélesebb vagy csak a szűkebb Weiss-rokonságért? (Egyáltalán ki számít rokonnak?) Vagy pedig mindenki feleljen a maga sorsáért? Závada könyve a szerzőtől ismerős módon, dokumentarista és fikciós elemeket izgalmasan vegyítve dolgoz fel egy olyan eseménysort, amely élesen világít rá a szolidaritás felmondásának és a kollaboráció kényszerének lélektanára.

A huszadik század történelmi traumáit tárgyaló művek iránti érdeklődés megnövekedése és a nem-fikciós műfajelemek felértékelődése jól érzékelhető tendenciái az utóbbi évek magyar irodalmának és filmművészetének. A sokszor marketingfogásként is alkalmazott „megtörtént eset alapján” szövszerkezet által sugallt hitelességérzet, úgy tűnik, komoly vonzerőt jelent a permanens bizonytalanságban élő, a tényekre egyre inkább kیهezett közönségnek. A kezdetektől fogva a történelmi regény és a tényirodalom határait feszegető Závada-könyvek, már ami korszak- és témapreferenciáikat illeti, elvileg könnyen beilleszthetők lennének ebbe az értelmezési keretbe. Lényeges azonban, hogy Závada tényei sohasem tartanak igényt valamiféle objektívnek elgondolt igazság bizonyítására: folyama-

Magvető Kiadó
Budapest, 2019
416 oldal, 4299 Ft

tosan felhívják az olvasó figyelmét saját kétségességükre, arra, hogy az objektív igazság ki-
mondása minden elérhető információ együttállása esetén sem több merő fikciónál. Ebben a
tekintetben Závada továbbra is a magyar regényirodalomban a korai posztmodern óta elő-
térben lévő elbeszélhetőség-problémát teszi meg művei fő mozgatójává, és a hozzáférhetet-
len igazság helyett inkább annak különböző értelmezéseit igyekszik felmutatni. Nincs ez
másként a *Hajó a ködben* esetében sem, hiszen a „valós” eseménysor bemutatása után éppen
a mindvégig felfejtetenül maradó narrációs szerkezet által kiemelt fikcionalitás hagyja a
legtöbb kérdőjelet. Nem tudni ugyanis pontosan, hogy milyen elbeszélői tudato(ko)n át-
szűrve kapjuk kézhez a történetet, az viszont világosan látszik, hogy még az egyes szám
első személyben előadott történetdarabok is hangsúlyosan közvetett formában jutnak el a
befogadóhoz.

Az uralkodó beszélői hangnak ugyanis nem a fiktív szereplőkből álló Weiss Helén-
Valériusz Lola-Kohner Artúr szerelmi háromszög tagjainak – a regény jelentős részét ki-
tevé – énelbeszélései, hanem az ő visszaemlékezéseiket (feltehetőleg) közreadó többes
szám első személyű szöveg tekinthető. Az első oldalakon még úgy tűnik, „hagyományos”
realista elbeszélővel van dolgunk, aki hol egyenes idézetekben, hol szabad függő beszéd-
ben szólaltatja meg szereplőit és értelmezi az eseményeket. Ráadásul belelát szereplői
gondolataiba, hiszen pontosan idézi fel Artúrnak a sógorához, Chorin Ferenchez intézett
képzeltbeli, soha el nem hangzott monológjait is: „Évtizedeken át így magyarázott a só-
gorának Artúr, persze csak képzeltben” (14.). (Pseudo-monológok és soha meg nem írt,
de a regényszöveg által olvashatóvá tett levelek egyébként másutt is előfordulnak a mű-
ben, jelezve a történetek értelmezéséhez szükséges nyelv folyamatos keresését, de meg
nem találását a szereplők részéről.) Az ugyanezen az oldalon megjelenő többes szám első
személyű szerkezet azonban egyértelművé teszi, hogy maga a „külső” narrátor is érintett
az eseményekben: „Visszatekinthetünk talán a század első évtizedére, amikor rokonsá-
gunk egyik családja sem volt kikeresztelkedve, és többnyire nem voltak még báróvá útve
sem.” Úgy tűnik tehát, a „külső” elbeszélő maga is tagja a Weiss-rokonságnak, pontos
kiletét azonban nem fedi fel, az sem derül ki egyértelműen, hogy átélője volt-e az 1944
tavaszán történeteknek, avagy a továbbhagyományozott családi legendárium alapján utó-
lag idézi fel a korábbi eseményeket. Ez utóbbi értelmezést erősíti, hogy a második világ-
háború éveinél szemlélatomást jóval szélesebb időtávot képes áttekinteni, hiszen a század-
előtől egészen a század végéig tudatában van a szereplők sorsának: „Ne felejtjük el
viszont, hogy Becher Obersturmbannführer Nyugat-Németország egyik legsikeresebb
üzletembere lesz, és dúsgazdagon, aggastyánként fog meghalni 1995-ben” (411.).

Klasszikus szereplői elbeszélő(k) helyett a szöveg jelentős részében absztrakt narrá-
torral van dolgunk: olyan „közös” tudattal, amely egyszerre képes belülről láttatni és kí-
vülről áttekinteni a szövevényes történet részleteit. „Itt volna talán az ideje, hogy rokonsá-
gi közös emlékezetünk mélyéről kiemeljünk egy ősidőkre visszanyúló ősbűnt, hogy
föllebbentsük róla a fátylat” – ezzel a mondattal kezdődik a család Rajczy Bálint ezredes-
hez fűződő kapcsolatát tárgyaló alfejezet, amelynek hitelessége azonban kétségessé is vá-
lik két oldallal később: „Másik verzió. / Hiszen egy ekkora rokonságban, mint a miénk, az
igazán rejtélyes történelmiaknak mindig is volt és lesz is alternatívája. Úgyhogy az előző tör-
ténet igazságtartalma miszerintünk viszont igencsak kétséges” (129.). A „rokonsági közös
emlékezet” megbízhatatlanságát demonstráló szövegrészek megkérdőjelezzik egyes törté-
netelemek igazságtartalmát, amit tovább bonyolít, hogy bizonyos pontokon mintha egy
másik, mindentudó narrátor is beleavatkozna az elbeszélés menetébe. A dunai Nagy
Zsidó-sziget leírásával kezdődő fejezet (251–255.) például Kohner Artúrnek a szigettel
kapcsolatos helytörténeti olvasmányélményeit eleveníti fel, a tankönyvszagú szöveg és a
személyes gondolatok keveredése, valamint a szereplő „Kohner”-ként, „Kohner báró”-
ként való említése (a regény többi részére jellemző familiáris „Artúr” vagy az általáno-

sabb „Kohner Artúr” helyett) a történet felett álló elbeszélő pillanatnyi megmutatkozására utal. Akárcsak az elhangzottak igazságtartalmát nyíltan megkérdőjelező zárójeles elbeszélői közbevetés nem sokkal később: „Itt muszáj egy rövid zárójelnyi kitérőt nyitnunk. Az előbbi mondat tartalmaz ugyanis egy kegyes hazugságot” (260.). Első olvasásra tisztázatlannak tűnnek az egyes szám első személyű megszólalások körülményei is, a második olvasás során is csak feltételezésekre hagyatkozhatunk: Lola megszólalásai valatónak adott hosszú válaszként, Artúréi a bujkálása alatt írt naplójának bejegyzéseiként, Helénéi pedig emigrációbeli visszaemlékezésekként olvashatók, de a regény minden szöveget egymáshoz hasonító nyelve elveszi az olvasótól ez ügyben a biztos tájékozódás lehetőségét.

A regény narrációs struktúrája tehát – mint a fentiekből kitetszhet – meglehetősen bonyolult, leginkább talán Mészöly Miklós *Filmjé*hez hasonlítható. A mű sikerültsége szempontjából viszont a legfontosabb kérdés, hogy az ábrázolásmód összetettsége miként áll összefüggésben az elmondott történettel. Van-e oka, hogy éppen így kelljen elbeszélni a Weiss-örökösök történetét? A fokolizáció kiszámíthatatlan eltolódásai könnyen kelthetik az olvasóban a túlbonyolítotttság érzését, mégis úgy gondolom, nem felesleges sallangról, hanem a mű lényegétől elválaszthatatlan szerkezeti megoldásról van szó. A „rokonsági közös emlékezet” többes szám első személyének bizonytalansága meggyőzően képezi le a kritika elején említett problémát a közösség fogalmának meghatározhatatlanságáról: ahogy az olvasó nem kap felvilágosítást a szövegben megszólaló „mi” tagjainak kilétét és létszámát illetően, úgy a szereplők sem képesek a maguk számára megnyugtató választ adni arra, hogy kivel tartoznak, illetve kivel nem tartoznak közösséget vállalni.

Hiszen lényegében másról sincs szó a történetben, mint erről az eldönthetetlennek látszó dilemmáról. A Weiss-rokonság tagjainak kikeresztelkedése éppen ezért, a századelő többségi magyar társadalmához való hasonulás, az asszimiláció nyújtotta – később illuzórikusnak bizonyuló – közösségérzet megtapasztalása és persze az ezzel járó gazdasági előnyök miatt bírt alapvető jelentőséggel. (*A Hajó a ködben* egyébként a századelőn asszimilálódott zsidó nagypolgárság huszadik századi sorsának ábrázolása miatt is fontos munka, amely olyan, részben hasonló témájú művekhez kapcsolódik, mint Déry Tibor *A befejezetlen mondata*, Vas István önéletrajzi regényfolyama vagy Nádas Péter *Világló részletek* című memoárja.) A rokonság külvilággal szembeni kölcsönös bizalmatlansága (ez alól egyetlen szereplő, a kissé különként, a család „élő lelkiismereteként” kezelt, de nem túl komolyan vett Weiss Judit jelent kivételt), amely az üzleti, baráti és szerelmi viszonyok belterjességében és szétszalazhatatlanságában mutatkozik meg, viszont mind a sajátként felfogott közösség, mind az azon kívül állók szempontjából rávilágít az asszimiláció gondolatának problematikusságára. A regénybeli Weiss-rokonság – egyszerre kivételezett és megbélyegzett státuszából kifolyólag – menthetetlenül magára marad, hiszen tagjainak csalódnuk kell azokban a modern társadalmi törekvésekben, amelyek saját helyzetük reflektálttá tételében lehetnek volna segítségükre, és amelyeknek korábban maguk is a pártolói közé tartoztak.

Itt kell szót ejtenem a *Hajó a ködben* egy másik hangsúlyos vonásáról, nevezetesen a századelő számos kulturális törekvését anyagilag támogató magyar „iparbárok” társadalmi modernizációról alkotott elképzeléseinek rekonstruálásáról. Kornfeld Móric és Chorin Ferenc a *Nyugat* és más modern művészeti kezdeményezések mecénásai közé tartoztak, de a *Magyar Nemzet* alapítását is az általuk igazgatott vállalatcsoport finanszírozta. Ez utóbbi kiadvánnyal kapcsolatban egyébként a műben mellékszerephez jutó Heltai Jenő (akinek ekkoriban keletkezett, 2017-ben *Négy fal között* címmel kiadott naplója láthatóan jó szolgálatot tett Závadának) vonja őket felelősségre – nem minden aktuálpolitikai él nélkül: „Mi is azért küzdünk, hogy Magyarország magyar ország maradjon, azt mondja, így tehát nem fogunk kitérni a zsidókérdés elől sem. Mert ilyesmik is megjelentek a maguk

lapjában, Kohner báró – nem tudom, hogyan tetszik ez most maguknak. Meg hogy milyen fontos nekünk – ezt megjegyeztem – a fajmagyarság megdönthetetlen felsőbbségének szerves és intézményes megalapozása. Na, mit szólnak ehhez, méltóságos uraim? Maguk szerint öt év alatt elég szervesen és intézményesen lett ez megalapozva?” (54.) Az ekkoriban a Gyáriparosok Országos Szövetségének igazgatójaként ténykedő, a *Nyugat* pénzügyi gondjait az 1911–1912-es Osvát–Hatvany-vitától kezdve magán viselő Fenyő Miksa („Maxi”) a történet legfontosabb mellékszereplői közé tartozik, Ady Endre pedig állandó hivatkozási pontnak számít a családtagok irodalmi tárgyú eszmecsereiben. A regény jól érzékelteti, hogy Ady nem csak, sőt talán nem is elsősorban mint költő, sokkal inkább mint a társadalmi progresszió szimbolikus figurája bírt óriási jelentőséggel a huszadik század első évtizedeiben – a progresszió ígérete viszont a regénycselekmény idejére egyértelműen beváltatlan maradt.

Az pedig a műegész felől nézve tekinthető szimbolikus gesztusnak, hogy éppen egy Ady-vers, a *Tovább a hajóval* értelmezi a regénycímbe foglalt motívumot: „És az utolsó sorok Helénnek most – biztosan azért, mert éppen útnak indulunk, mondja – mégiscsak eszébe jutnak: S ha elmúlnak az elmúlnivalók, holnap, idő, örök élet-tenger, táncoltasd majd csak tovább a hajót, szegény, csodás, véres élethajód. / Artúr erre olyasmit morog még, ki tudja viszont azt, kicsi Helén, hogy ez a mi élethajónk-e vagy sem” (357.). Helén és Artúr mintha ekkor ismernék fel a személyes tragédiaként átélt események mögött meghúzódó általános tapasztalatot. A Weiss család huszadik századi története így válik a társadalmi modernizáció kudarcának példázatává – Závada Pál regénye pedig e kudarc egyik legszemléletesebb szépirodalmi ábrázolásává.

PILLANTÁS-POÉTIKA, CSELEKVŐ RETORIKA

Seres Lili Hanna: Várunk

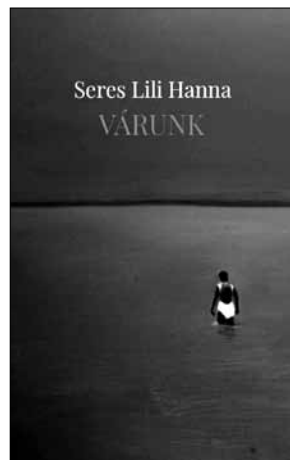
Léptek, színes kockákon. Szakfanderben haldokló majom egy kietlen bolygón. Üresen maradt sikátor. Arcok forrnak a fényben.

Seres Lili Hanna első verskötetéből, a *Várunk*ból idézem ezeket a képeket. Igen, képeket; a most ide írt szavak nem szó szerinti, hanem kép szerinti idézetek. Olyan, finoman fortélyos versekből, ahol a szavak tesznek róla, hogy a látvány legyen az elsődleges. A szuggesztív, a ragyogó vagy az éppen elmosódó, elhomályosuló látvány. Ez a versnyelv elsősorban a szem izgalmait keresi, de ismeri a halkulást is, a fájdalmat, az omladozó fal és a nedves föld hűvösét. Ez a beszédmód mindent megtesz, hogy a metaforákat, a képiség másodlagos jellé válását késleltesse. Nem függeszti fel, nem tagadja meg az alakzatokat; nem akar sokkolni, ránk förmedni a konkrétság ethoszát erőltetve. Inkább óvatosan érzéki tárgyiasággal beszél, finoman kijelentő és leíró nyelven. Így aztán elkerüli a túlhajtottan verista-realista irodalmi ideológia csapdáját, az allegorizálást. Majd lassan magukra a szavakra irányítja a figyelmet.

A kötet első ciklusának talán csak a címe elhibázott (a *Reumas hátország* elfogadható szójáték, de épp a nyers játékosága nemigen illik ide), a szövegben egyébként minden szó a helyén van. Egy félig valószerű, félig hangsúlyosan képzeletbeli, talán múltbeli, talán posztapokaliptikus hátországi térség kel életre bennük, általuk. Egy-egy történettörédék, különös pillanatok, és a történelem bukásának mindent átható, tapintható jelenléte. A verscímek és a kulcsszavak különösek, és éppen így, ekként megragadók, hitető erejűek, előkészítik és továbblendítik a narratívát.

Mit is kell elhítnie? Azt, hogy mi magunk is részesei vagyunk az itt megmutatott világnak, melynek képeit, hangjait és illatát olvasóként érzékeljük. A többes szám nagyon is hangsúlyos itt, hiszen a versek egy jól körülhatárolható csoportja – épp az, amelyben a hátországi történet töredékei felbukkannak – a többes szám első személyű megszólalást alkalmazza. „Minden nap belefekszünk a fénybe, / bátran szétterpeszkedünk, nyújtózkodunk, / lehunyt szemmel mosolyogva, mintha álmodnánk. / Egyesek macskának képzelik magukat, / én majomnak. Forr az arcunk a fényben” (*A fény országa*). Ugyanakkor itt lép be az az identitás-állítás is, amely innen elindítva, a kötet jelentős részére nézve meghatározóan fontosnak bizonyul: a női beszéd, a női perspektíva jelenléte és eseménye.

Ez a női „mi” involváló erejű, és ez zavarba ejtő lehet a felkészületlenebb férfi olvasó számára. A kötet első ciklusá-

*Fiatal Írók Szövetsége
Budapest, 2019
64 oldal, 1800 Ft*

ban a magukra hagyott nők lakta, hátsországi terület képeit, különös, álomszerű meséjét az egyszerre belső és külső érzelmi impulzusok billentik ki helyükből, és a pontos megfigyelések teszik teljessé. Ebbe bevonódni olyan, mint másnak álmodni magunkat, vagy még inkább, mint véget nem érő beszélgetésekben belépni más álmába, az őt kísértő látomásba. A versek szelíd állításai valójában provokatívak, mert ennek a megértéseménynek a máshonnan ismerős emlékéit, megsejtését, de legalábbis reményét idézik fel, sőt kényszerítik ki az olvasóból.

A kötet második ciklusában (*Mr. Nobody*) a kollektívum helyébe egy önéletrajzi típusú én-narratíva alanya lép. Bár a versek grammatikai és lírai alanyainak biológiai és társadalmi nemére e részben nemigen történik utalás, az előző rész vonzásában, a paratextusokban és a kísértő illusztrációkban kijelölt női perspektíva még az eddiginél is hangsúlyosabbá válik. A perspektíva mindenekelőtt szó szerint értendő: a mennyezetre vagy az égboltra irányított tekintet, pormacska-közeli pillanat a padlón. „Besötétedik, eltűnnek a / rózsaszín csíkok az égről, / ijesztő szürke felhő egy / rajzfilmszerű ház körül, // ezt látom fel-felkapva a fejem, / beszívva a neonhomályos levegőt” (*Mr. Nobody*). A pillantás-poétikát azonban a versbeszéd cselekvő retorikája mozgatja át. „Ne félj, ajtónyitás után eltűnik. / Ott van az ajtó mögött, de / te is tudod, hogy sose fogod látni” (*Leső*). Bár talán nem is annyira cselekvő, mint inkább (el)szenvedő ez a retorika. „Fel kell állnunk. / De ha nem bírunk (nincs kedvünk), / egy kicsit ülhetünk még a földön. // Ne barátokozunk össze a pormacskaikkal, / a parketta repedéseibe ne sokáig bambuljunk. // Megengedett: néha esetlennek lenni. / A katasztrófa: egyedül bennünk, általunk. / Az élet megdöbbenően egyszerű, ha.” (*Tanácsolhatnám*).

A harmadik ciklus, a *Bö lény az író gépnél* más beszédmódokkal is kísérletezik. Kétely, kiábrándultság, keserű testi-lelki tapasztalatok mutatkoznak meg a lírai én-beszédben. E ciklus szerzőjét a női tapasztalatok kódolhatósága foglalkoztatja. Az élmények azonban nem egyetlen alanyéi. Az első vagy harmadik személyű versbeszédben a „saját” fogalma eloldódik az önéletrajzi jellegű viszonyítási rendszertől, meg többszöröződik, társadalmi tekintetben többretűvé válik. Női perspektíva ez is, de másként. Sorra jönnek a megdöbbenő versek. Monológ, ahol egy veszélyeztetett, többszörös abúzus áldozatává vált kislány beszédét halljuk (*Várunk*). Szülés előtti álom egy kellemetlen munkahelyi pillanatról (*Előnti*). Prenatális trauma és nosztalgia (*Prés*). Művi meddőség (orvosi műhiba? indokolt, de lelketlenül intézett műtét?) élettragédiája (*Mind az ezer*).

Azután: visszatérés az alanyi lírához, de megint csak több regiszterben, változatosan; a magánjelleggel, de kajánul odakacsintó, utalásos sifírozástól (*Céklatest*) a szelíden derűs kapcsolati gyász játékosan hiteles narratívájáig (*Bö lény az író gépnél*).

Ez a sajátos beszédmód mindazonáltal bizonytalanságban hagy bennünket afelől, hogy mi a szerzői értelemben véve „személyes”, és mi az, ami felvett „szerep” csupán. A kötet végére illesztett paratextus ugyan némi feltételes eligazítást nyújt egy lejeune-i „önéletrajzi szerződés” tekintetében – de ez inkább csak arra jó, hogy végképp összezavarja az olvasót. Amit addig felnőttkori emlékek hitt, arról kiderül, hogy gyerekkori, amit valóságnak hitt, arról kiderül, hogy filmélmény... Hogyan? Amit sajátjának hitt, az az idegen, és amit idegennek, az a saját?

Valahogy így. És a kötet ezzel talán el is érte a célját. A versek éppen így, e kettősségben, az érzelmi válaszokat egymással szembesítő, ellenpontoszó affektusokban szólítják meg az olvasót. Az azonosulásnak ebben a „sajáttá” tevő, de az „idegent” is megőrző állapotában a másik nézőpontját és helyzetét éppen azért lehet a saját létállapotra vonatkoztatni, mert a hang leválik az elsődleges, alanyi allegorikus azonosításról, és megindul egy nyitottabb társadalmi reflexió felé. De éppen, mielőtt lendületes útján elérne valamely jellegzetes irodalmi zsákutcáig – például a lelkiismeret-facsaró, nyomorrealista típusmimizisig –, elkanyarodik egy lebegőbb, enigmatikusabb tárgyiasság felé. Ezek a hangnem-

beli kimozdulások nemcsak a Seres-könyv stilisztikai változatosságát garantálják, de a mélyebb értelemben vett poétikai összetettségét és – ki merem mondani – esztétikai igazságát is. Az egyedítés és egyetemesség nyelvi regisztereket, szólamokat és nézőpontokat váltogató és transzponáló rendszere olyan kompozíciót alkot, amelyben az etikai vonatkozások a demonstratív művészet lehető legnagyobb szabadságát élvezve érvényesülhetnek. Ami nem jelenti azt, hogy a vállalkozás túllép a retorikán. Nem lép, mert nem léphet túl, és szerencsére nem is próbál úgy tenni, mintha lehetőségé lenne rá.

A kötet tárgyi kivitelezése mindezt tudatosan igyekszik támogatni, több-kevesebb sikerrel. A fülszöveg, Tóth Krisztina szép ajánlása, célba talál. A szövegtükör elsöre zavaróan szélesnek tűnt, de aztán megszoktam, hogy ilyen. A festményreprodukcióra épülő, finom borító a nagy vízfelülettel és az apró nőalakkal egyszerre tükröz nyugalmat és elveszettséget. Az illusztrációk Steiner Hanna munkái. Grafikaként nagyszerűek és magukkal ragadók, de nem illenek igazán a versekhez. Steiner alakjainak többsége a ruhátlan női test schielei kiszolgáltatottságát, sérülékeny igazságát és a múlt idő hatalmát reprezentálja. Seres versei ezt a szférát alig-alig érintik. Két külön poétika, két külön világ – bár szerencsés intermediális találat is akad közöttük: az utolsó ciklus előtti, festékfoltos kép, és úgy általában is a túlsorduló tintapacák.

Ezzel azonban még nincs vége, hátravan a feketeleves. A kötet záróverse az *Intelmeink*, mely kétségkívül Seres Lili Hanna eddigi legjelentősebb költeménye. A szerencsés szerkesztői döntéssel, különállóan elhelyezett szöveg önmagában is egy ciklus szemantikai súlyával és kommunikatív horderejével bír. A magyar irodalomban nagy hagyománya van az ilyen, inkább jelentőségük, mintsem valódi hosszuk miatt terjedelmesnek tűnő – Tandori Dezső szavával – félhosszú verseknek. A címadás a Seres védjegyének tekinthető, lebegő, finoman zavarba ejtő fogalmazásmódot alkalmazza, de még egyet csavarva rajta. Az „intelmeink” szó toldalékai – és pragmatikai környezetük – nem rendelkeznek egyértelműen a nevezett intelmek eredetéről és irányáról, s ez a többértelműség lényeges jelentésképző tényezővé lép elő.

Úgy nem kezdheted, hogy „Amikor a párnát a fejemhez nyomta”.

Úgy már inkább, hogy „Nem kaptam levegőt”.

Nem részletezheted túl a jelenetet, mert elveszti hatását.

Az emlékek, de inkább csak az érzések benyomására koncentrálhatsz, különben fals lesz.

És te nem lehetsz álszent.

A minősítéseket el kell hagynod, személyére ne használj jelzőket.

Határozók talán jöhetnek, például „erősen tartotta a párnát”, vagy „határozottan suttogott”, esetleg „némán borultam a kanapéra, és nem válaszoltam a rokonok kedves kérdezősködésére”.

Hopp, máris egy jelző, kérdés, a kívülállókát minősítheted-e.

Kérdés, magadat minősítheted-e.

Vajon ki beszél a versben? S kire vonatkozik a többes szám, s kire a te-beszéd megszólítósa? Az említett, kötetvégi paratextus bizonyára erre a versre utal, amikor – eufemisztikusan – „egy rossz emlékeknek” nevezi a bemutatott eseményt. A vershelyzet a vallomás beszédszituációját utánozza. Valóban, úgy tűnhet, a bántalmazás okozta testi-lelki trauma kimondásának, kibeszélésének lehetősége adott: a nyilvánosság rendelkezésre áll, a hallgatóság együttérzésében joggal lehet reménykedni. A kimondás azonban, úgy látszik, nem ilyen egyszerű. A lírai megszólalás nem elsődleges tényközlésekkel és érzelmnyilvánításokkal, hanem az ezek lehetőségére irányuló, megvalósíthatóságukat mérlegelő kommentárokkal, és ezeket rögtön tanácsokba forgató felszólításokkal dolgozik. Ezzel

természetesen rögtön le is mond az elsődleges lírai modalitásról. Valami mást választ helyette: a feltételes kimondást. Az imperatív hang lehet „saját”, és lehet „idegen” – valójában akkor is idegen, ha saját, mert a mérlegelő szó éppen azt hangsúlyozza, hogy le kell mondani a nem-szemantikai jellegűen létező, meglévő trauma jelenlétlenségű önigazoló azonosságának önfeltárá erejéről, az igazság önérvényesítéséről. Ez ugyanis illúzió, mely végső soron olyan, naiv beszédhez vezet, amely épp az ellenkező hatást váltja ki, és hitelteleníti a megtörténtek kimondását. A trauma beszéde ugyanolyan törekeny, mint a bánátnak kiszolgáltatott test és lélek. Ezért van szükség retorikára.

A vers poétikája itt már nyilvánvalóan önmagára vonatkozik. Az intelmeket eleinte „életbeli”, jogi-kommunikatív tanácsoknak vélhetjük, hogy azután egyre inkább irodalmi-kommunikatív értelmük kerüljön előtérbe.

Neked bele kell simulnod.

Újra kell élned.

Fel kell gyorsulnia a szívverésednek.

A légszomj kell neked.

Először nem foglalkozhatsz az irodalommal, először csak az

élménnyel foglalkozhatsz.

Hogy aztán elővedd a szavak szikéjét, és könnyörtelenebb legyél magaddal, mint bárki.

Az irodalom hideg izgalma kapjon el.

Akkor már csak a szövegre figyelhetsz.

És ha kész vagy: el kell engedned örökre.

Belé kell helyezned másokba, hogy aztán ott valami egészen idegen élménnyé váljon.

A *Várunk* kötet poétikai programja eklektikus, de következetes. Mintha könnyedén libbenne egyik helyről a másikra, látszólag hol az új referencialitás kimondás-elvén, hol a rekapitulált posztmodern jelkritikai szemléletén nyugszik a beszédmódja. A záróvers éppen egy olyan paradox retorikai csavart visz színre, amikor a metaszint segít a primer kimondásban: az íme-megcsináltság a léleknyilazásban. Máskor a tárgyiség, a szerepjáték, vagy éppen a magánmitológia végzi el a visszatérést lehetővé tevő eltávolítás feladatát. A tét az érzelmek kifejezése. Mi sem hangzik egyszerűbben, és mi sem nehezebb. Seres Lili Hanna könyve sokat tesz azért, hogy a líra újra visszatálhasson eredeti feladatához.

KI AKAR JOBB JEGYET NYELVJÁRÁSTANBÓL?

Mucha Dorka: Puncs

Mucha Dorka *Puncs* című regényének témája a társadalmi közbeszédben is erőteljesen jelen lévő #metoo-mozgalom jelenségei közé illeszkedik. Fontos vagy fontos lenne, gondolom én, olyan irodalmi művek léte (is), amelyek érvényes módon ábrázolnak olyan, napjainkat és közelmúltunkat meghatározó társadalmi, emberi, morális jelenségeket – mint például az erőszak, a bántalmazás, az abúzus, a zaklatás –, amelyek gyakorta végtelenen eltérő véleményeket, projektált vagy jogos indulatokat, csúf sztereotípiákat generálnak a sajtóban, a bulvár- és közösségi médiában, és amelyekről éveken, évtizedeken át nem vagy csak igen keveset, óvatosan lehetett nyilvánosan beszélni. A hatalmi pozícióval visszaélő, alá-fölé-rendeltségi viszonyokat kihasználó bántalmazó-megalázó jelenségek elsősorban a munkahelyi, iskolai, családi közegeket érintik, vagyis az egész társadalmat. Közös bennük, hogy mindegyik az emberi méltóságon, az egyén személyes szabadságán és a testi-lelki intimitás határain gázol keresztül, egyéni traumákat, személyiségzavarokat, életútbeli elakadásokat okozva, amelyekhez nemegyszer az áldozatok bűntudata, kisebbségtudata társul.

A *Puncs* efféle komoly küldetésre vállalkozik, s aki még nem tudná, egy felsőoktatási közegben játszódó tanár-diák kapcsolat történetét mondja el utólagosan a lány szemszögéből egyes szám első személyben. Maga a történet roppant hagyományos, a forgatókönyv mindenki számára ismerős lehet, és még azt is hozzátehetjük, hogy a mű igazán itatja magát, szinte egy hajtásra lecsúszik torkunkon az édeskés, fűszeres irodalmi folyadék. A címnek persze nem sok köze van az ismert italhoz, bár az alkohol nem elhanyagolható mértékben fogy a történetben. A regény sokkal inkább játékba hozza a puncsol ige 'hízeleg', 'smúzol', 'nyalizik', 'előnyt remélve jópofizik' jelentéseit, s még inkább vonatkoztatható a sugardaddy-sugarbaby kapcsolatok többféle „anyagot” összevegyítő pikantériájára (sic!), azok működésére és végkimenetelére, illetve a puncs.hu internetes cukitársskereső oldal belső működési szabályzatára. Sajnos ezzel ki is merült a dolog, a címhez hasonlóan a regény is kevés fejtörést okoz a befogadók számára. A sztereotípiákra és ismert fordulatokra építő sztori, beleértve a szerző által működtetett prózajegyeket és regényvilágot is, nem ad sokkal többet egy közepes egyéjszakai kalandnál. A tanár természetesen jóképű, családos, némileg szélhámós, inkorrekt gyenge „pöcs”, a lány pedig természetesen sodródik, részegen kezdeményez, kiszolgáltatót, megborul, és némi depressziót is összeszed a végére. Mindez még lehetne jó is: érzelmi-lelki inyenésegek-

21. Század Kiadó
Budapest, 2019
159 oldal, 2990 Ft

kel, mélységekkel és/vagy megfelelő prózai eszközökkel megírt történet, amely valóban érzékelteti, ábrázolja azokat az emberi, kapcsolati, hatalmi viszonyrendszereket, amelyek egy ilyen jellegű viszonyban benne rejlenek. A cselekmény mégsem válik hitelessé, s ez nem annak a kérdésnek a mentén dől el, hogy a történet valós vagy sem, hogy a szerzőt vagy környezetét valamilyen tagját személyesen érintő eset átültetéséről van-e szó, vagy tiszta kitaláció a sztori. Bármelyik lehetne, a hitelesség hiánya a szépirodalmi(nak szánt) megvalósítás gyengeségeinek és hibáinak tulajdonítható.

A *Puncs* szereplői kiszámíthatóan sablonosak, nem állnak össze eleven karakterekké, nem kapnak igazán arcot, jellemet, egyéniséget az események során. A lány nézőpontjából láttatott alakok mindössze funkciókat töltenek be a történetben, s mivel nem rendelkeznek „valódi” személyiséggel, így az interperszonális viszonyok és ezek hiteles narratív kibontása is hiányosságokat szenved. Kell tehát egy barátó-lakótárs, akivel meg lehet beszélni – vagy aki elől el lehet hallgatni – a legfontosabb érzelmi ügyeket. Amarilla alakja és a főhős vele való kapcsolata összességében még mindig a legsikerültebb része a személyközi viszonyok ábrázolásának. A közös albrélet örömei, a barátság szorosságai, feszültségei, az apró idegesítő szokások, a párbeszéd „terelése”, játszmái, az elhallgatások és mellébeszélések jelenetei a leginkább eltaláltak, a legéletszerűbbek. Amintha egyetlen barátó elég is lenne a fiatal lány kortárs szociális hálójához: feltűnik még egy-egy alak időnként, de mintha az elbeszélő főhős körül nem lennének emberek, miközben mégis partik, bulik, lerészegedések éjszakáiba kapunk betekintést.

A mű és az elbeszélés ürügyét, témáját adó tanár-diák kapcsolat leginkább azért papírmásészerű, mert a Tanár úrnak egyáltalán nincs karaktere, jelleme. Ahogy neve sincs. Természetesen jóképű és izmos, illetve megtudunk még róla néhány sablonos dolgot: nem kifejezetten toladó, udvarias, sőt mindenféle értelemben gentleman, nagyvonalú; türelmes és előzékeny a kis megzavarodott tanítványával, ha kell, péppé veri a benga állat tanártársát, aki bezzeg egy erőszakos barom. Ki ne szeretne bele egy ilyen oktatóba?! Mondjuk arról, hogy szerelemről van-e szó a főszereplő részéről, lehetne morfondírozni egy kicsit. No és mióta világ a világ, a Tanár úrnak gyengéi a fiatal tanítványok, ám eddig valahogy mégis a felesége és családja mellett döntött. Ezúttal alakulhat-e másként az ügy? Sajnos a „szegény megcsalt asszony” is az amerikai filmek átlagszárát hozza. Az idő múlásával is szép nő a felszínen határozott, tökéletes szimattal, ám természetesen belül boldogtalan és összetört szívű. Házasságukról kiderül, hogy kényszerből, szakítások után egy véletlenül (sok alkohol, békülő szex kombinációja révén) becsúszott terhesség miatt köttetik meg. Ha jó lennének sorozatokban és romantikus filmekben, most sorolnám. Ezekkel az előzményekkel természetesen a „lélektani” háttér is biztosított: ez a házasság eleve halálra és boldogtalanságra volt ítéltve, nem csoda, hogy a pasi csalta és csalja a feleségét.

De minek is tovább szpojlerezni a „fordulatos” történetet, bárki legyárt egy hasonlót a reggeli zuhany alatt, a cselekményelemek sajnos végtelenül ismerősek, kiszámítottak, ugyanakkor „amerikás” fordulataik és hihetetlenül problémátlan anyagi világuk mégiscsak esetlenül mutat a magyar vagy magyaros környezetben, Budapestre helyezett cselekményben. (Feltűnik Gőd neve, egy-egy Pataky Attila-plakát és a külföld is valahogy Magyarországhoz mért.) A regényvilág elnagyoltságát, kidolgozatlanágát nemcsak a szereplők és a történet ismerős paneljei, hanem olyan apróbb, bosszantó következtetlenségek, hibák is jelzik, amelyeken az olvasó a sodró lendületű mondatok, jelenetek ellenére is fennakad. Mert minden magyar gólyatáboros botrány ellenére az mégiscsak túlzásnak tűnik, hogy a nyelvjárásgyűjtő tanulmányi kirándulás kemény játszmasz szexhétvége a jobb érdemjegy érdekében, amiről persze minden „versenyző” tud a naiv főszereplő kivételével. Vajon boldogulhat-e ebben a bölcsészettudományos közegben az (az „összesztöbbi” rusnya, ellenszenves bölcsészlány), aki egy ilyen jelentős tantárgyból nem cserkészi be a ronda, kövér, kopaszodó oktatókat?

Ehhez képest nem is kellene fennakadni azon, hogy „a szerelem első látásra” vagy inkább a „vibrálni kezdett valami kettőjük közt” vizsgahelyzet lassított jelenetében a tanár a szöveggyűjteményt nyújtja a hallgatónak, majd a nyomatékos pillantások keresztüztében ketten tartott tárgyat leckekönyvként engedi el. S akkor még meg se kérdezzük, hol használnak ma már leckekönyvet, azaz papír alapú indexet. Ez a szintén filmekből ismert jelenet azért is fontos, mert a szöveggyűjtemény-leckekönyvbe csúsztatott céduláról az elbeszélő később nyomatékosan „lementi” a telefonszámot. De a kínos elvarratlanságoknak ezzel még nincs vége, hiszen a jelenet hitele szempontjából indokoltnak tűnik, hogy a lány egyáltalán ne járjon órára, sose lássa korábban a férfit, csakis így lehet hatásos a vizsgahelyzet „nagyjelenete”. Ám később az egyik ágyjelenetben mégis a következő gondolatokat olvashatjuk: „Nem tudom, milyen elvárásai lehetnek. Hiszen a ruhán keresztül is felmérhette, mi a helyzet, és korábban az órákon is látott.” (43–44.) Újabb közbevetés: a regényt vagánynak és szókimondónak beállító szerzői attitűd egyetlen mondattal intézi el magát az aktust, nem vállalkozik szexjelenet írására: „Aztán minden úgy történt, ahogy kell.” (68.) Úgy hajtunk át egy tanár-diák viszonyt és a mű világa szerint az egész felsőoktatási közeget behálózó szexuális fertőt ábrázoló regényben a kulcsfontosságú eseményen, ahogy az egyik jelenetben Bálint a vasúti átkelőn: későn veszi észre a stop táblát.

A hibák elősorolása – a szóvá tetteken túl is akad még – azért is szükséges, mert mindezek a következtetések is hozzájárulnak a Mucha Dorka által megrajzolt közeget és történet hiteltelenségéhez; a reáliák pontatlan kezelése, a logikai ellentmondások miatt nem áll föl egy olyan regényvilág, ahol az elmondott események és ezek emberi, lélektani következményei megtörténhetnek. Sajnos ezt a benyomást az elbeszélő lányhoz társított nézőpont is erősíti. Az első személyű beszéd megengedi a belső történések, megélési formák közvetítését, ugyanakkor kétségessé teszi, honnan tudhatja ez a lány tanárának és feleségének korábbi történetét, milyen ismeretek alapján és kinek, milyen ürüggyel mondhatja el részletesen házasságuk előzményeit, hogyan közvetítheti már-már a feleség nézőpontját is, miközben más jelenetekben megfigyeléseit rögzíti, illetve a hálószobában kitett vagy éppen elrejtett családi képek alapján tájékozódik a férfi és családja életéről.

A regény beszédmódja rengeteg kérdést vet fel, rögtön azt, hogy kihez beszél a mű elején az elbeszélő. Mintha mondaná valakinek (valamiért) ezt a történetet. Majd ez a hangvétel, az odafordulás nyelvi alakzatai szinte teljesen eltűnnek, jönnek – számolatlanul – a mindenféle jelenetek e kapcsolat egészének időszakából. Időrendben, léptékben, fókuszokban nagyon változóan, időnként a lány tudáskeretét erősen túlfeszítő elemekkel. A regény prózanyelve, stílusa olyan, mint amikor egy társaságban valaki „nagyon adja”: viszi a szót, csak ő beszél sodró lendülettel, mégis azt érezzük, hogy amit mond, az nem vagy nem éppen úgy igaz. Kirakatbeszéd, megtűzdelve dögös árcédulákkal, káromkodásokkal, szlenggel, sajátos szófordulatokkal. Ám a történet mondója a „francok”, „bigyók”, „izék”, „baszszik” elodázó, lazán félbehagyó gesztusai között mindig kínosan ügyel arra, hogy a fő információkat ne egy „mittudomén”-nel intézze el. Az hagyján, hogy a férfinak nincs neve, még érthető is, hogy egy ilyen esetet név nélkül „illik” mesélni, ám a férfi az elbeszélésben mindig módszeresen Tanár úrként szerepel, néha kurziválva az ironia érzékeltetésére. Végtelenül mesterkélte, ahogy időnként a bekezdésről bekezdésre elpötyögtetett káromkodások, lazaságok is. Az üres nyelvi pózokban nincs hiány, és sajnos a többi karakter, például Emma, a boldogtalan yorki tanárnő – a történet pandantsztorija – is a főszereplő stílusában beszél: „Kurvára idegesített az a csaj, de amúgy nem hiszem, hogy ennek lenne köze ahhoz, amit mondott, hogy máshol nem menne a dolog. Szerintem ez ilyen féltis lehetett vagy mi. Ő nem engem akart, hanem a tanár nénit az íróasztalon.” (110.)

Az érzések, gondolatok sokkal inkább tűnnek nyelvi kijelentéseknek, mint a szereplő által valóban megélt gyötrelmeknek. E téren szintén ellentmondásnak tűnik a mű elején tett futam, miszerint a lány családjában nem szokás a bajokról, érzelmekről beszélni, elég

a másik elé tolni egy bögre kávé. Rengetegszer értesülünk a lány büntudataról, amit főként a feleség és a másik fiú, Bálint miatt érez, visszatérő téma az ilyen-olyan helyzetekben, jelenetekben előtörő lelkiismeret-furdalás. „A nadrágom teljesen átázik az esőben, annyira lefoglal a saját büntudatom, hogy percek telnek el, mire észbe kapok.” (81.) Ezek a szólamokon, néhány perces penitenciákon aztán gyorsan továbblendülünk a szereplővel együtt, így nem különösebben érezhetjük (át) az óriási büntudat megélését. Esetleg ilyen kijelentésekkel érthetünk egyet: „és én erőltetem, hogy büntudatom legyen. Elszámolok tizenegyig, amíg beütöm a kapukódot.” (87.)

Az elbeszélő által hangoztatott büntudat mindössze egyike a lány érzéseinek. Miközben két férfi közt hányódik, a jelenetek, események kapcsán számos kortárs párkapcsolati, morális, társadalmi kérdés bukik elő, ezek természetesen és joggal vetődnek fel a tanár-diák viszony megoldhatatlan, kilátástalan helyzetében. Az érzelmi kötődés, elköteleződés nemcsak a mai huszon-harmincéveseket érintő párkapcsolati probléma, hanem már a mai negyvenes generáció zátonyra futott kapcsolatainak is lüktető sajátsága. A vágyak elköteleződés nélküli kielésee, a titkolózásokon, megcsalásokon, hazugságokon alapuló viszonyok mindennapos jelenségekké, ismert játszmákká válása, sőt társadalmilag elfogadott, kvázi legitim jelenléte – lásd puncs.hu – olyan beteg társadalmakat hozott létre, melyekben nemhogy különböző értékrendek ütközéséről, hanem teljes talajvesztettségéről kell beszélünk. Különösen, ha az érzelmi, párkapcsolati dimenziók üzleti-anyagi szegmensekkel társulnak. E kettős, jelen esetben fiatal nőket érzelmi-társkapcsolati játékszerré és fizetett áruvá alacsonyító tényezők keveredését és zavarát szintén felveti a regény cselekménye. Ám az együtt töltött órákért fizetett összeg elleni tiltakozás nemcsak a szereplő részéről marad súlytalan és gyenge, hanem a regény egyik felvetéseként is az: gyorsan elsikkad, a szerző nem vezeti végig ezt a szálát sem.

Az embereket, nőket, lányokat, gyerekeket körülvevő kétségbeejtő amorális érzékelése, megélése csakis egyéni szociális minták és tapasztalatok mentén „kezelhető” és rendezhető el, hiszen nem igazán létezik olyan hiteles társadalmi beszédmód, szélesebb nyilvános diskurzus és értékrend, amely segítene az eligazodásban. Mindezt az ingoványt, zavart, morális és emberi káoszt feldobja a regény, ám a mindenki által ismert jelenségek felvetéseivel mindössze a felszínt kapargatja, csupán pancsol a puncsban. A karakterek kidolgozatlansága, az érzelmek, viselkedési minták, cselekményelemek közhelyszerűsége, a regényvilág felszínessége nem teszi lehetővé, hogy mindezek a kérdések elmélyültebb, írói szempontból reflektáltabb ábrázolást kapjanak. Más értelmezőkkel szemben én nem éreztem olyan nagyon őszintének és hitelesnek a *Puncsot*, mint ahogy a nagy írói berobbanást emlegető recenziók értékelik. Pedig, őszintén, tényleg őszintén... próbáltam magamban számolni; kínomban, és hogy megnyugodjak. De „már összezavarodtam a számolásban és nem tudom eldönteni, hogy a feleséket számolom, vagy azt, ahogyan az idő telik”.

EGY BARÁTSÁG. ZÁRÓ AKKORDOK

Elena Ferrante: Az elvesztett gyerek története. Érett kor – Öregkor. Nápolyi regények 4.

Ferrante olasz olvasói 2014-ben, az amerikaiak az Europa Editions kiadónak köszönhetően 2015-ben, mi pedig az idén vehettük kézbe a nápolyi tetralógiát lezáró kötetet. Az olasz író nő elbeszélésmódja és a világsikert kommentáló kritikák alapján nyilvánvaló, hogy sokan a családtörténet(ek) és a központi női alakok, Elena és Lila barátságának alakulására, a történet további fejleményeire voltak kíváncsiak. Az elbeszélői karakter és a storyra irányuló amerikai és nem csak amerikai olvasói érdeklődés alapján ez semmiképpen sem váratlan. Régi észrevételem szerint a történetmondói írói beállítottság érvényesülése világszerte folyamatos, és jelentős, eseményelbeszélésre összpontosító regények születtek az igen látványos 20. századi kísérletek (a narratívumot más bemutatásmóddal, fogalmi nyelvvel, filozofikummal, leírással, statikussággal, a story kiiktatásával, metaforikus eszközökkel vagy mással helyettesítő poétikák) időszakos előtérbe kerülése idején is. Tehát régen is, az avantgárd és a posztmodern divat előtt és után, ahogyan ma is.

Ugyanakkor kétlem, hogy Ferrante írás-, beszéd- és szerkesztésmódja eleve a történetközpontú mesélés iránti érdeklődés kielégítésére összpontosult volna valaha is. Sok érv szól amellett, hogy koncepciójának alapját az a belátás képezi, hogy az emberi létezés és az egymás közötti kapcsolatok eseményszerűek. A tettekben, a cselekvésben megnyilvánuló viszonyok az epikában időbeli kiterjedésűek. Ezáltal hol intenzívebb, hol lassuló az eseménypergés a regényciklus különböző darabjaiban. A szerző ugyanakkor szinte sosem él egyes, az alkatától idegen regényírói eszközökkel és lehetőségekkel. A számára jelentőséggel nem bíró elbeszélői módusok helyett események, konkrét történések biztosítják a két asszony és a többi szereplő jellemzését, viszonyaik változásait és módosuló megítélésüket. Két kislány, lány és asszony kapcsolatának anatómiája érdekli, amihez az időben kiterjesztett élettörténetet választja keretül. Fejlődés, alakulás, felnövekvés, változás, váratlan fordulatok, veszteségek, egyéni válságok, konfliktusok, a kapcsolat megszakadása és folytatása, majd érett kori visszatekintés.

Mindez évtizedeket ölel fel, és elválaszthatatlan a történelmi folyamatoktól, noha a *Nápolyi regények* tetralógia csupán háttérelmeként kezeli a 20. századi olasz históriát. Eldöntött alkotói szándék a társadalmi viszonyok bemutatásának lefokozása, ami a két nő egyes életszakaszaiban jobban érvényesül, a zárókötetekben azonban mégis valamivel hangsúlyosabb. *Az elvesztett gyerek története* érintésszerűen, szinte felsorolásokba foglaltan említi a század utolsó évtizedeinek társadalmi és politikai eseményeit, inkább csupán jelzések formájában, ám kommentálásukba itt sem bocsátko-

Park Könyvkiadó
Fordította Verseghe Anna
Budapest, 2019
503 oldal, 4490 Ft

zik. „Furcsa idők voltak. Bomlóban volt a világtrend, amelyben felnőttünk. Túlhaladottá váltak felhalmozott ismereteink, zsákutcává minősült át, amit mi helyes útnak tartottunk. Anarchista, marxista, Gramsci-hívó, kommunista, leninista, trockista, maoista, munkás-hatalom-párti – ezek mind elavult címkék lettek, sőt, ami még rosszabb, az erőszakot jelelték velük.” (453–454.)

Különösebben nem izgatott a végső kifejtés, mert az 1751 oldalas regényciklus az elbeszélő Elena és a központi alakként, életét meghatározó lényként megjelenített Lila közös történetének végső eseményével kezdődik. Az idős Lila nyomtalanul eltűnik, sorsáról, arról, hogy életben van-e, vagy nem, senkinek sincs és nem is lesz tudomása. Ez a hír képezte az olasz saga elbeszélésének indítékát a *Briliáns barátnőm* első oldalain. Mi mással zárulna a végkifejletig ívelő történet, mint az indító eseménnyel. Inkább két alapvető kérdés foglalkoztatott: hogyan lehet majd vélekedni a központi tengelyt alkotó nőalakok regénybeli szerepéről, lesz-e a különböző sorstörténeteknek és az alkatok fejlődésrajzának bármiféle járulékos jelentése. A hosszúra nyúló szövegfolyam belső ritmusa, a nagyszerű rendezettség, az elrendezés mikéntje, valamint az is érdekelt, hogyan fog a vége felől visszatekintve összeállni a kompozíció egésze. Az egyes kötetek között megmutatózó váltakozó dinamika korábban is észlelhető volt már.¹ A második kötetben Elena a háttérben marad, szinte csak Lila történetét követjük. A harmadikban felgyorsulnak az események, a hetvenes évek Itáliája mozgalmassabb képet mutat, és Elena is cselekvőbb szerepet vállal. A negyedik kötet tovább fokozza a pergést, s már-már az a benyomásunk, mintha a századvégi olasz körülményekkel együtt maguknak a szereplőknek a sorsa is a gyakori váratlan fordulatok és események terepévé válna. Az elbeszélés módja kapkodó, a bemutatás sodró ütemű, s gyakran a felületesség benyomását kelti. Lila is, Elena is mind energikusabban lépnek fel hol egymással szemben, hol közös céljaik érdekében. A vonzás, taszítás lüktetése kezdettől fogva ismert előttünk, ám a konfliktusok az idősebb életszakaszban mintha már csak beidegződészerűen működnének. A reflexek újdonságot nem hordoznak, nem változtatnak a két asszony régi egymásrautaltságán és a ragaszkodás meg az elutasítás közötti ingázásukon.

Elena Greco és Lila Cerullo személyes története kétféle életutat képvisel. Sokáig úgy tűnik, hogy a felszabadultabb, emancipáltabb modell az értelmiségivé váló Elenához kötődik. A regényciklus második felében azonban erősödött a benyomás, hogy a tanulmányok lehetőségétől elzárt Lila termékenyebb és önállóbb emberi utat követett, sőt akaraterejének köszönhetően intellektuálisan sem maradt el befutott író barátjától. Érzékelem némi átértékelődést a két olasz női pozíció regényen belüli megítélésében. Nem esik róla szó, az utolsó életszakasz mégis ilyen irányban módosítja a fokozatosan kibontakoztatott képet. E vélekedésben nincs konkrét támaszom Elena Ferrante nyilatkozatait illetően, aki gyakran nyomatékosan emlegeti saját feminista elkötelezettségét. Ettől független kitérője a közeledés megteremtése mellett: a *Nápolyi regények* nem deklarálnak semmit, hanem lépésről lépésre követ két egyazon pontról kiinduló és más irányokban kibontakozó asszonyi utat. Mintha a végső összehasonlításban mégis a személyiség által meghatározott értékek kerekednének felül. Lila bátorsága, kockázatvállalása, szembeszegülési hajlama, kitérője és ösztönös tehetsége, szemben Elena bizonytalanságaival, műveltségével, megfélemlési kényszerével. A regénybeli konstellációban még sincs előnyösebb változat, mindkét női alak a maga módján saját körülményeinek, alkatának kiszolgáltatója, függetlenül a személyes adottságoktól és érdemeiktől.

Talán ezért furcsálltam Elenának az önjellemzését, amelyben szokatlan határozottsággal foglalja össze saját útját: „Egy szó, mint száz, volt tartásom, és nem hagytam el magam

¹ Elutasított szerepfelfogások: Ferrante. Eseményszerű létmegélés. Az olasz saga. Felnőttkor. In: Thomka Beáta: *Regénytápasztalat. Korélmény, hovatartozás, nyelváltás, Kijárat*, Budapest, 2018, 217–245.; A felgyorsult ritmusú olasz saga. *Jelenkor*, 2019/2, 248–251.

a vész közepette. Ami történt velem az életben – tanulás, olvasás, Franco, Pietro, a lányok, Nino, a földrengés –, mind-mind mulandó, de én – akármelyik *énem* az idők során kialakítottak közül –, *én* mindig ott leszek mozdulatlanul: a körző tije, amely köré köröket rajzol egy grafithegy, Lila viszont, ellenkezőleg – és e tudattól büszkeség töltött el, nyugalom, szeretet –, Lila nem tudta szilárdan megvetni a lábát. Nem hitte, hogy sikerül, nem bízott magában” (183.). Elena öntudatossága már-már ellenszenves, hisz ugyanúgy válságok során ment át, mint gyermekkori társa. Még zavaróbb, hogy e kijelentés a romboló erejű, 1980. novemberi olaszországi földrengés idején hangzik el, amikor Lila összeomlik a rettenet hatása alatt: „Ezt a szót használta: *szétmállott*” (179.). A furcsa lelkiállapot azt a fiatalkori zavartságot idézi, amit serdülőkorukban Lila a telepen rendezett tűzijáték alkalmával élt át. A megrendülés *kontúrvesztést* váltott ki nála: így nevezi az előérzet, rettenet, félelem, elbizonytalanodás együttes sokkját. Annak idején ezt fontos döntések követték nála, a mostani eszméletvesztésnek azonban más következményei lesznek, s talán a későbbi, végleges eltűnéséhez vezető döntés sem függetleníthető egyebek között ettől sem.

Elena még egyszer visszatér Lila rohamára, itt a kettejük közötti különbségeket az árnyaltabb jellemzéshez használja fel: „Szerintem Lila látnoki képességgel volt megáldva, ma is ez a meggyőződése, és akkoriban sem esett nehezemre megvallani. Ez a felnőttség, mondtam magamban: elismerni, hogy szükségem van a bátorítására. [...] *Én én voltam*, ezért adhattam helyet neki magamban, tartós és biztos helyet. *Ő ellenben nem akart ő lenni*, következésképp nem tudott befogadni. A rosszulletének, amit *ő szétmállásnak* nevezett, ez volt az alapvető oka, bár kétségkívül közrejátszott a rohamokban Tina tragédiája, a testi romlása és az agya ziláltsága is” (395.). E helyen talán még zavaróbb a megszólaló önbizalma, hisz Lila kislánya értelmezhetetlen körülmények között eltűnik, sosem lelnék nyomára, s az anya és lánya drámája szinte tükörképe lesz egymásnak. Az önértékelés viszonylagos tompításának érzem az alábbi mondatokat, amelyekben az elbeszélő már szereplőként tekint önmagára: „Hosszú időn át az volt az érzésem, hogy olyasféle regényalak vagyok vagy egy festmény olyan szereplője, aki rendíthetetlenül áll a sziklaszirten vagy egy hajó orrában...” (397.). A saját személyiség és azonosságunk elfogadása vagy elutasítása lélektani kérdés, ám Elenát nem ilyen vonatkozásban foglalkoztatja az individuum integritása vagy ziláltsága. Ehelyett a problémát a ciklus negyedik kötetében több helyen is érintő fikciós írói poétika összefüggésébe illeszti. Korábban kevés reflexió vonatkozott saját írói hivatására. Az a benyomásom, hogy a szöveg olyan kérdések sorát érinti, amelyeket a *Nápolyi regények* kritikussai a Ferrante-prózával kapcsolatban felvetettek („brutális realizmus”, „nőies előadásmód”, tényregényt vagy fikciót ír). A nápolyi környezet bemutatása s benne a Camorra működése „a regényen belüli” Elena Greco-regényekben heves reakciók kiváltója, amelyekre csak egy válasza van: „*Én regényt írtam!*” (297.). A szerzői ars poetica és a regénybeli író/szereplő/elbeszélő sehol sem kerül átfedésbe egymással, de vitathatatlanok a műben képviselt és a művel reprezentált álláspontok össze-összevillanásai.

Lehet, hogy tévedtem, amikor eleinte a vége felől meghatározott regénytörténet megtervezett kompozíciójára utaltam. Ferrante egyik terjedelmes interjújában arról beszél, hogy hagyta az események szabad áramlását, mert beszédmódjával spontaneitást kívánt érzékeltetni. Ezzel kapcsolatban közvetlen elbeszélői modora és a közlés, a beszéd áradása ellenére is fenntartásaim vannak. Az epizódok egymásra következése vagy a regénybeli családok közötti ingázás elképzelhetően csakugyan előre meghatározott rend nélkül folyik, ám általában engedelmessé válik a kronológiának. Valamilyen lendület viszi az elbeszélőt, ami különösen a negyedik kötetben eredményez kapkodást és gyors ritmust. Ferrante szerint nem a közlendők ténszerűsége vagy maga az elbeszélés, hanem a megfelelő nyelv megtalálása a valódi próbatétel számára. A kérdésre, hogy az alkotás kegyelmi állapotában az írás végső formájában bukkan-e fel imaginációjában, ezt feleli: „Az írás

nem, a történet igen. [...] Amíg ez az állapot tart, nem szükséges átszervezni a történetet. A *Nápolyi regények* ezerhatszáz oldalánál sosem éreztem, hogy át kellene rendeznem az eseményeket, személyeket, érzelmeket, fordulatokat, utalásokat. Engem is meghökkenített, hogy a történet ilyen hosszú, ily gazdag a fejlődésen áteső szereplőkben, holott sosem rendszereztem anyagomat jegyzetekbe, kronológiákba, semmiféle tervezetbe. [...] Sosem szerettem az előkészítő munkát. Ha megpróbálom, akkor már nem kívánok fejezeteket írni, úgy érzem, hogy többé nem tudom meglepni önmagamot. Minden, ami fontos, az írás közben történik. És akkor jön egy pillanat, amikor levegőt kell vennem. Megállok, újraolvasom, és próbálok javítani a szövegemen, s ezt élvezem. Az előző regényeknél ez a pillanat, nem is tudom, két-három vagy legfeljebb tíz oldal után következett be. A *Nápolyi regények*nél ötven, száz oldalt is írtam anélkül, hogy a szöveget újraolvastam volna”.²

A szóbeli előadásmód jegyeit átmentő értékes olasz tradíció mindenképpen befolyásolja a Ferrante-regények beszédmódját. Korai regényeiben hatásosan érvényesült a szerkesztési ökonómia, a regényciklus második felében jóval kevésbé. E műfajváltozatban más törvényszerűségek működnek, ám a felesleges részletezést és a jelentéktelen epizódok halmozását ezt sem igazolhatja. A kiterjesztésen alapuló regény belső rendje függetleníteni tudja magát a terjedelemtől, noha nem érhet el olyan hatást, mint a dráma tömörségével rokon novella és kisregény. Ferrante maga is csodálkozik az olasz saga hosszúságán. Irodalomtörténeti tény, hogy Proust eredeti terveiben sem szerepelt az, hogy *Az eltűnt idő nyomában* háromezer oldalas lesz. A regényciklus minden oldaláért kár lett volna, ha létre sem jön, ám hogy a *Swann* és *A megtalált idő* nyitó- és zárókötetei között nem feltétlenül előnyösen bővült a mű kompozíciója, az bizonyos. Meggyőződésem, hogy Ferrante anyagának gazdagsága ellenére a válogatás, elhagyás, kihagyás, ugrás műveleteire támaszkodva fegyelmezettebb kompozícióval nyújthatta volna át művét olvasóinak. A poétikai hiányosságok tények, a *Nápolyi regények* jelentőségét azonban nem vitatják el.

---

² Elena Ferrante, Art of Fiction No. 228. Interviewed by Sandro and Sandra Ferri. *The Paris Review*, 212. Spring 2015. (<https://www.theparisreview.org/interviews/6370/elena-ferrante-art-of-fiction-no-228-elena-ferrante>) Ugyanebben az interjúban beszél az irodalmi igazság kérdéséről is.

ÍRÓGÉP HELYETT VARRÓGÉP

Levan Berdzenisvili: Szent sötétség. A Gulag utolsó napjai

„Letartóztatásunk nem a szokványos keretek közt zajlott. Mi nem a szörnyű harmincas években, nem a háború idején, nem a másként gondolkodók mozgalmának hajnalán, nem a brezsnyevi pangás korszakában, hanem a szovjet demokrácia, a glasznosztj és a peresztrojka korszakában ültünk” (48.) – írja Levan Berdzenisvili, a *Szent sötétség. A Gulag utolsó napjai* szerzője memoárjában. E mondataival egyértelműen kijelöli műve helyét abban a sorban, amelyet a szovjet-orosz írók a személyesen átélt „börtönrendszerükről” megalkottak. Ha a 19. századig nem is nyúl vissza, amikor Dosztojevszkij a *Feljegyzések a holtak házából* című dokumentarista regényében jellemzi a saját és rabtársai szibériai fogva tartásának körülményeit, a 20. századi elődök műveire, Alekszandr Solzsenyicin *A Gulag szigetvilágára*, valamint Varlam Salamov *Kolimai elbeszélések*¹ című novelláskötetére mindenképp utal. Mégpedig úgy, hogy rögtön sejteti: az olvasó nem várhat tőle az elődei alkotta művekhez hasonló beszámolót a lágerlét borzalmairól, mert a nyíltság és az átalakítás korszakában (a glasznosztj és a peresztrojka magyar megfelelői ezek) a Gulag már teljesen mást jelentett.

Hangsúlyozom: mást, azaz se nem jobbat, se nem rosszabbat, hiszen, ahogyan a Solzsenyicin és Salamov élményeivel kapcsolatban végig korrekt, azokat tiszteletben tartó szerző megjegyzi, hiába mondták neki nála tapasztaltabb emberek, hogy „ilyen időben ülni a legelviselhetetlenebb” (48.), mivel más időben nem ült, ilyesfajta értékítéletet, úgy érzi, nincs joga belevinni a mondandójába.

A kötetben vázolt időszak, a Gulag nyolcvanas évekre jellemző másságát a rendszer már mindenki számára érzékelhető repedései és az ezekből következő – az elnevezésében, a „szovjet demokráciában” is benne rejlő – ellentmondásai jelentették: „Egyik nap a televízióban a szokásos szovjet információs halandzsát adták le, a következő napon ugyanabban a televízióban Ronald Reagan kívánt nekünk boldog új évet” (48.). Az ilyesfajta ellentmondások nem maradtak meg a Gulag határain kívül, hanem épp az oda bebörtönzöttek alapos tájékozottsága és a rendszer információáramlásának kihagyásai miatt beszivárogtak a zóna falain belülről is. A rendszer gyengülését ugyanis leginkább azok a szovjetellenes agitáció és propaganda vádjával letartóztatott „másként gondolkodók” érzékelték, akik ekkor már – megint csak ellentétben Solzsenyicin és Salamov börtönélményeivel – külön „kasztot” alkottak a lágeren belül, s

¹ Varlam Salamov életművének legfontosabb elbeszéléseit magyarul egy szűkebb, 1989-es válogatás után 2006-ban nem *Kolimai elbeszélések*, hanem *Szentencia* címen adta ki az Európa Kiadó.

Fordította Bazsó Márton
Európa Kiadó
Budapest, 2019
273 oldal, 3999 Ft

nem kellett a köztörvényes bűnözőkkel, azaz tolvajokkal, rablókkal, gyilkosokkal egy légtérben raboskodniuk. Ezek a „másként gondolkodók” pedig – közjük tartozott az illegális Grúz Demokrata Párt megalapítása miatt bebörtönzött szerző, valamint az a tizenöt rabtársa is, akiket a könyvében bemutat – az elkülönítettségükből adódó „kiváltságos” helyzetük miatt is tisztában voltak vele: amíg a neves íróelődök idején a Gulag lakói az életben maradásért küzdöttek, s céljuk, ha szörnyű állapotukban még lehetett egyáltalán, a humánus valamiféle megőrzése volt. Azt, hogy a kiéheztetésük és a nehéz fizikai munkától sanyargatott testük miatt ne váljanak egymás ellen forduló „agresszív vadállatokká”,² a glasznoszty és a peresztrojka jóval barátságosabb légere a humánus számára már egészen más „perspektívákat” rejtettek. A túlélésre az ekkoriban raboskodóknak már nem fizikai, hanem szellemi értelemben kellett „játszaniuk”. A szellemi értelemben vett túlélés sajátos eszköze pedig a Berdzenisvilivel együtt raboskodó „másként gondolkodók” számára a humor volt. Berdzenisvili kor- és sorstársai számára – érződik végig a kötet hangvételén – a még fennálló, de már csak „pislákoló” szovjet rendszer kifigurázása, s benne önmaguk ironikus színben feltüntetése volt az egyetlen, amivel kibírták a rájuk kiszabott büntetést, illetve annak előre kijelölt időtartamát.³

A kétfajta, egymástól merőben eltérő túlélési szint és eszköz, a materiális és szellemi táplálék „megszerzése” okozta a börtönhierarchiában megfigyelhető különbségeket is a 20. század első kétharmada, valamint a nyolcvanas évekbeli Gulagon tartózkodás között. Amíg Szolzsenyicin és Salamov elbeszéléseiből tudható, hogy az életmentő kenyér miatt a láger „arisztokratáit” egyértelműen a vezetéshez közel álló, velejükhöz korrupt, mert a hatalom képviselőivel összejátszó szakácsok jelentették, addig Berdzenisviliék idejében, éppen azért, mert az ő esetükben már nem az élelem megszerzése volt a fő motiváció a túléléshez, hanem a „szellemi táplálék” megléte és mozgósítása, az arisztokráciát egyértelműen ők, a másként gondolkodó értelmiséghez tartozók képviselték. Volt, aki a származásával is, például az a Gelij Donszkoj, aki „a kulikovói csata hősének, Mamaj legyőzőjének, Dmitrij Donszkojnak az egyenes ági leszármazottja volt” (110.), de legtöbbször szellemi nívójukkal. A Berdzenisvili memoárja felidézte a börtöntársak között találunk matematikust (Vagyim Anatoljevics Jankov), tanárt (Jurij Badzjo), filológust (a szerző mellett ez volt „civilben” Rafael Antonovics Papajan is), hadmérnököt (Fred Filippovics Anagyenko), pszichiátert, illetve pszichológust (Borisz Manyilovics) és könyvtárrészleg-vezetőt (Mihail Poljakov). Őket azonban paradox módon csak addig nem ismerték el „arisztokratának”, amíg be nem kerültek a glasznoszty és a peresztrojka légereibe. Kint, a börtönbe záratásuk előtt végzettségük ellenére a rendszer ellenségeiként sokan kényszerültek közülük kétkezi munkát végezni, miközben szellemiükben, ha titokban is, de tovább bomlasztották a „szovjet demokráciát”. Manyilovics, miután

² Varlam Salamov az egyik legmegdöbbentőbb, *Hideg ellátmányon* című elbeszélésében minderről így fogalmaz: „Minden emberi érzés – a szeretet, a barátság, az irigység, az együttérzés, a könyörületesség, a dicsvágy, a becsületesség – mind eltávozott belőlünk, a hússal együtt, amely a hossz- szas éhezés során lefoszlott a testünkről. Abban a semmicske izomrétegben, ami még a csontjainkon megmaradt, s ami még lehetővé tette, hogy együnk, mozogjunk és lélegezzünk, sőt, rönköt fűrészeljünk, követ és homokot lapátoljunk a talicskába, aztán végigtoljuk a talicskát a fejtés végeérhetetlen deszkapallóján, ebben az izomrétegben nem maradt más, csak a legtartósabb emberi érzés: a harag”. In: Varlam Salamov: *Szentencia*. Fordította Soproni András. Európa Kiadó, Budapest, 2006, 78–79.

³ A kiszabott büntetések időtartama – köztük a leghosszabb és legsúlyosabb, az úgynevezett hét+öt, azaz a hét év munkatábor plusz öt év száműzetés – önmagában rámutatott arra, hogy a fennálló problémák ellenére ezt a rendszert mégis mennyire öröknek és leválthatatlannak képzelték: amikor valakit, például a memoárkötet egyik fejezetében szereplő Fred Filippovics Anagyenkót 1982-ben erre az összesen tizenkét évre ítélték, a hatóságok továbbra is úgy tettek, mintha a kommunista éra tényleg soha nem érne véget, s 1994-ben, amikor 1982-höz képest ez a tizenkét év letelik, még mindig vígan élné mindennapjait.

kegyvesztett lett, villanyszerelőként dolgozott, Anagyenko, miután a '68-as prágai tavasz miatt kiábrándult a kommunista eszmékből, s kilépett a pártból, a kijevi metró, majd a papírgyár munkása volt tizenkét éven át, amíg le nem tartóztatták, Badzjo pedig, miután eltiltották a tanári katedrától, rakodómunkát vállalt egy pékségben. A kétkezi munkában jártas másként gondolkodóknak így az a fizikai tevékenység, amit a lágerben kiszabtak rájuk, varrásról nem okozott gondot, másfelől a nem túl megerőltető feladat, az egyujjas kesztyűk varrása lehetővé tette számukra, hogy a szellemük továbbra is szabadon szárnyalhasson.⁴ Még akkor is, ha „írógép helyett varrógép mellett kellett tölteniük napokat és éveket” (253.). Ezeknek a másként gondolkodóknak önmagában ez a napi szintű ténykedés is humorforrásul szolgált, éppen azért, mert a már letűnt sztahanovista elveket követelték tőlük a normalizálás érdekében. Az egyujjas kesztyűkből napi kilencvenkét párat kellett megvarniuk, s a helyzet faramuciságát – hogy tudniillik épp kilencvenkettőt, s nem kilencvenet vagy százat kellett teljesíteniük – azzal tetézték, hogy kínosan ügyeltek arra, kilencvenhárom adjanak le, azaz egytől egyig „túlterjeszték a normát”.

A felügyelők bosszantására irányuló humoros magatartás és az ehhez hasonló apró-cseprő „csínytevések” adtak erőt a börtöntársaknak a rendszert a láger falain belülről bomlasztó komolyabb csatározásokhoz is. Erre kiváló példa annak a Poljakovnak az esete, aki ebben a repedező rendszerben a parancsnoka, Salin előtt nemhogy nem volt hajlandó meghunyászkodni, de személyes példáján keresztül a rendszer egyik anomáliájára rámutatva a Gulag mint intézmény fenntartásának okafogyottságára is rávilágított. A szentpétervári Szaltikov-Scsedrin Könyvtár műszaki osztályának vezetőjeként sok éven át sokszorosította az osztály másológépén a szovjetellenes irodalmat. Abban a korban, amikor egyetlen röpcédula is elegendő volt ahhoz, hogy szovjetellenes agitáció és propaganda vádjával börtönbe kerüljön az ember, ő körülbelül kétezer könyvet másolt le és terjesztett Szovjetunió-szerte, többek között Szolzsenyicin, Platonov és Salamov műveit. Ám egy idő után a peresztrojka és a glasznoszty folyóirataiban publikálni kezdték ezt a nemrég még tiltott irodalmat. „A *Znamja* folyóirat közölte Mihail Bulgakov *Kutyaszívét*, a *Novij Mir* Andrej Platonov *Munkagödörjét*, a *Néva* folyóirat pedig Anna Ahmatova *Rekviemjét*.” (118.) Misa Poljakov ezekkel a publikációkkal felfegyverkezve ment oda a zóna parancsnokához, Salin őrnagyhoz, s feltette az őrnagyot és az általa (is) fenntartott rendszert megsemmisítő kérdését: „Ezeknek a műveknek az önzetlen sokszorosításáért és terjesztéséért engem öt év szigorított munkatáborra és három év száműzésre ítélték, most pedig a szovjet kormány milliós példányszámban adja ki ezeket a könyveket (és csinál belőlük nagy pénzeket). Akkor most miért is ülünk mi?” (118.) Salin minderre csak ennyit tudott felelni: „Menj innen, Poljakov, nélküled is majd megszakad a szívem, már félek kezembe venni a *Pravdát* és az *Izvesztijját*, hátha azokban is valami szovjetellenest nyomtattak ki. Ami a te táborbéli tartózkodásodat illeti, én nem tudok neked segíteni semmivel – ha akarod, odaadom az *Ogonyok* friss számát, benne Polikarpov cikkével Fjodor Raszkolnyikovról és Raszkolnyikov Sztálinnak írt nyílt levelével, igazi bomba, még a múlt évben is hét plusz öt évvel járt volna, de most meg minden nagy folyóiratban közlik.” (118.)

De nem egyedül Poljakov nyerte meg ily módon – a parancsnok kész tények elé állításával – a rendszer ellen folytatott háborújuk egyik csatáját. Kollektíve is győzedelmeskedtek, amikor a grúz „kontingens”, benne a szerző öccse, Dato kezdeményezésére kiharcolták, hogy a hosszú éveken át a családtagjaik számára kizárólag orosz nyelven megírható leveleiket a szovjet foglyok az anyanyelvükön – tehát ukránul, grúzul, örményül stb. – írassák meg. Ezt a csatát Ganyicsenko asszonnyal mint a láger cenzorával kellett megvív-

⁴ A rendszer gyengülésének egyik legnyilvánvalóbb jele, hogy a Szolzsenyicin és Salamov által leírt nehéz fizikai munkákhoz, a bányák mélyén történő elviselhetetlen megterheléshez vagy épp a farönkök fűrészeléséhez, majd máglyára cipeléséhez képest a varrás mennyire könnyű tevékenység volt a Gulagon tartózkodók számára.

niuk, s nemcsak hogy sikerrel jártak, de a cenzor asszony cselekedeteinek kifigurázásán keresztül a rendszert is nevetségessé tették. Ehhez két, számukra kapóra jövő, nagyon is emberi tényezőre volt szükségük: egyfelől „Doktor Borisz Iszaakovics Manyilovics, a zóna fő freudista-jungista-adlerista-frommista pszichiátora és pszichológusa” (59.) ismereteire, aki azt, hogy a cenzor kéjes élvezettel hajította vissza a nem oroszul írt leveleket, a következő mélylélektani elmélettel magyarázta: „a gonosz cenzor valójában jó ember, aki, amikor a hozzátartozójának írt levelét visszaadja a foglynak, akkor orgasmushoz közeli impulzusokat kap – azaz szereti a foglyot” (59–60.). Másfelől – ezzel az elmélettel szoros összefüggésben – az egyik, a grúz nyelvű levélírást harcoló elítélt, Zaharij Laskarasvili Ganyicsenko asszony iránt érzett „szerelmére”, amin jól szórakoztak a börtönbe zárt társak, mondván, hogy „a szerelem felülkerekedett az osztálygyűlöleten” (63.).

A rendszert bomlasztó kis csatáik megvívását a Berdzenisvili kötetének fejezeteit, a tizenöt életrajzt is egységes egészzé tevő, a börtönben kialakított „állam az államban” tette számukra lehetővé. Ezek a szovjetellenes agitáció és propaganda vádjával bebörtönzött foglyok ugyanis – sokuk klasszikus műveltségének is köszönhetően – a demokrácia bölcsőjéhez, Athénhoz és az ottani bölcsekhez visszanyúlva, alakjukat felidézve létrehozták a maguk többpártrendszeren alapuló demokráciáját a „szovjet demokrácia” lágerén belül. Mivel többféle nemzetiségből tevődtek össze, minden nemzet megalakította a maga pártját vagy szövetségét, és képviselőik a „norma” (túl)teljesítése után minden este szókratészi dialógusokat folytattak a demokrácia leginkább üdvöztető, a börtönélet és a szovjet rendszer után valóban létrehozandó formájáról.⁵ Ezekből a dialógusokból egyfelől megint csak nem hiányozhatott a humor, másfelől a komolyság és a felkészültség sem, mégpedig azért, mert ott volt köztük a maga érveivel az a „bajszos sztálinista” (200.), Alekszej Boriszovics Razlackij is, aki szélsőbalos gondolkodóként minden sztálini ideológiától „elhajlót” képes lett volna megölni. (S ez, Razlackij életrajzának ismeretében, csak félig-meddig volt vicces.) Ám erre Razlackijnak szerencsére már azért sem volt lehetősége, mert a szovjet rendszer és vele a Szovjetunió jóval a kiszabott büntetések határidejének lejárta előtt feloszlott. De hogy mit kezdtek, kezdhettek-e bármit ezek az „arisztokrata” foglyok a rájuk szakadt szabadságukkal és a már kész demokrácia-konceptiójukkal, nos, a bajtársaik sorsát híven követő Berdzenisvili erről is tájékoztatja az olvasót. „Imigyen szólva” minden egyes életrajza végén, végigkövetve minden egyes hőse teljes életútját, paradox módon a börtönben tervezett, olyannyira vágyott demokratikus világ visszasságaiba is némi betekintést nyújt.

⁵ Ezekhez a dialógusokhoz „kedvcsinálóként” álljon itt egy részlet, amelyben az illegális Grúz Demokrata Párt megalapítója, azaz maga a szerző Iónként vitázik a magát Szókratésznek tartó, az ukrán függetlenségért harcoló nacionalisták egyik legfontosabb képviselőjével, Jurij Vasziljevics Badzjóval: „– Akárhogy is, pártot alapítottunk, és felelős állami személyek méltattak bennünket figyelmükre, majd számoltak le velünk – jelentette ki szerényen Ión. – Milyen célt tűzött ki a pártotok? – A kommunista rendszernek véget vetni, elérni Grúzia függetlenségét és megteremteni a demokráciát – fogalmazta meg merészen ifjú politikai pártja szerény programját Ión. – Görög vagy, miért töröd magad ennyire Grúziáért? – kérdezte a ritkán mosolygó Szókratész. (A grúz Berdzenisvili név lefordítva azt jelenti, hogy »a görög fia«.) – Ha a nagy Szókratész a nagy Ukrajnával törődik, miért ne törné magát a kis Ión a kis Grúziáért? – kérdezett vissza ágaskodó önérzettel Ión.” (188.)